

सिंहारहसिनी

अथवा अथवा ३३२

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૪૭૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સંસ્કાર દર્શન

વિષય ૬-૩

સંસારદર્શન

(સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ)

પ્રયોજક અને પ્રકાશક
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર
અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટસ,
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-કાલ્યાદેવી-મુંબાઈ ૨

પ્રથમાવૃત્તિ * * પ્રત ૧૦૦૦
વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૭ * ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૧

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

ગ્રંથસ્વામિત્વના સર્વાધિકાર પ્રયોજકને સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—ડાયમંડ જ્યુબીલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવિદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

મોપીઅર્થ-અંગ

એક અમૂલ્ય તક.

વણી જ થોડી નકલો બાકી છે.

ભારતાર્થ પ્રકાશ

અથવા

મહાભારત.

પર્વ ૧ હું આદિ પર્વ ૩-૮-૦
 „ ૨ જી સભા „ ૨-૮-૦
 „ ૩ જી વન „ ૫-૦-૦
 „ ૪ જી વિરાટ „ ૩-૦-૦
 „ ૫ મું ઉદ્યોગ „ ૨-૮-૦
 „ ૬ કું ભીષ્મ „ છપાયછે.
 „ ૭ મું દ્રોણ „ ૫-૦-૦
 „ ૮ મું કર્ણ „ છપાયછે.
 „ ૯, ૧૦, ૧૧, શક્ય સૌ-
 સમિક અને અપર્વ-૨-૧૨-૦

પર્વ ૧૨ મું શાંતિપર્વ
 પૂર્વાર્ધ ૫-૦-૦
 ઉત્તરાર્ધ ૬-૮-૦
 „ ૧૩ મું અનુસાશન
 પર્વ ૪-૦-૦
 „ ૧૪ મું આશ્વમેધિક, ૨-૦-૦
 „ ૧૫ થી ૧૮ આશ્રમ-
 વાસિક, મહા પ્રસ્થા-
 નિક, મૌસલ અને
 સ્વર્ગારોહણ ૨-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
 પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ ૨.



શેઠશ્રી વલ્લભ રામભ મળભ.
સુ. ઘાટકોપર.

અર્પણપત્રિકા.

શ્રીયુત વલ્લભજી રામજી

મુ'બાઈ.

મહારા પ્રત્યેના આપના અસીમ સ્નેહાનુરાગ

અને સહાનુભૂતિના સ્મરણચિહ્ન સ્વરૂપે

આ વાર્તાસંગ્રહ આપના જ

કરકમળમાં સમર્પણ કરી

કૃતાર્થ થાઉં છું.

વ્રજલાલ જાદવજી ડક્કર.

પ્રસ્તાવના



આ વાર્તાસંગ્રહમાં આવેલી ધણી ખરી વાર્તાઓ મહે' ૪૦ સં ૧૯૧૩-૧૪ ના અસ્સામાં લખેલી હોઈ તે 'સાહિત્ય', 'સુમનમાળા', 'માનવવિકાસ', 'ગુલશન', 'ઉદીચ્યજીવન', 'પ્રજ્ઞાંધુ', 'લુહાણા-અંધુ' વગેરે સામાયિક પત્રોમાં છપાઈ હતી તથા લોકરૂચિનું તેના તરફ વિશેષ આકર્ષણ થયેલું જોઈ એ વાર્તાઓને પુનઃ સંશોધિત કરી પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વળી આ સંગ્રહમાં કેટલીક નવી લખેલી વાર્તાઓનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. 'પ્રતિદાન' નામની વાર્તા કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ખોદાખાણુ' નામની વાર્તાનું ભાષાંતર છે તથા 'પ્રવાસિની' 'ભોરનાં પીંજાંમાં કાગડો,' 'વિવાહની વિગાપન' નામની વાર્તાઓ શ્રીયુત પ્રભાતકુમાર ઍરિસ્ટરની અંગાળી વાર્તાઓનાં ભાષાંતર છે. એ ત્રણ વાર્તાઓ મહારી પોતાની લખેલી છે; છતાં ધણી વાર્તાઓ અંગાળી ઉપરથી યથોચિત ફેરફાર સાથે લખેલી હોવાથી એ વાર્તાઓના મૂળ લેખક મહોદયોનો અનન્ય કરણપૂર્વક આભાર માનવો એ હું મહારું પરમ કર્તવ્ય સમજું છું.

અમુક ગણ્યાં ગાંઠ્યાં સામાયિક પત્રો સિવાય બીજાં પત્રોમાં પ્રેક્ષાની કેટલી બધી ભૂલો રહે છે એ હરેક અનુભવી જાણે છે. એ ભૂલો સુધારવા છતાં પણ હજી પ્રેક્ષાની ભૂલો કોઈ કોઈ સ્થળે રહી ગઈ છે જે પુનરાવૃત્તિ પ્રસંગે સુધારવામાં આવશે.

આ સંગ્રહમાં સામાજિક વાર્તાઓનો જ સમાવેશ કરેલો હોવાથી સંગ્રહનું નામ 'સંસારદર્શન' રાખવું ઉચિત ધાર્યું છે.

જે જે માસિકપત્રોમાં છપાયેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે દરેક માસિકપત્રના સંપાદક મહાશયનો અત્રે આભાર માની વિરમું છું. તા. ૧૦-૮-૨૧.

મજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

અનુક્રમણિકા

| વાર્તાનું નામ. | પૃષ્ઠ. |
|----------------------------------|--------|
| ૧ પ્રતિષ્ઠાપાલન | ૧ |
| ૨ પ્રિયતમ | ૨૧ |
| ૩ પ્રેમનો જય... .. | ૪૨ |
| ૪ બાળવિધવા સરલા | ૫૫ |
| ૫ અનુષ્ઠા | ૭૬ |
| ૬ લલાટના લેખ | ૮૫ |
| ૭ પ્રતિદાન | ૯૫ |
| ૮ કાગસર્પિણીનું કારસ્થાન | ૧૦૭ |
| ૯ વાર્તાલેખકની વિપદ | ૧૩૨ |
| ૧૦ અનાદત લલિત | ૧૪૪ |
| ૧૧ પુત્રનું બળિદાન | ૧૫૭ |
| ૧૨ નવીન સંસાર | ૧૭૦ |
| ૧૩ પત્નીવ્રત | ૧૭૭ |
| ૧૪ પ્રવાસિની | ૧૮૫ |
| ૧૫ સ્વરાજ્યનું સુદર્શનચક્ર... .. | ૨૧૪ |
| ૧૬ ભાગ્યોદય | ૨૪૫ |
| ૧૭ મોરનાં પોંઝાંઝાં કાગડો... .. | ૨૬૦ |
| ૧૮ વિવાહની વિશાપન | ૨૮૨ |

જરૂર વાંચો. ઢીલ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો.
અત્યંત દુર્લભ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ.

અસલી

પ્રવીણસાગર

[આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી ટીકા આપેલી હોઈ ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડેલાં સઘળાં પ્રવીણસાગરના ગ્રંથ કરતાં આ ગ્રંથ ઘણો મોટો, અતિશય ઉપયોગી, લાયઝેરીમાં રાખવા લાયક છે. માત્ર જુજ નકલો સિદ્ધ છે.]

આ સુવિખ્યાત ગ્રંથ રાજકોટના મહા વિદ્વાન મહારાણા શ્રી મેહરામણસિંહજીએ રચેલો હોઈ તેમાં તેમણે પોતાની અલૌકિક બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યો છે. બાળક, યુવક, તરુણ, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ, પ્રૌઢા, તરૂણી, યુવતી, બાળિકા વગેરેમાંથી ગમે તે આ ગ્રંથના વાંચનથી અમૂલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે ‘પ્રવીણસાગર’ નો અર્થ જ ‘ચતુરસાગર’ કિંવા ‘બુદ્ધિસાગર’ થાય છે, તેથી આવા અમૂલ્ય ગ્રંથમાં સમાયેલા જ્ઞાનનું વર્ણન કરવું એ સોના ઉપર ઢાળ

ચઢાવવા જેવું છે. કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષના આશ્રયથી
 જેવી રીતે ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે તેવી
 રીતે હરેક મનુષ્યને આ ગ્રંથમાંથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત
 થઈ શકશે. આ ગ્રંથના અધ્યયનથી યોગીજનો યોગ-
 વિદ્યાનો પરિચય પામશે, લોગીજનો લોગવિલાસ પામશે,
 પ્રણયીજનો પ્રણયનું ખડું સ્વરૂપ સમજી ખરાં પ્રણયી
 બનશે, કવિજનો સર્વ અલંકાર અને કાવ્ય-કળાને
 સમજશે, જ્ઞાની મહાજ્ઞાન પામશે, સામાન્ય મનુષ્ય
 બુદ્ધિનો અખૂટ ખજાનો મેળવશે. આ સર્વ ઉપરાંત આ
 ઘણા ઉપયોગી ગ્રંથમાં નાયક નાયિકાના લેહ, નાડી-
 પરીક્ષા, અશ્વપરીક્ષા, શુકનાવલી, રણસંગ્રામની પંડિ-
 તાઈ, રાજનીતિ અને વિદ્યારાગ તથા તેની ઉત્પત્તિનું
 સાદ્યંત વર્ણન, વિરહાલાપ, ઇશ્વરભક્તિ અને અષ્ટાંગ-
 યોગ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. કાગળો
 છપામણી વગેરેની સખત મોંઘવારીથી આ
 ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ થવી અશક્ય છે; માટે
 તરત જ મંગાવી લ્યો. ઘણી થોડી નકલ સિદ્ધકે રહી છે.
 આ ગ્રંથમાં ૧૦૪ એકસોચાર મનોહર ચિત્રો
 પણ આપેલાં છે. મજબુત પૂઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર
 રૂ. ૧૨-૦-૦ વી. પી. તથા પોસ્ટેજ ખર્ચ બહુ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબાઈ ૨.

સચિત્ર

લોકપ્રિય વાર્તાસંગ્રહ

સચિત્ર

રજપૂતોની રંગભૂમિ

પ્રયોજક, વજલાલ ભટ્ટચંદ્ર ઠક્કર.

આ વાર્તાસંગ્રહ સંબંધી વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ થતું વિખ્યાત માસિકપત્ર સાહિત્ય જલ્દી છે કે, 'અતિ શોભિતા પૂઠા અને ચિત્રોવાળી આ ચોપડીને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે, આમાં ચાર વાતો છે. ચારેમાં રજપૂતોનું શૌર્ય અને સમરાંગણ પ્રેમ નજરે પડે છે. ચારેમાં શુરી રજપૂતાણીઓની બહાદુરીનો ચીતાર જણાય છે અને ચારેમાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનાં પાન ઉઘાડવાનો વખાણવાપાત્ર પ્રયત્ન થયેલો છે. X X ચારે વાતો વાંચનારને ઇતિહાસની સારી ઓળખાણ થાય છે ને ઘણા સારા પ્રસંગોનો પરિચય થવાથી તેનામાં પ્રેમ, શૌર્ય ને સ્વદેશપ્રીતિ સતેજ થાય તેમ છે. પાકું સોનેરી નામનું પૂઠું. મ્હોટી સાઠ-અનાં પૃષ્ઠ રૂપ મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

બંગાળના એકચ્છત્ર નરપતિ

મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય

(ઐતિહાસિક નવલકથા.)

સ્વદેશભક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય ભાવના, રાજનૈતિક દૃષ્ટ કૌશલ, સ્વદેશપ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત, એક હિંદુ રમણીએ કેનળ સ્વદેશ-હિત માટે આપેલું પોતાના પ્રાણનું બળિદાન વગેરે વિષયથી પરિપૂર્ણ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ પાકું સોનેરી પૂઠું.

‘લુહાણા-બંધુ’ કાર્યાલય-અમદાવાદ.



“આ નો, ત્હારા કાકા આવ્યા છે.”

પૃષ્ઠ ૨૫૧

પ્રતિજ્ઞાપાલન.

(૧)

પુષ્પનું પ્રયોજન પૂર્ણ થતાં જ તે ખરી પડે છે. જ્યાં સૂધી પ્રેમપૂર્વક તેને ગળામાં ધારણ કરવામાં આવે છે ત્યાં તે દેવતાની પૂજા કરવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે ત્યાં સૂધી જ તેનું જીવન છે. રાત્રે વિકસિત થયેલું પુષ્પ પ્રભાત થતાં ન થતાંમાં તે મૃત્યુના સ્નિગ્ધ ખોળામાં પોતાના જીવનનો કુદ્ર ઇતિહાસ પૂર્ણ કરે છે. અને કાનેક રાત્રિ દિવસ સૂધી જીવનનો અસલ ભાર વેઠવાનું તેના ભાગ્યમાં નિર્માણ થયેલું હોતું નથી. મનુષ્યના નસીબમાં આવા પ્રકારનું સુખ લખેલું હોતું નથી. સુગંધ વિનાનું, સૌંદર્ય વિનાનું જીવન અપાર આંસુઓના સમુદ્રમાં ડૂબી રહે છે તે પણ તેની મુક્તિ થતી નથી. ભાગ્યાધીન પ્રકારને સહન કર્યા સિવાય મનુષ્યો કદાપિ મૃત્યુસુખ મેળવી શકતા નથી.

ઉમાની સ્થિતિ પણ આવા પ્રકારની હતી. આ વખતે તેના જીવનની આશા નહોતી. તે પણ અસલ રોગ ભોગવ્યા પછી તેને કાંઈક આરામ થયો. કેટલા દિવસ સૂધી તેના ઘરમાં જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું હતું તે કહી શકાય તેમ નથી; ઉમાના પતિ અનાથશરણે પણ અનેક રાત્રિઓ બાળિકા ઉમાની રોગશય્યા પાસે ઉભાગરા કરીને ચિંતાતુર ચિત્તે પસાર કરી હતી. ડોક્ટરો તેમજ વૈદ્યરાજો એક જ પ્રકારનો ઉત્તર આપી ગયા હતા; પરંતુ ઉમાની સાસતી અનેક બાધાઓથી અને ખીજા અનેક મમતાપૂર્ણ આત્માઓની વ્યાકુળ પ્રાર્થનાથી નિષ્કુર મૃત્યુના મનમાં જાણે ક્યા આવી

ગઇ હોય એમ બન્યું હતું. જો કે મૃત્યુએ રોગી આત્માને પોતાની સત્તામાં તો લીધો નહિ; પરંતુ પોતાના હાથનાં વિચિત્ર ચિહ્નો મૂકી ગયા સિવાય તે રહ્યું નહિ. રોગ દૂર થયા પછી સર્વેએ જાણ્યું કે બીચારી ઉમાનું અર્ધાગ હસ્તેશાને માટે રહી ગયું હતું. તેના દુર્બળ પગ એ ડગલાં ચાલી શકવાને પણ અસમર્થ બની ગયા હતા. અનેક દેવી દેવતાઓની બાધા રાખવામાં આવી—આપધોષચાર કરવામાં આવ્યા; પરંતુ એ સર્વ નિષ્ફળ થઇ પડ્યું. આ દુર્ઘટનાનું એક જ સારું પરિણામ જોવામાં આવ્યું. ઉમાના વિવાહ પછી તેના પિતા તથા શ્વસુર વચ્ચે મનમાં જે અણબનાવ હતો તે દૂર થયો. ઉમાની સેવા શુશ્રુષા તથા દવા દારૂ માટે વહેવાઇઓનાં કુટુંબ એકત્ર થઇને વિચાર કરવા લાગ્યાં.

આ નિષ્કુર રોગથી ઉમાની કેવી સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી તેનું વર્ણન અમે કરી શકીએ તેમ નથી. તેનું વિકસિત થતું જીવન શક્તિ વિનાનું મૃતપ્રાયઃ બની ગયું હતું. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની બીષણ વેદના થતી હતી. આ વેદનાને તે દૂર કરી શકે તેમ નહોતી. આવી સ્થિતિમાં પુરુષ પ્રકૃતિ નમ્ર તેમજ સ્નેહશીલ બની જાય છે. ઉમા જ્યારે આરોગ્ય ન જ મેળવી શકી ત્યારે તે ઉલટી વિશેષ દુઃખી થવા લાગી. તે મનમાં મનમાં જ પ્રાર્થના કરવા લાગી કે:—“પ્રભુ ! મહારા સ્વામી મહેને બારરૂપ ન ગણે એટલી જ મહારા ઉપર દયા કરજો.”

પરંતુ અફસોસ ! ઉમા બીચારી હજી જાણતી નહોતી કે દુઃખનો ભાર આવી પડે છે ત્યારે થોડો આવતો નથી—એક સામટો જ આવી પડે છે.

પાડોશમાં રહેતી અનેક સ્ત્રીઓ ઉમાની સાસુ પાસે આવીને કહેવા લાગી કે:—“હવે તમારા પુત્રનો પુનર્વિવાહ કરો. આ વહુ તે

તમને હવે શી ઉપયોગી થવાની છે ?”

સાસુએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તે ખીચારીનું ભાગ્ય મંદ છે એથી અમારે ઉલટો તેના પર દુઃખનો ભાર વધારવો એ ઉચિત નથી ! એથી ઇશ્વર રાજી રહે નહિ.”

સ્ત્રીઓ આશ્ચર્ય પામી કહેતી કે:—“ આવો રૂપ રૂપના ભંડાર જેવો પુત્ર અને આવી વહુ ! આ તો આંખોથી જોઈ શકાતું નથી.”

સાસુ માથે હાથ મૂકી ઉત્તર આપતી કે:—“ જેવું ભાગ્ય ! આ બધો ફૂટેલા નસીબનોજ દોષ છે. નહિ તો મ્હારી લાડકવાળી વહૂના શરીરમાં સહજ પણ ખોડખાંપણ ક્યાં હતી ?”

આવા પ્રકારની વાતો સ્ત્રીઓમાં ધણી વખત ચાલતી હતી. ઉમા તે સંધળું જાણતી હતી; પરંતુ તેનામાં એક પ્રકારની દુર્બળતા હતી. તે કોઈ પણ પ્રકારે સ્વામીને પુનર્વિવાહ કરવાનું પોતાને મુખેથી કહી શકતી નહિ.

(૨)

આવી રીતે સુખ દુઃખના દિવસો પસાર થતા હતા. એવામાં ઉમાના શ્વસુરનું મૃત્યુ થયું—જેઓ દુઃખ તેમજ વિપદમાંથી નિપુણતાપૂર્વક સંસારનૌકાને ચલાવ્યે જતા હતા તેમના અભાવથી હવે સંસાર નૌકા તેટલી સરળતાથી ચાલી શકતી નહિ. અનાથ પણ પોતાના સંસાર તરફ દુર્લક્ષ્ય કરતો હતો. એથી ઉમાના દુઃખની સીમા નહોતી. જે સુખ ઉપર હાસ્ય પ્રકાશનું હતું તે સુખ ઉપર હવે ગંભીર ચિંતા દેખાવા લાગી. આ સમય દરમિયાન એક પ્રકાર એવો બન્યો કે જેથી કરીને ઉમાને પોતાનો સામાન્યસૂચક અસ્તાચળમાં ઉતરી પડેલો જણાયો.

શ્વસુરતું મૃત્યુ થયાને લગભગ એક વર્ષ પણ નહિ થયું હોય એવામાં ઉમાએ સાંભળ્યું કે કાળિદાસની કન્યા ચંદ્રિકા સાથે તેના પ્રતિનો પુનર્વિવાહ નક્કી થઇ ગયો છે. ચંદ્રિકા તેની પાડોશમાં જ રહેતી હતી. ઉમા ધણી દિવસથી તેને ઓળખતી હતી; છતાં ચંદ્રિકા બીજાના સુખપર કેમ પગ મૂકે છે તેની ઉમાને ખબર પડી નહિ. છેવટે એમ જાણવામાં આવ્યું કે કન્યાની જન્મપત્રિકામાં વૈધવ્યનો ઉલ્લેખ હતો. એ બચંકર બવિષ્યનું ખંડન કરવાને માટે જ ચંદ્રિકાનાં માતાપિતા પોતાની પુત્રીને શોક્ય તરીકે સોંપે છે. જેથી શોક્યના ભાગ્યને લીધે તે વિધવા થાય નહિ.

સ્વામીની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી ઉમાએ સંસારમાં જે આશ્રમ નિર્માણ કર્યો હતો તે આશ્રમ હવે ક્ષણ માત્રમાં જ પૂર્ણ થઇ ગયો. ઉમાની દ્રષ્ટિમાં સમસ્ત જગતનો દેખાવ હવે બદલાઇ ગયો—દિશા ભૂલી ગયેલા મનુષ્યની માફક તે બહાવરીનો પેડે સંસારયાત્રા કરવા લાગી—આવા દુઃખપૂર્ણ સમયે મમતામયી માતાનો સુશીતળ આશ્રય સ્વીકારવાનો તેના મનમાં વિચાર થઇ આવ્યો. તેણે સાસુને કહ્યું:—
“ ધણી દિવસથી હું મહારાં માતાપિતા પાસે ગઇ નથી માટે હવે કૃપા કરી થોડા દિવસને માટે રહને તેમની પાસે જવાની રજા આપો. ”

પુત્રવધૂનાં વચ્ચેથી સાસુ ધણી વિચારમાં પડી ગઇ; તો પણ તેણે કાંઇક વિચાર કરી ઉમાને સહર્ષ જવાની રજા આપી. વિદાય થતી વખતે ઉમા અનાથ પાસે ગઇ. ત્યાં ગયા પછી તે કાંઇ બોલી શકી નહિ. અનાથને પણ શું બોલવું તે સ્પષ્ટ નહિ. તો પણ બે શબ્દો બોલવાનું સામર્થ્ય મહા મુશ્કિલે એકત્ર કરી ઉમાએ કહ્યું—“ દર મહિને આપના સુખ સમાચાર જણાવતા રહેવાની કૃપા કરજો. કેટલા દિવસ પછી આવીશ તે કાંઇ નક્કી નથી. ”

અનાથ થોડી ધણી હિંમત લાવી નમ્ર સ્વરે બોલ્યો:—“ ઉમા ! તું ગુસ્સે થઈને જાય છે ? હું જાણું છું કે હું અપરાધી છું; પરંતુ તું મને તરછોડીને ચાલી જઈશ નહિ. ”

ઉમાએ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો:—“ ના ગુસ્સે થતી નથી. જ્યાં સુધી આપ મહારો ત્યાગ નહિ કરી શકો ત્યાં સુધી હું આપનો કેવી રીતે ત્યાગ કરી શકીશ ? ” ઉમા વિશેષ કાંઈ બોલી શકી નહિ.

સાસુ પાસે જઈ પ્રણામ કરી તરત મુખ બીજી દિશામાં ફેરવી ઉમા શાંત રૂદન કરી અશ્રુ સારવા લાગી.

ગાડી જ્યારે ધરનો ત્યાગ કરી રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચી ત્યારે ઉમાએ એક વખત પોતાના પ્રિય ગૃહ તરફ ફરીથી દૃષ્ટિ કરી. પશુની ગતિની માફક તેનું મન સર્વ પ્રકારનો ત્યાગ કરી એ ધરનો આસપાસ ઉડવા લાગ્યું. જે ધરમાં આઠ વર્ષ પૂર્વે બાર વર્ષની મુકામળ બાળિકા ઉમાએ લાલ સાડી પહેરી, રત્નાલંકારોથી સુસજ્જિત થઈ સ્મિત મુખે બાવિ સુખની અનેક કલ્પનાઓ સાથે પ્રવેશ કર્યો હતો તે જ ધરમાંથી આજે તેને એક ભિખારિણી પ્રમાણે શા માટે વિદાય થવું પડે છે ? ધીમે ધીમે ગાડી ગામની હદ મૂકી આગળ ચાલી નીકળી, વિશાળ ઉચ્ચ શિવાલયો તેમજ દેવમંદિરોનાં શિખરો દેખાતાં બંધ થતાં અનેક દિવસથી એકત્ર કરી રાખેલાં આંસુ ઉમાનાં નેત્રોમાંથી “ ખરખર ” સરી પડવા લાગ્યાં.

(૩)

માતા પિતાના રોડમાં રહીને પણ ગરીબ બિચારી ઉમા શાંતિ મેળવી શકી નહિ. એક પ્રકારનાં દુઃખનું તીક્ષ્ણ તીર અહીં પણ તેના હૃદયને રાત્રિ દિવસ વીંધી નાખતું હતું. ઉમાએ મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું કે:—“ હું આ ધરમાંથી બીજા ધરમાં ગઈ હતી એ વાત જ

હવે હું ભૂલી જઇશ. હવે આ સ્થળ જ મ્હારો આશ્રમ છે. હવે એ સૌભાગ્યની વાતને કદાપિ મ્હારા મનમાં સ્થાન આપીશ નહિ. હવે હું એ સૌભાગ્યને ભૂલી જવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

અનાથનો વિવાહ હવે થઇ ગયો છે. આ સમાચાર ઉમાને પણ મળ્યા છે. ઉમાની માતા શારદા કઠોર પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી, તે ઉમાનાં સાસરીઆં ઉપર ઘણી ગુસ્સે ભરાઇ. ઉમાની સાસુએ પુત્રવધુને બોલાવી લાવવાને માટે માણસો મોકલ્યાં હતાં; પરંતુ શારદાએ તેમને કેટલાંક એવાં અપમાન ભરેલાં વચ્ચનો કહીને વિદાય કરી દીધાં હતાં કે તે પછી ઉમાને તેડવા આવવાની કોઇની પણ હિમ્મત ચાલતી નહિ. આ પ્રમાણે લગભગ એ વર્ષ વીતી ગયાં. ઉમા પણ બિચારી ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુની સુલક્ષણી બાળા હતી. હવે વિશેષ ધૈર્ય ધરવાને અસમર્થ હતી; પરંતુ માતા પિતા આગળ એક શરમાળ હિંદુ બાળા પોતાની મનોભાવના કેવી રીતે પ્રકટ કરી શકે ?

એક દિવસ ઉમા પોતાના ઓરડામાં બેસીને રામાયણ વાંચતી હતી. સંધ્યાનો સમય થયો હતો. પશ્ચિમનું આકાશ વિવિધ રંગોથી વિભુષિત થયેલું હતું. પક્ષીઓ પોતાના માળા તરફ ઉડી જતાં હતાં. ઉઘાડી બારીમાંથી મંદમંદ શીતળ પવન ઉમાના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી તેના કેશકલાપને આમ તેમ ઉડાવી રહ્યો હતો. ઉમા રામાયણનું અધ્યયન કરવામાં એકચિત્ત બની ગઇ હતી. છેવટે ઉમાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી પુસ્તક બંધ કરી આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી. તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી આંસુઓ સરી પડવા લાગ્યાં. એવામાં એકાએક દાસીએ ઉમા પાસે આવી ઉમાના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો તથા દીપક સળગાવી આપીને તે દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. ઉમાનાપર કોણે પત્ર લખ્યો હશે ? પત્ર ઉપરના શિરનામાના અક્ષરો અપરિચિત

હતા. કોઈ પણ પ્રકારની આશા તેમજ આશંકાથી ઉભાનું હૃદય દુઃખી થવા લાગ્યું. તેનું હૃદય ત્વરાથી ધડકવા લાગ્યું. સહજ શાંતિ આવતાં ઉમાએ પત્ર ઉઘાડ્યો. તે તેની સાસુનો જ લખેલો હતો. એ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—“ બેટા! હવે સંસારમાં મ્હારે માટે સુખ નથી. મ્હેં, છેવટે કાશી જવાનો વિચાર નક્કી કર્યો છે. મ્હારી છેવટની એક વાત તું ધ્યાનમાં લઈને આ માસની આખરે હું કાશી જવાની છું, તે પહેલાં એક વખત અહીં આવી મ્હને મળી જજે.”

ઉમા બેઠી બેઠી વિચાર કરવા લાગી:—“ અરેરે! મ્હારી મમતાળુ અને ક્રોધ વિરોધને દૂર રાખનારી સાસુ શામાટે સંસારનો ત્યાગ કરે છે! તેમની આજ્ઞાનો સ્વીકાર તો મ્હારે કરવો જ જોઈએ.”

આમ વિચારી ઉમાએ શ્વસુરપક્ષમાં જવા માટે પોતાનાં માતાપિતાની રજા લીધી. ત્યાં જતાં પૂર્વે ઉમાએ કોઈને એ સંબંધીની કાંઈ ખબર આપી નહોતી. પિતાને ત્યાંના એક વિશ્વાસપાત્ર નોકર સાધુદાસની સાથે તે સાસરે જઈ પહોંચી. ત્યાં પહોંચી સારે સંધ્યાનો સમય થઈ ગયો હતો. મકાન શાંત હતું. વૃદ્ધ સાસુ ધરના એક ખુણામાં બેસી ઇશ્વરના નામની માળા જપતી હતી. ગાડીનો ખડખડાટ સાંભળી તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“ કોણ આવ્યું છે ? ”

સાધુદાસે આગળ આવી ઉત્તર આપ્યો:—“ માતાજી! મ્હારાં ઉમા જ્ઞેનને હું તેડી લાવ્યો છું. ”

સાસુએ પ્રેમપૂર્વક પુત્રવધૂના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા અને તેને હેતથી ઘરમાં લઈ ગઈ. ઉમાએ ઘરમાં જઈ સાસુને પ્રણામ કર્યા. બન્નેનાં નેત્રામાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

(૪)

એ વર્ષ પછી ઉમા સાસરે આવી છે. જો કે આ સમય કાંઈ

વિશેષ ગણી ન શકાય તો પણ ઉમાને તો આ સમય યુગના યુગ જેટલો જણાયો હતો. પૂર્વે તેના સ્નેહ તેમજ સેવાથી જે ઘર ઉજવળ હતું તેની વિલક્ષણ સ્થિતિ માત્ર એક બે દિવસમાં ઉમા સમજી ગઈ; ઘરમાં કોઈ પણ વસ્તુ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી જોવામાં આવતી નથી. બાગની પણ તેવી જ દશા છે. જે બાગનાં પુષ્પોની લતાઓ પૂર્વે લીલીછમ જણાતી હતી તેજ લતાઓ જળના અભાવે ભૂમિ ઉપર પડીને સુકાઈ ગઈ છે. આ નવીન સંસારમાં ઉમાએ એક નવીન વ્યક્તિને જોઈ હતી. એ વ્યક્તિ તે અનાથના ન્હાના પુત્ર શશિકાંતની છે. એના વિષે કશાજ સમાચાર ઉમાને મળ્યા નહોતા. હવે ઉમા અનાથનાં દર્શન ભાગ્યે જ કરી શકતી હતી. જે સંસાર પૂર્વે સંપૂર્ણ પરિચિત હતો તે હવે ભાગ્યચક્રના પ્રભાવથી તદ્દન અપરિચિત બની ગયો. માત્ર એક જ વ્યક્તિ—ન્હાનો સુકુમાર શશિકાંત ઉમાને આનંદ આપવાનો યત્ન કરતો હતો. ઉમાએ તેને પોતાનો જ પુત્ર સમજીને તેના પ્રત્યે અપાર સ્નેહ દાખવવા માંડ્યો. બાળકોને નિર્બુદ્ધિ કહેનારાઓને આ વખતે અમે દૃઢતાથી જણાવીશું કે બાળકો પણ સ્નેહનો મર્મ સારી રીતે જાણી શકે છે. જેઓ તેમને ઝહાય છે તેમને ઝહાવાનો તેઓ પણ તનમનથી યત્ન કરે છે. શશિકાંત પણ ઉમાના ઉપર અપૂર્વ સ્નેહ રાખવા લાગ્યો. તરૂણ ઉમ્મરમાં ઉમા જે પતિદેવની એકચિત્તથી પૂજા કરતી હતી તે દેવતા તો હવે જૂદાજ બની ગયા છે !

શશિકાંતના સહવાસથી ઉમાના જીવનમાં એક નવીન પ્રકરણની શુરુઆત થઈ. ઉમા તેને સ્નાન કરાવવામાં, ખવડાવવામાં, ઉઘાડવામાં તથા તેની સાથે વાતચિત કરવામાં પોતાના દિવસો પસાર કરતી હતી. સંધ્યા સમયે બ્યારે શશિકાંત નિદ્રાવીન થઈ જતો ત્યારે ઉમા

તેની શ્રધ્ધા પાસે બેસી તેના સુકુમાર મુખનું આતુર નયને દર્શન કરતી બેસી રહેતી હતી. શશિકાંત પણ ધીમે ધીમે ઉમાના સહવાસમાં વિશેષ રહેવા લાગ્યો. અનાથ મૌનમઝા ભોગવતો બહાર ફર્યા કરતો હતો તેથી ધીમે ધીમે આ બન્ને દુઃખી સ્ત્રીઓ એક જ પ્રકારના દુઃખથી એક બીજી તરફ સ્નેહ રાખવા લાગી. એક દિવસે ચંદ્રિકાએ ઉમાને કહ્યું:—“બહેન! હું મહેને પણ ત્હારી પોતાની કરી લીધી. જે ત્હારી પાસે આવે છે તેને તું ત્હારા તરફ આકર્ષે છે; માત્ર સ્વામી જ શા માટે ત્હારાથી દૂર થયા તે હું સમજી શકતી નથી.”

ઉમાએ સ્મિત કરી કહ્યું:—“તું ત્હારી બહેનને જેટલી ગુણિયલ સમજે છે તેટલી ગુણિયલ તે નથી જ.”

સાસુ કાશી જતી વખતે ઉમાને કહેતી ગઈ કે:—“બેટા! તું આ ધરને ત્યાગ કરી ચાલી જઈશ નહિ. અનાથે પોતાનું સર્વસ્વ ઉઠાવી દીધું છે. તું અહીં રહીશ તો જ ત્હારા શ્વસુરની પ્રતિષ્ઠા બચી શકશે.”

ઉમા બેતી હતી કે અનાથના હાથમાંથી તેના શ્વસુરની સંપત્તિ પાણીની માફક વહી જતી હતી. શશિકાંત તરફના તેના સ્નેહની સીમા નહોતી; આમ છતાં ઉમાના મનમાં એક વાતનો ઘણો સંતોષ હતો; કારણ કે પિતાની સમસ્ત સંપત્તિ તેની પોતાની જ હતી. આ સઘળી સંપત્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થતાં જ તે શશિકાંતને સોંપવાનો તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો. ઉમા શશિકાંતને પોતાનો જ પુત્ર સમજતી હતી. શશિકાંતને સંસારી થયેલો બેવાની ઉમાની ઉલ્કટ આકાંક્ષા હતી.

આવી રીતે ઉમાના દિવસો પસાર થતા હતા. એવામાં એક

દિવસે એવા વર્તમાન મળ્યા કે તેના પિતા મંદવાડને બિછાને સૂતા છે. વિના વિલંબે પિયરથી આવેલા માણસ સાથે ઉમા ઘેર જવા નીકળી. વિદાય થતી વખતે ચંદ્રિકાએ ઉમાને કહ્યું:—“ બહેન! આ ધરસંસાર ત્હારો જ છે. પિતાને આરામ થાય કે તરત પાછી આવજો.”

ત્યાર પછી શશિકાંતને ચુંબન કરતાં કરતાં ઉમાનું હૈયું ભરાધ આવ્યું. છેવટે મહા મુશ્મિતે તે અશ્રુપ્રવાહને રોકી ગાડીમાં બેઠી અને મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી કે:—“ હે પ્રભુ! હવે મ્હને વધારે દુઃખ દેશો નહિ. આ સર્વનો વિયોગ થતાં મ્હારું મન ધણું દુઃખી થાય છે. મ્હને સહનશક્તિ આપો.”

(૫)

ઉમાએ પોતાને ઘેર જમીને બેસું તો તેના પિતા ભયંકર મંદવાડને બિછાને સૂતા હતા. આવો ભયંકર મંદવાડ થયો હશે એવો ઉમાને વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નહોતો. રોગીની શક્તિ દૂર થવાથી તે હમણાં બિછાના વશ થયા હતા. સર્વ એમ જાણતાં હતાં કે મૃત્યુ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને ધીમે ધીમે સમીપ આવતું જાય છે. ઉમા ધણીજ મહેનતથી પિતાની સેવાચાકરી કરવા લાગી અને સંકટ સ્થાને ચિત્તને બળવાન કરવાનો યત્ન કરવા લાગી. અનેક રાત્રિઓના ઉજ્જગરાથી ઉમાનું સુંદર મુખ ધણું શિઠ્ઠું પડી ગયું હતું. ધણી રાત્રિઓના ઉજ્જગરા થયેલા હોવાથી ઉમાની માતા શારદાએ પુત્રીને ધણું સમજાવીને સૂવા માટે મોકલી તો તે પોતાના ઓરડામાં જઈ વિચારના તરંગોમાં તણાવા લાગી. તેનું ચિંતાતુર ચિત્ત ખમણું ચિંતાતુર થઈ ગયું. ઉમા ક્યાં સુધી આવી રીતે ચિંતાતુર અવસ્થામાં બેસી રહી તેની અમને ખબર નથી; પરંતુ જ્યારે દાસી ઉમાને બોલાવવા આવી કે તરત જ ઉમા પિતાની રોગશય્યા

પાસે જઈ પહોંચી. શારદા સ્વામીની પાસે બેઠી હતી. ઉમાને સમસ્ત ગૃહ ભયંકર ભાસતું હતું. છેવટે શારદાએ કહ્યું:—“ઉમા આવી છે.”

ઉમાના પિતા ઉપરના શબ્દો સાંભળી શક્યા કે કેમ તે કોણ જાણે; પરંતુ તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ઉમા પોતાના હૃદયના આવેગને મહા મુશિયતે દબાવી રાખી બોલી:—“પિતાશ્રી! આપ મહને કાંઈ કહેવાને ઇચ્છો છો?”

આ વખતે ઉમાના પિતાએ ધીમે ધીમે કહ્યું:—“બહેન! ત્હારી માતા દત્તકપુત્ર લેવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ ત્હારી સંપત્તિ હું ખીજ કોને આપું? શું હું મહારા અંતઃકાળે ત્હારો અપરાધી થાઉં?”

ઉમા શાંતભાવ ધારણ કરી બેસી રહી. તેના અંતઃકરણની અંદર નિરાશાએ પ્રવેશ કરવાથી તે પોતે કાંઈ બોલી શકી નહિ. શારદાએ રૂદ્ધ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“તમે હવે તમારી આલોકની યાત્રા પૂર્ણ કરો છો. ઉમાના ભાગ્યમાં સુખ નિર્માણ થયેલું નથી. તમારી સમસ્ત સંપત્તિ મહારી ઉમાને હતભાગ્ય સ્વામી અને શોક્ય ભોગવે એ મહારાથી જોઈ શકાશે નહિ.”

ઉમાએ કહ્યું:—“પિતાશ્રી! મહને માત્ર આજની રાત્રિ વિચાર કરવાનો વખત આપો.”

શારદાએ કાંઈક કહેવા કહે કહ્યું:—“તમે સર્વે તમારી પોતાની જાંઘળીનો વિચાર કરો છો. મહારા દિવસો કેવી રીતે પસાર થશે એનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. મહારે એક પુત્ર જોઈએ છીએ. હું તેનો વિવાહ કરીશ. તેને મહારી પાસે રાખી હું મહારા કોડ પૂર્ણ કરીશ, જો એમ નહિ અને તો હું પણ આ શત્રુ સંસારમાં રહી શકીશ નહિ.”

સમસ્ત રાત્રિ ઉમાએ શય્યામાં બેસી રહીને પસાર કરી. જીવ-

નની સઘળી આશાઓ તેમજ ઇચ્છાઓની નિરાશાના યજ્ઞમાં આહુતિ આપીને તેણે પોતાના જીવનની શુરુઆત કરી છે; પરંતુ આજની નિરાશાથી તેની સહનશક્તિનો ખંધ વૂટી જવા લાગ્યો. ઉમાની ધારણા એવી હતી કે જે પિતાની સઘળી સંપત્તિ પોતાને ન મળે તો તે શશિકાંતને સુખી જોઈ શકે નહિ અને શશિકાંતને સુખી જોવાની તો તેની છેલ્લામાં છેલ્લી અર્થાત્ અવશેષ રહેલી માત્ર એક જ આશા હતી. આમ છતાં માતાપિતાની ઇચ્છાને આંધીન રહેવું એ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ સમજીને તેણે તેમની વાત માન્ય કરી. સ્વામીનું મૃત્યુ થતાં પૂર્વે જ સ્નાત્રીએ સમસ્ત સંપત્તિનું વિલ તૈયાર કરાવો લીધું તથા પતિના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસે એક દત્તક પુત્ર લઈને પોતાના ભાવિ માર્ગને નિષ્કંટક કર્યો. આવી રીતે દત્તક પુત્ર લીધો તેથી ચોતરફથી અનેક પ્રકારનો ઉહાપોહ થવા લાગ્યો. અના. થને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ધણો દુઃખી થયો. દરિદ્રતાની બીષણ મૂર્તિ રાત્રિ દિવસ તેની દૃષ્ટિએ પડવા લાગી. અત્યાર સુધી તેણે પોતાની તિરસ્કૃત પત્ની કે જે ખરી રીતે દેવાંગના જેવી હતી તેના તરફ એક દૃષ્ટિપાત્ સુદ્ધાં કર્યો નહોતો. કેવી રીતે ભવિષ્યની દરિદ્રતાને દૂર કરવી એ જ વિચારે અનાથના અંતઃકરણને આકુળ બાકુળ કરી મૂક્યું.

ઉમાના દુઃખની સીમા નહોતી. ચંદ્રિકા તેમજ શશિકાંતની સ્મૃતિ વારંવાર તેને યુગ્મકની માફક તેમના તરફ ખેંચતી હતી; પરંતુ તેમની પાસે જવાનું સાહસ તેનાથી થઈ શકતું નહોતું. તેનું ચિંતાતુર ચિત્ત પાછું સંસારની માયા તરફ લોભાવા લાગ્યું. આમ છતાં આત્માપર સંયમ રાખી ઉમા અશ્રુજળ વર્ષાવતી દેવતાને સંબોધીને કહેવા લાગી:—“હવે આ બાંગી ગયલું મન બીજા કોઈનું

નથી. પ્રભુ! આ મન હવે આપને જ અર્પણ છે.”

પરંતુ એ મનને સહર્ષ સ્વીકારનાર દેવતા ક્યાં છે ?

ઉમાના મનની આવી સ્થિતિમાં અનાથ એક વખત તેને મળવા માટે આવ્યો. ઉમા અનેક પ્રકારની આશંકાઓને મનમાં લઇ સ્વામીનું દર્શન કરવા ગઇ. ઉમાની સાથે દૃષ્ટિ મળતાં જ અનાથનું મ્હોં લેવાઇ ગયું. તે ઉમાનાં નેત્રોનો તિરસ્કાર કરી પોતાની દૃષ્ટિને ફેરવી શક્યો નહિ.

અનાથે કહ્યું—“ ત્હારી આગળ અનેક અપરાધોને માટે અપરાધી છું. આમ હોવાથી જ હું ત્હારી પાસે આવવાનું સાહસ કરી શકતો નહોતો; પરંતુ ત્હારાથી હું મ્હારી જાતને હવે વધારે વખત છુપાવો શકું તેમ નથી. અધોગતિના છેલ્લે પગથીએ હું ઉતરી પડ્યો છું. જો તું મ્હને મદદ કરે તો જ મ્હારી ઉન્નતિ થઇ શકે તેમ છે. સમસ્ત જીવન આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. આજે તું મ્હને મદદ કર. મ્હને બચાવ. ”

ઉમા આતુર દૃષ્ટિથી અનાથના મુખ તરફ જોઇ રહી. છેવટે અનાથે વ્યાકુળ કંઠે જણાવ્યું કે, ઉમાના પિતાએ મૃત્યુશય્યા સમયે જે વિલ્લ કહ્યું છે તે ખોટું છે એમ અનાથ પૂરવાર કરી બતાવશે. તે સઘળી તૈયારી કરીને આવ્યો છે; પરંતુ આ કામમાં ઉમાની સાક્ષીની તેને જરૂર છે.

ઉમાનું ચિત્ત ભયંકર તિરસ્કારના અગ્નિથી સળગી ઉઠ્યું. તેના તરફ અનાથની આવી નીચ ધારણા ! જે સ્ત્રીનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે તે જ સ્ત્રીને આજે પોતાની પાપભાગિની બનવાનું કહેતાં તેને શર્મ નથી આવતી ! પરંતુ મોહ મનુષ્યને આવી જ રીતે પાપપંકમાં ડૂબાવે છે !

અનાથે ફરીથી કહ્યું:—“ઉમા! તું વિચાર કરી જો. ત્હારા સ્વામીને તું એક ભિખારીની માફક માર્ગમાં બટકતો જોઇ શકીશ કે? આ ઉમ્મરમાં હવે અન્ય કોઇ પણ પ્રકારે હું જીવિકા ચલાવી શકું તેમ નથી. મ્હારી પાસે જીવન ટકાવી રાખવાના આધાર માટે જે કાંઇ હતું તે સઘળું ફના થઇ ગયું છે. અત્યાર સુધી હું ત્હારા તરફની આશા રાખી બેઠો હતો. હવે હું મ્હારી આશાને નિરાશામાં ફરી ગયેલી જોઇ શકતો નથી. તું મ્હને મદદ કર. હું હવે પાપમાર્ગે જઈશ નહિ-પાપતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.”

ઉમાએ હૃદયની સઘળી શક્તિ એકત્ર કરી. દૃઢ કંઠે કહ્યું:—“ના એમ બની શકશે નહિ. તમે જે માર્ગે જવા મ્હાઓ છો તે પાપ-માર્ગ છે. પ્રભુ! એવી રીતે પાપમાર્ગે જવું ઉચિત નથી.”

અનાથે કહ્યું:—“ઉમા! એક વખત મ્હારા તરફ નજર કરી જો! હું કોણ હતો અને કેવો થઇ ગયો છું! મ્હારી આ દશાને તું જ સુધારી શકે તેમ છે.”

ઉમાએ કહ્યું:—“જો કદાચ હું સાક્ષી આપું તો હું એમ કહીશ કે એ સંપત્તિ મ્હારી નથી. તમે રસ્તાના ભિખારી થાઓ તો પણ હું તમને જોઇ શકીશ; પરંતુ પાપમાર્ગે જવામાં હું તમને મદદ નહિ જ કરું.”

અનાથે અનેક પ્રકારે ઉમાને સમજાવી; પરંતુ ઉમા અટલ રહી. તેણે અંતે કહ્યું:—“તમે આ વિચારનો ત્યાગ કરો અને કાંઈક પુણ્ય-કર્મનો વિચાર કરો.”

અનાથે ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જઇ કહ્યું:—“આજથી ત્હારી સાથે મ્હારો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. હું જે માર્ગે જઈ છું તે બધે પાપમાર્ગ હોય તો પણ હવે હું એ જ માર્ગે જઈશ.”

ઉમાએ પણ દૃઢ સ્વરે કહ્યું:—“ હું તમારી રક્ષા કરીશ. જો હું એકચિત્તથી પરમાત્માની પૂજા કરતી હોયશ તો મહારી આ પ્રતિજ્ઞા વૃથા થઇ પડશે નહિ. તમારે એક દિવસે પાપમાર્ગનો ત્યાગ કરવો જ પડશે. ”

અનાથે ફરીને જોયું નહિ. તે ત્યાંથી કાંઈ પણ બોલ્યા આલ્યા સિવાય આલ્યો ગયો.

* * * * *

આકાશમાં મેઘનો આડંબર જોઇ માછીના મનમાં જેમ તોફાન થવાની આશંકા આવે છે તે જ પ્રમાણે ઉમાને પણ દરેક ક્ષણે વિપ્લવની આશંકા આવવા લાગી. ઉપરની વાત માતાને જણાવવાનું સાંહસ તેનાથી થઇ શક્યું નહિ. તેને પોતાના માથા ઉપર દુઃખનો ડુંગર વૃદ્ધી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું; પરંતુ એ મહા દુઃખને તે મનમાં ને મનમાં સહન કરવા લાગી. કેટલીક વખત ઉમાને આશા થઇ હતી કે પતિદેવતા કોઇ પણ કાળે પોતાની નીચ વૃત્તિનો ત્યાગ કરશે; પરંતુ તેમ થયું નહિ. અનાથે ફરિયાદ કરી કે એ વિલ ખોટું છે. દત્તક પુત્ર લેવાની રજા કારસ્થાની પુરુષોત્તમ કારસ્થાન છે. આ હકીકત જ્ઞાનના જાણવામાં આવતાં જ તે બળી ઉઠી. ઉમાના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી બયંકર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ મહેને લાગે છે કે જમાઇ તને સંપત્તિ માટે જ સમજાવવાને આવ્યો હતો કેમ? સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ્યારે તમને આટલો બધો લોભ છે ત્યારે પછી એ વાત પ્રેમથી જ શા માટે ના કરી? ”

ઉમાએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“ મા! તને કોઇ રીતનો બય નથી. હું ખોટી વાત કહીશ નહીં. સંપત્તિ ત્હારી પાસે જ રહેશે અને જો દુર્ભાગ્યે કેસમાં ત્હારી હાર થશે તો મહારું જે કાંઇ છે તે

સમ્રાજ્યું હું મહારા ભાઈના નામપર લખી આપીશ.”

થોડા દિવસમાં જ કેસનો નિકાલ થઈ ગયો. ઉમાની સાક્ષીથી સ્વાસ્થ્યને કેસની અંદર જાય મળ્યો. કેસનો નિકાલ થઈ ગયા પછી અનાથ કોમળની પણ નજરે પડ્યો નહિ. અનાથના એકાએક ગૂમ થવાના વર્તમાન જાણવામાં આવતાં જ ઉમાના હૃદયપરનો આઘાત વિશેષ સખ થઈ પડ્યો. તેણે માતાની પાસે જઈ કહ્યું:—“ માતાજી ! મહારી ઇચ્છા કાશી જવાની છે. ”

માતાએ કાશી નહિ જવા માટે ઉમાને ધણું કહ્યું; પરંતુ ઉમા પોતાના વિચારથી વિચળિત થઈ નહિ. કાશી જતાં પૂર્વે તેણે એક વખતે ચંદ્રિકા તથા શશિકાંતને મળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એ આનંદ વિનાના ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં ઉમાના હૃદયની સ્થિતિ કેવી શોચનીય થઈ પડી હશે તેનું વર્ણન કરવા અમે અશક્ત છીએ. ગામની અંદર સુખ દેખાડવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. આથી કરીને સંધ્યા સમયે ઉમાએ પતિદેવતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્વરાથી એક દાસી પાલખી પાસે આવી પહોંચી. ઉમાએ તેને કહ્યું:—“ ચંદ્રિકા બહેનને બોલાવી લાવો. ”

વિના વિલંબે ચંદ્રિકા ઉમા પાસે આવી પહોંચી. ચંદ્રિકાના આવતા પહેલાં ઉમાએ વિચાર્યું કે:—“ ચંદ્રિકા મહેને પૂછશે કે, ‘ત્હે’ મહેને વિધવા કરી?’ તો હું શો ઉત્તર આપીશ ?” પરંતુ ચંદ્રિકા આવતાંની સાથે જ ઉમાના કંઠને વળગી પડી તથા અવિરલ અશ્રુધારાથી ઉમાના ખભાને ભીંજવી નાખવા લાગી. જ્યારે તે સહજ શાન્ત થઈ ત્યારે ઉમાએ કહ્યું:—“ મહેને વિશેષ સમય નથી. હું કાશી જાઉં છું. માત્ર શશિકાંતને અને તને મળવાને માટે જ અહીં આવી છું. ”

ચંદ્રિકાએ કહ્યું:—“ બહેન ! હું તો એમ ધારતી હતી કે

તું આવીને ત્હારા શશિકાન્તને સંભાળીશ તથા. તેને સંસારી કરી તું સુખી થઇશ; પરંતુ હવે તને સંસારમાં ખેંચી લાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ત્હેં જે દુઃખ ભોગવ્યું છે તે અપાર છે. માટે હવે ત્હારા આત્માને શાંતિ થાય એવો માર્ગ તું ગ્રહણ કર.”

ચંદ્રિકા શશિકાન્તને લઇ આવી. ઉમાએ તેના સુંદર મુખ ઉપર એક ચુંબન કરી તેને ચંદ્રિકાના હાથમાં પાછો આપ્યો. ઉમાએ એક ન્હાની પેટીમાંથી કેટલાક કિમતી અલંકારો કાઢી તે સધળા ચંદ્રિકાના હાથમાં આપતાં કહ્યું:—“હું આ સધળા અલંકારો મ્હારા શશિકાન્તને આપી જાઉં છું. જ્યારે તેની વહૂ આવે ત્યારે આપણા બન્નેના આશીર્વાદ સાથે આ અલંકારો તેને પહેરાવી દેજે.”

ઉમાએ આ શાંત, નિસ્તબ્ધ રાત્રિના અંધકારની અંદર પોતાના જીવનની લીલાભૂમિ પાસેથી છેલ્લી વિદાય લીધી.

કાશી જમને ઉમાએ અપૂર્વ શાંતિ મેળવી. સ્થાનમાહાત્મ્યનો અસ્વીકાર કરી શકાય જ નહિ. જે સ્થાને હજારો ભક્ત હૃદયોનાં ભક્તિસ્તોત્ર ચારે દિશાએ ફેલાઈ રહ્યાં છે તે સ્થાને હૃદયનું શૂન્ય પાત્ર સહેલાઈથી પૂર્ણ કરી લેવાય છે. માત્ર એક જ પ્રકારની ચિંતા ઉમાને કેટલીક વખત ચિંતાતુર કરી મૂકતી હતી. એ વર્ષ વીતી ગયાં પરંતુ તેના પતિ ક્યાં છે? પતિનું મૃત્યુ થયું છે એ વાત તે માની શકતી નહિ. તેણે પતિની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞા શું અક્ષણ થઇ પડી? ભગવાન ભક્તની આગર સાચવવામાં પાછા પડ્યા કે? કોણ જાણે છે કે અનાથ વિશેષ પાપના પંકમાં ડૂબી ગયો છે કે નહિ?

વર્ષાનો સમય હતો. માર્ગ ઉપર પથિકોનો કોલાહલ હમ્મેશાંથી કાંકરે ઓછો જણાય છે. આકાશનો મ્હાન પ્રકાશ પ્રકૃતિના ઉપર

એક પ્રકારની કામળ છાયા ફેલાવી રહ્યો છે. ઉમા ઉઘાડી બારી પાસે બેસી રહી આકાશનું અવલોકન કરી રહી છે. ધીમે ધીમે સંધ્યાકાળ થયો. દરેક મંદિરમાં થતી આરતિનો અવાજ ધીમે ધીમે શૂન્યમાં ભળી ગયો. સંધ્યાએ અત્યાર સૂધી નીકળી પડતાં આંસુને અટકાવી રાખ્યાં હતાં તે હવે અટકાવી શકાયાં નહિ—ઝર ઝર કરતાં તે ઝરી પડ્યાં. ધરના ખુણામાં કંપતા દીવાની શાખાઓએ ધરની ગંભીરતામાં વધારો કરી નાખ્યો. ઉમાની વૃદ્ધ સાસુને પગે તેલ ચોળતાં ચોળતાં દાસી મનમાં ને મનમાં કંટાળી ગઇ હતી. ઉમા અઘાપિ શાંતિ ધારણ કરી બેસી રહી હતી. માનવ વિનાના માર્ગપર કવચિત્ કોઇનો પગરવ સંભળાતો હતો. આત્ર વખતે એકાએક કોઇએ ધરનું બારણું ખખડાવ્યું. બારણું ઉઘાડતાંની સાથે જ કોઇ બોલી ઉઠ્યું:—“ ધરમાં કોણ છે ? મહેને આશ્રય આપો. મહારી પાસે છત્રી નથી તેથી આજની રાત મહેને આ સ્થાને રહેવા દો. ”

આવનાર મનુષ્યની શારીરિક સ્થિતિ ઘણી નિર્જળ બોધ ઉમા કંપી ઉઠી. એવું કશ્ચજનક સુખ તેણે પૂર્વે કદાપિ બોધ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ. બીંજાયલાં કપડાંમાંથી પાણીની ધારાઓ ધરને બીંજવી નાંખતી હતી. આવનાર નિર્જળ મનુષ્યે એક વખત ખહાર નીકળી પોતાનાં કપડાં નીચેથી નાખ્યાં. ત્યાર પછી તેણે ફરીથી ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉમાની સાસુએ તેને પૂછ્યું:—“ ભાઇ ! તું કોણ છે ? શા માટે આવી રાત્રે ખહાર નીકળ્યો છે ? ”

આવનાર યુવક એકાએક રૂદન કરવા લાગ્યો અને વૃદ્ધાના ચરણોમાં ઢળી પડી તે ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો:—“ માતાજી ! તમે જ કે ? ”

માતાએ પુત્રને ઓળખી જઇ તેને પોતાની છાતી સરસો આંધ્યો. ત્યાર પછી પુત્રવધૂના તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું:—“ વહુ-બેટા !

આજે મહારો ગૂમ થયેલો બંડાર મહેને પાછો મળી આવ્યો છે. ”

અનાચારથી, દુઃખથી તથા પશ્ચાત્તાપથી અનાથના શરીરમાં રોગે પ્રવેશ કર્યો હતો. આ રોગમાંથી આરામ મેળવવાને માટે તેને ઘણું દિવસ લાગ્યા. આ દિવસો દરમ્યાન તે હમ્મેશાં ઉમાને કહેતો કે:—
“ ઉમા ! તું દેવી છે. ત્હેં જ મહારી રક્ષા કરી છે. લોભના નશાથી જ્યાં સંધી હું મસ્તાન બની ગયો હતો ત્યાં સંધી મહેને સારાસારનું સહજ પણ બાન નહોતું. જ્યારે હું મહારી મૂર્ખાઈ ભરેલી મસ્તાનીમાંથી જાગી ઉઠ્યો ત્યારે જ મહેને માલૂમ પડ્યું કે હું ક્યાંથી ક્યાં જઈ પડ્યો હતો ! ત્હારા શબ્દો દેવવચનોની માફક મહારા મનમાં યાદ આવતા હતા; પરંતુ ત્હારી પાસે આવવાની હિંમત હું કરી શકતો નહોતો. દયાની દેવિ ! ત્હેં જ મહારું રક્ષણ કર્યું છે. એ હું હવે સારી રીતે જાણી શક્યો છું. ”

ઉમા સ્મિત મુખે ઉત્તર આપતી કે:—“ ના નાથ ! કૃપા કરી એમ બોલશો નહિ. આપે ઉલટું મહારું રક્ષણ કર્યું છે. હું મરી જતી હતી, અવિશ્વાસથી સંશયમાં ડૂબી મરતી હતી. મહારી આવી સ્થિતિમાં આપે જ કૃપા બાવે મહારી રક્ષા કરી છે. નાથ ! આપનો ઉપકાર આ દાસી કદાપિ ભૂલી શકશે નહિ. ”

સ્વામીમાં થયેલા આવા ઉત્તમ પ્રકારના ફેરફારથી ઉમાનું સંધળું દુઃખ દૂર થયું. અત્યાર સુધી જે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે તેણે મહા મુશ્કિતે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થતાં જ પુનઃ તે રોગાધીન થઈ પડી. કોઈ પણ પ્રકારની દવાથી, ચિકિત્સાથી તથા સેવા આકરીથી તેને આરામ થયો નહિ. મૃત્યુ ધીમે ધીમે પાસે આવી પહોંચ્યું છે એમ જાણતાં જ તેણે સ્વામીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! હવે હું થોડા દિવસની મહેમાન છું. એક વખત મહારી

ખેન ચંદ્રિકાને મ્હારી પાસે લાવો એટલે પછી હું સુખેથી મરણને શરણુ થાઉં. ચંદ્રિકાને જોયા સિવાય મ્હારો જીવ જશે નહિ.”

જે દિવસે ચંદ્રિકા આવી પહોંચી તે દિવસે સહવારથી ઉમાની તળિયત વિશેષ ખગડી હતી. સંધ્યા સમયે જ્યારે ઉમા નિદ્રાધીન થઇ ગઇ હતી ત્યારે દ્વાર પાસે ગાડી આવીને ઉભી રહી. ચંદ્રિકા શશિકાંતને સાથે લઇ જલદીથી ઉમાની રોગશય્યા પાસે ઉપસ્થિત થઇ ઉમાની સ્થિતિ જોઇ ચંદ્રિકાના હૃદયને જે વેદના થઇ તેનું વર્ણન કરવાની શક્તિ આ ક્ષુદ્ર તેમજ નિર્જીવ લેખિનીમાં નથી. એક પ્રકારની વેદનાથી તેનું હૃદય વીંધાઇ જવા લાગ્યું. ઉમા આશ્ચર્ય પામી જાગી ઉઠી. ચંદ્રિકા નીચે ખેસી જઇ ઉમાના હૃદયપર માથું મૂકી રૂદન કરતાં કહેવા લાગી:—“ખેન ! ત્હારો શરી આઘ્યો છે.”

ઉમાએ શશિકાંતને પોતાની પાસે ખેંચી લઇ હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ચંદ્રિકા ! ખેન ! ત્હારા સ્વામી પાછા મળી આવ્યા છે. હવે તેમની સાથે રહીને તેમની સેવા ચાકરી કરી તું સુખી થા. આ ખેનન ! તને છેવટના પ્રણામ છે.”

ચંદ્રિકાએ રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ખેન ! ચાલ આપણે ખન્ને મળી આપણા સંસારને સ્વર્ગ સમાન બનાવીએ.”

ઉમાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:—“આજે મ્હને સુખની નિદ્રા લેવા દો. આજની રાત્રિ સુંદર છે. આજે હું સંપૂર્ણ આરામથી નિદ્રા મેળવી શકીશ.”

આ સુંદર રાત્રે સ્મિત મુખે ઉમા સાસુના ખોળામાં નિદ્રાધીન થઇ; પરંતુ લખતાં લેખિની કંપી ઉઠે છે કે ફરીથી કદાપિ દેવી જેવી ઉમાએ જાગત થઇ કોઇના તરફ પણ પ્રેમદર્શક દૃષ્ટિ કરી નહિ ! હરિ ! હરિ !!



પ્રિયતમ !

(૧)

પ્રિયતમા અને તરંગિણી વચ્ચે અપૂર્વ પ્રેમ હતો. એક બીજી અસ્પર્શમાં ઘણોજ પ્રેમ રાખતી તથા એક બીજીને હમ્મેશાં એક બીજીનાં દર્શન તથા વાતચિત કર્યાં સિવાય આલતું નહોતું. આમ હોવા છતાં બન્નેનો સંબંધ કાંઈક વિચિત્ર હતો. તેમનો બન્નેનો વ્યવહાર સખીભાવને યોગ્ય નહોતો; પરંતુ પ્રણયી અને પ્રણયિનીને યોગ્ય હતો. તેમના અસ્પર્શના પત્રો તે પ્રેમપત્રો હતા તથા તેમનામાં માન, અભિમાન, પ્રેમ, સોહાગ એ સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. જો તે બન્ને એકઠી થતી તો કોઈ એકાંત સ્થળે જઈને બેસતી તથા જો ત્યાં બીજું કોઈ જઈ પહોંચતું તો બન્ને ચુપ થઈ જતી!

તરંગિણી ઘણી વખત પોતાના બન્ને હાથને પ્રિયતમાના ગળામાં નાંખી પોતાનું મ્હોં તેના મ્હોં પાસે લાઈ જઈ પ્રશ્ન કરતી:—“ પ્રિયતમ ! સત્ય કહે કે તું કોનાપર વિશેષ ધ્યાન કરે છે ? મ્હારા ઉપર કે ત્હારા પતિ ઉપર ? ”

“ ત્હારા ઉપર. ” પ્રિયતમા તરફથી ઉત્તર મળતો.

એક દિવસે પ્રિયતમાએ પોતાની સખી તરંગિણીને એમ કહ્યું હતું કે, “ હું ત્હારા કરતાં મ્હારા પતિ ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખું છું. ” આ કારણથી તે દિવસે તરંગિણીએ કાંઈ પણ ખાધું પીધું નહોતું. પ્રિયતમાને તે દિવસે પોતાની સખીને મનાવતાં અતિશય કષ્ટ પડ્યું હતું. આથી કરીને પ્રિયતમાને તે સમયથી જ કપટ ભરેલું વર્તન અલાવવું પડ્યું હતું.

જે સમયે તરંગિણી સત્તર વર્ષની ઉમ્મરની હતી તે સમયની આ વાત છે. તે પોતાના શરીર ઉપર હમ્મેશાં એક સંદેહ કાળી કિનારીનું ડાયલ પહેરતી હતી. તેના હાથમાં પણ બપ્પે સોનાની બંગડીઓ સિવાય બીજા અલંકારો રહેતા નહિ; તે બીચારીના બાગ્યમાં કુંકુમનું સૌભાગ્ય નહોતું. પાઠક! તરંગિણી વિધવા હતી. આઠ વર્ષની ઉમ્મરે તેનો વિવાહ થયો હતો અને નવ વર્ષની ઉમ્મરે તે વિધવા થઇ હતી!

તરંગિણી જ્યારે પ્રથમ સાસરામાં આવી ત્યારે ત્યાં ફક્ત તેની સાસુ અને વૃદ્ધ શ્વસુર જીવતાં હતાં. પ્રિયતમા તેમની પાડોશી હતી.

પરંતુ તરંગિણીને પ્રથમ વખતે પ્રિયતમાના સખ્ય સ્નેહનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નહોતું, કારણ તે પણ પોતાને સાસરે ગઇ હતી. પ્રિયતમા જ્યારે શરીરથી પોતાને ઘેર આવી ત્યારે તેને દેખતાં જ પોતાનું હૃદય તેણે તેને સોંપી દીધું. સ્વ. કલાપીનું કથન સત્ય જ છે કે:—

“ભલે પ્રીતિ પહેલાં પરિચય કદિ લેશ નવ હો;

ભલે પહેલી દષ્ટિ પ્રણય કરવાનો સમય હો.”

વિધવા બાળિકાના હૃદયમાં જે કાંઈ પ્રેમ હતો તે સઘળો તેણે પોતાની સખીને અર્પણ કરી દીધો. તરંગિણી કોઈ સમયે પ્રિયતમાને ‘પ્રિય’ અગર તો કોઈ સમયે ‘પ્રિયતમ’ સંબોધનથી સંબોધતી હતી. કાગળ પત્ર વગેરેમાં પણ એ જ સંબોધન તે વાપરતી હતી. હમ્મેશાં સંધ્યા સમયે બન્ને સખીઓ એકત્ર થતી અને એક બીજી સાથે વાતચિત કર્યા કરતી હતી. આટલાથી પણ તરંગિણીના મનને સંતોષ થતો નહિ. તે પ્રિયતમાને અકેક પત્ર લખ્યા કરતી હતી.

તરંગિણી પોતાને સાસરે હતી તથા પ્રિયતમા પોતાના પિતાના ઘેર હતી; આથી કરીને પ્રિયતમા કાંઈક વિશેષ સ્વતંત્ર હતી.

તે જ્યારે તરંગિણીને ત્યાં જવા ઇચ્છતી ત્યારે જઇ શકતી. તરંગિણી પ્રિયતમાને ઘેર કોઇક જ સમયે જતી હતી કારણ કે તેનો સસરે તેમજ સાસુ તેને કોઇ રથજે જવા દેવાનું પસંદ કરતાં નહોતાં. પ્રિય-તમાના મકાનથી તરંગિણીનું મકાન કાંઇક મ્હોટું તેમજ નિર્ગન હતું. એ મકાનમાં બન્ને સખીઓને એક બીજી સાથે વાતચિત તથા ઠૂંકા મસ્કરી કરવાનો અવસર વિશેષ પ્રાપ્ત થતો હતો.

તરંગિણીનો પ્રેમ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતો આલ્યો. પ્રેમાધીન થઇ તે પ્રિયતમા ઉપર વારંવાર ઘણો જ અભ્યાચાર કરતી હતી. પ્રિય-તમા એ અભ્યાચારને ખુશીથી સહન કરી લેતી તથા પોતાના મનમાં વિચારતી કે, “મ્હારે તો પ્રેમ કરવાને માટે પતિ છે; પરંતુ અરેરે ! તરંગિણીનું પાત્ર કોણુ છે ? તે કોની સાથે પ્યાર કરે ? કોના ઉપર અભ્યાચાર કરે ?” આથી કરીને વારંવાર પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો પણ તે તરંગિણીના ઉપર રનેહ કરતી હતી તથા પોતાના પ્રેમનું દાન દેતી હતી.

પ્રિયતમા જ્યારે પોતાને સાસરે હતી ત્યારે તેણે એક નાટક બેચું હતું. આથી કરીને નાટકની અંદર જેમ નાયકા નાયિકાની સાથે હાવ ભાવ કરે તે પ્રમાણે તે તરંગિણીના ગળામાં પોતાના બન્ને હાથ નાંખી તેને પોતાની છાતી પાસે ખેંચી લાવવાનો યત્ન કરતી અને જે તેમ કરવા જતાં તરંગિણી રીસાઇ દૂર ખસી જવાનો પ્રયત્ન કરતી તો પ્રિયતમા લલકારતી કે:—

“રે રીસાઇ ન જાઓ રસીલાં રંગીલાં ઘેલાં ન થાઓ,

મદ મૂકીને માની જરા મનાઓ રે.”

પ્રિયતમાનો તરંગિણી સાથે પ્યાર કરવાથી જ છુટકારો થતો નહોતો. તરંગિણી જેમ વાત વાતમાં રીસાઇ જતી હતી તેમ તેને

પણ રીસાવું પડતું હતું. જો કોઈ સમયે તે એ પ્રમાણે ન કરતી તો તરંગિણી અભિમાનથી મ્હોં ચઢાવી બોલતી હતી કે “શું તું આ ગરીબ સખી ઉપર આવો જ પ્રેમ રાખે છે કે ?! અરેરે! હવે તહારા સિવાય આ સદળ સંસારમાં કોણ મ્હારું રનેહી છે ? જો કે પ્રિયતમાને એ પ્રમાણે રીસાઈ જવું યોગ્ય લાગતું નહોતું, તો પણ તરંગિણીને રાજી રાખવા માટે તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું જ પડતું હતું.

આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે પ્રિયતમાને પણ રીસાઈ જવાની ટેવ પડી ગઈ.

(૨)

સંધ્યાકાળ થવાને થોડો વિલંબ હતો એવામાં તરંગિણી એકલી આરડામાં બેઠી બેઠી લલકાર્યા કરતી હતી કે:—

“બહાલા ! પધારો મ્હારે મંદિરે રે બોલ !

મંદિરે પવિત્ર વસે પ્રેમ જો;

બહાલા ! પધારો મ્હારે મંદિરે રે બોલ. ”

તરંગિણીનો કંઈ ધણો જ મધુર અને આકર્ષક હતો. આજે પ્રાતઃકાળે જ્યારે પ્રિયતમા તરંગિણીને મળવાને આવી ત્યારે તરંગિણી ક્રોધને લીધે કાંઈ બોલી નહિ. તરંગિણીના આવા વ્યવહારથી પ્રિયતમાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં; તે પણ મ્હોં ચઢાવી તરંગિણી પાસેથી ચાલી ગઈ.

હમ્મેશાં તો તેઓ બન્ને એકત્ર થઈ ધણા સમય સુધી બેસી રહી એક બીજી સાથે વાતચિત કર્યા કરતી તથા નિર્દોષ ગમ્મત પણ કરતી; પરંતુ આજે આખો દિવસ તરંગિણીએ પ્રિયતમાની રાહ જોયા કરી પરંતુ તે તેને એક પણ વખત જોઈ શકી નહિ. છેવટે તે તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ. સંધ્યા થવાને વિશેષ વિલંબ ન હતો. તરંગિણી વિચારવા લાગી કે:—“શું હું પ્રિયતમાને પત્ર લખું ? ” પોતાના પત્રને

પ્રત્યુત્તર નહિ મળવાથી જ્યારે પ્રિયતમાં તરંગિણીને મળવા આવી ત્યારે તરંગિણી તેની સાથે બેસી નહોતી. હવે તેને પોતાના એ આચરણ માટે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. ફરીથી તેણે વિચાર્યું:—“હા, એ સત્ય છે કે પ્રિયતમાના પતિ આવ્યા છે; પણ તેથી શું? પતિનું આગમન થવાથી તે મહારા પત્રનો ઉત્તર પણ ન આપે?! આખો દિવસ મહેં તેની રાહ જોયા કરી છતાં તે નિયમ પ્રમાણે કેમ આવી નહિ? વળી મહેં ક્રોધ કર્યો એમાં દોષ કેનો છે? દોષ તો પ્રિયતમાનો જ છે. તેના પતિએ તેને પકડી રાખી હતી કે? ઉત્તર લખવા જતાં તેના પતિ તેની કલમ લપ્ત લેત કે?”

ધીમે ધીમે રાત્રિનું આગમન થવા લાગ્યું. એક નોકર આવી ટેબલ ઉપર પડેલું લેમ્પ સળગાવી ગયો. તરંગિણીએ ટેબલ પાસે પડેલી ખુરસી ઉપર બેસી તેનું ખાતું ઉઘાડી પત્ર લખવાનું સાહિત્ય ખસાર કાઢ્યું. એક સુંદર રંગીન કાગળ ઉપર તેણે પત્ર લખ્યો. તરંગિણીને લખતાં લખું સારું આવડતું હતું. વિધવા થયા પછી તે છ વર્ષ સુધી પોતાના ભાઈ પાસે રહી હતી. તેથી એ સમય દરમિયાન તેના ભાઈએ તેને સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેના ભાઈએ એવો વિચાર કર્યો હતો કે, જો તરંગિણી વિદ્યાની વ્યસની બનશે તો તે પોતાનું વૈધવ્ય દુઃખ કાંઈક અંશે ભૂલી જશે!

પત્રને લખી કાઢી તેણે તે એક કવરમાં બીડ્યો. શિરનામું લખતાં પહેલાં પુનઃ તેણે વિચાર કર્યો:—“આ પત્રને મોકલું કે નહિ? જો પત્ર મોકલીશ તો તે મહેં ‘કેવી છેવટે ઠેકાણે આવી!’ કહી ખોજવશે તો નહિ?”

બરાબર આ સમયે તરંગિણીનું માથું ભમવા લાગ્યું. તેને બા-
ધ્યાવસ્થાથી જ હિરિટિયાનો રોગ થયો હતો તથા કોઈ સમયે

તે એ રોગના હુમલાથી સર્વથા બેશુદ્ધ બની જતી હતી. આજે પણ ધીમે ધીમે તેની તેવી જ દશા થવા લાગી. આ રોગ ચિંતા કરવાથી અથવા સાંસારિક દુઃખની વિશેષતાથી થાય છે. આજે તરંગિણી આખો દિવસ ચિંતાતુર રહેલી હોવાથી જ તેના ઉપર એ રોગે હુમલો કરવા માંડ્યો. ડૉક્ટરની સલાહ હતી કે, “ જ્યારે એમ માલૂમ પડે કે હવે અદ્ય કાળમાં જ એ રોગ હુમલો કરનાર છે ત્યારે ઠંડા પાણીથી હાથ ધોઈ નાંખી થોડું ઠંડું પાણી પી જવું. આમ કરવાથી એ રોગનું જોર કાંઈક નરમ થઈ જશે.”

તરંગિણીના દિવાનખાનામાં એક ખુણાની અંદર ઠંડા પાણીથી ભરેલો એક ધડો પડ્યો હતો. તેણે ઉઠી એ ધડામાંથી પાણી લઈ હાથ પગ ધોઈ થોડું પાણી પી લીધું અને ફરીથી તે ખુરસી ઉપર આવીને બેઠી. આમ છતાં તે રોગના આવેગને રોકી શકી નહિ. ખુરસી ઉપર બેઠે બેઠે જ તે બેહોશ બની ગઈ અને હાથ પગ પછાડવા લાગી પછી થોડા સમયમાં જ તે ખુરસી સાથે જમીન ઉપર ઢળી પડી.

તરંગિણીની આ બીમારીના કારણથી ઘરનાં સર્વ માણસો હ-એશાં સાવધાન રહેતાં હતાં. તરંગિણીના દિવાનખાનાની પાસે જ એક દાસીનો ઓરડો આવેલો હતો. એ દાસી ખુરસીનો ભાર સાથે જમીન ઉપર પડ્યાનો અવાજ સાંભળતાં જ ત્યાં આગળ સશળી દોડી આવી તથા તરંગિણીની હાલત જોઈ તેણે એ સમાચાર ઘરમાં જઈ તેની કાકી સાસુને જણાવ્યા.

આ પ્રકારને આગલે દિવસે તરંગિણીની કાકી સાસુ પોતાના પુત્ર સુધીરકુમારને લઈ આવી હતી.

તરંગિણીની સાસુ પોતાની માતાને સાથે લઈ મહોલ્લાની સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ કરવાને ગઈ હતી. ઘરમાં ફક્ત નવી કાકી સાસુ જ હતી. તે

ઝડપથી તરંગિણી પાસે આવી પહોંચી. તેની એક બહેનને પણ આ રોગ હતો આથી કરીને આ રોગને દૂર કરવાના નિયમ વગેરેની તેને ખબર હતી. દાસીની સહાયતાથી તેણે તરંગિણીને પલંગ ઉપર સૂતાડી તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એવામાં એકા-એક તેની નજર પેલા રંગીન કવર ઉપર પડી. એક હાથે તરંગિણીને પવન નાંખતાં નાંખતાં બીજે હાથ લાંબો કરી તેણે એ પત્રને ઉઘાડી લીધો. પત્ર લઈ કવરમાંથી રંગીન નોટપેપર બહાર કાઢી બત્તીની મદદથી તે એ પત્રને વાંચવા લાગી:—

“પ્રિયતમ !”

આટલું વાંચતા જ તેનું માથું ભ્રમી ગયું. તેનો શ્વાસ ઉતાવળથી આલવા લાગ્યો. તેના મુખમંડળ ઉપર આશ્ચર્ય સાથે ચિંતાની છાયા છવાઈ ગઈ. તેણે પોતાની પાસે ઉભેલી દાસીને કહ્યું:—“તું પવન નાંખ; હું હમણાં જ આવું છું.” આમ કહી તે પંખાને ફેંકી દેઈ ત્યાંથી શક્તિ ચિત્તે બહાર ચાલી ગઈ.

તેનો પતિ હૃદયનાથ મીરતની અંદર એક મોટો પ્રખ્યાત ડૉક્ટર હતો. તેની આવક પણ સારી હતી. તે ધણો જ ધાર્મિક પુરુષ હતો; આમ હોવા છતાં તે કાંઈક અંશે જીના વિચારનો હતો. તે સ્ત્રી કેળવણીની વિરુદ્ધ હતો. તેની પરલોકવાસિની પત્નીના પુત્રનું નામ સુધીર-કુમાર હતું. હૃદયનાથને નવી પત્નીથી એક પણ સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી તથા સંતાન થવાની આશા પણ રહી નહોતી કારણ કે એની નવવધૂની અવસ્થા ચાળીસ વર્ષ ઉપરાંતની થઈ ગઈ હતી.

હૃદયનાથ એકલો પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો કાંઈ લખતો હતો. એકાએક પત્નીને પોતાની પાસે આવેલી જોઈ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેની સ્ત્રીએ તેની પાસે જઈ પોતાના હાથમાંનો પત્ર પતિના

હાથમાં આપી કહ્યું:-“ આ પત્ર વાંચી જુઓ. ”

હૃદયનાથે ચસમાંથી ઢંકાયેલી આંખોને પત્ની તરફ ફેરવી પ્રશ્ન કર્યો:-“ કેમ શું છે ? ”

“ વાંચી જુઓને એટલે માલૂમ પડશે. ”

“ કોણે લખ્યો છે ? ”

“ કોણે લખ્યો છે તેનું શું કામ છે ? તમે તમારે એક વખત વાંચી જુઓને ! ”

હૃદયનાથ પોતાના હાથમાંના પત્રને મ્હોટેથી વાંચવા લાગ્યો:-

“ પ્રિયતમ !

તમે કેવા નિર્દય છો ? શું આવો જ તમારો પ્રેમ છે કે ? જો હું ક્રોધ કરું તો શું તમે મ્હને નહિ મનાવી શ્યો ? મ્હારો આવી જ રીતે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જશો ? કાલે પ્રભાતકાળે મ્હેં જે પત્ર તમને લખ્યો હતો તેનો ઉત્તર તમે શા માટે ન આપ્યો ? તમારા તરફથી ઉત્તર ન મળ્યો તેથી જ તમે જ્યારે મ્હને મળવા આવ્યા હતા ત્યારે મ્હેં ક્રોધને લીધે તમારી સાથે કાંઈ વાતચિત કરી નહોતી. તેથી તમે પણ રીસાઈ મ્હને ન મનાવતાં ચાલ્યા ગયા. તમારી એવી વર્તણૂકથી મ્હારા મનને કેટલું બધું કષ્ટ થયું હશે તે તમે ક્યાંથી સમજી શકો ? તમારા રીસાઈને ચાલ્યા જવાથી હું આખો દિવસ આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી તમારી રાહ જોઈને બેસી રહી; પરંતુ એક વખતને માટે પણ તમારું મુખદર્શન કરી શકી નહિ. છેવટે નિરુપાયે હું અનુત્તમ થઈ તમને આ પત્ર લખવા બેઠી છું. મ્હારી હૃદયવેદના તમે નહિ સમજો તો ખીજું કોણ સમજશે ? પ્રિયતમ ! શું આ પ્રાણુપ્યારીનો ત્યાગ કરવા જેટલું કઠિન હૃદય તમે કરી શકશો ?

લિ० તમારી પ્રણયપ્રતિમા તરંગિણી.”

પત્રને વાંચી રહ્યા પછી હૃદયનાથે પત્નીને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો—
“ આ પત્ર કોણે લખ્યો છે ? ”

“ ખીજું કોણ લખે ? તમારી ભત્રિજાવહૂએ લખેલો છે. ”

“ શું મહારી ભત્રિજાવહૂએ લખ્યો છે ? ! ”

“ હા. તમારી ભત્રિજાવહૂનું આ કામ છે. છેવટે પાપિણીએ પાપકર્મ કરી કુટુંબને કલંક લગાડ્યું ! હું પ્રથમથી જ જાણતી હતી કે, જેના ઉપર વૈધવ્ય જેવું ભયંકર દુઃખ હમ્મેશાંને માટે આવી પડ્યું છે તેણે કાળી કિનારી વાળું છાયલ પહેરવું, અલંકારો પહેરવા તથા પાન ચાવવાં..... ”

હૃદયનાથે પોતાની પત્નીના વાક્યપ્રવાહને અટકાવીને કહ્યું:—

“ શું તું બરાબર જાણે છે કે આ એના જ હાથનો પત્ર છે ? ”

“ તમારી વાત સાંભળી મહારા શરીરમાં આગ સળગી ઉઠે છે. શું હું કાંઈ આંધળી છું કે એના અક્ષર પણ ન ઓળખું ? હરિ હરિ ! હવે શું થશે ? ! ”

“ થવાનું શું હતું ? એ કલંકિનીને આ ધરમાંથી ખહાર કાઢી મૂકો—કાશી મોકલી દો. ”

“ પછી દુનિયા શું કહેશે ? આપણે કોના મ્હેં ઉપર હાથ મૂકવા જઈશું ? ” હૃદયનાથે પોતાના હાથમાંનો પત્ર પત્નીના હાથમાં આપ્યો તથા થોડા સમય સૂધી સ્વગત કાંઈ સૂધી વિચાર કરી તેણે કહ્યું:—“ તમારી ધારણામાં કદાચ ભૂલ હશે ! તું કહે છે એમ બનવું સર્વથા અસંભવિત છે. ”

“ હાસ્તો; તમારા જેવા બહા પુરુષો સધળી સ્ત્રીઓને સતી સીતા જેવી પવિત્ર સમજે છે. ”

પત્નીના શબ્દો સાંભળી હૃદયનાથના બંને ઓઠ ઉપર એક

વખત સ્મિત હાસ્ય સ્ફુરી પાછું દૂર થયું. તેણે કહ્યું:—“ મહારી એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી થતી નથી કે, તરંગિણી પાપસાગરમાં ડૂબી છે. કદાચ જો હું તારું કહેવું સત્ય તરીકે સ્વીકારું તો પણ એટલું તો સર્વથા સત્ય જ છે કે હજી સુધી તે ધર્મચ્યુત-બ્રષ્ટ નથી થઈ-થવાનો ઉપક્રમ થયો છે.”

“હા ઉપક્રમ થયો છે! તમે એમ જ ધારો છો કે ફક્ત પત્ર-વ્યવહાર જ ચાલી રહ્યો છે?”

“હા, હું તો એમ જ ધારું છું.”

“જેવી તમારી બુદ્ધિ છે તેવી જ તમે વાત કરો છો. પત્રમાંથી બધી જિના માલૂમ પડી આવે છે. તમે વાંચ્યું શું મહારું કપાળ?”

“કેમ, પત્રમાંથી શી જિના માલૂમ પડી આવે છે?”

“જુઓ, પત્રમાં એમ લખેલું છે કે, ‘તમે જ્યારે મહેન મળવા આવ્યા હતા ત્યારે કોઘને લીધે મહેન તમારી સાથે કાંઈ વાતચિત કરી નહિ.’ આ વાક્ય શું એમ સૂચવે છે કે એકલો પત્ર-વ્યવહાર જ ચાલી રહ્યો છે? એક ખીજાની મુલાકાત પણ થઈ છે; અર્થાત્ થવાનું સંઘર્ષ થઈ ચુક્યું છે!”

બરાબર આ જ સમયે હાંફતી હાંફતી દાસી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી તથા તેણે કહ્યું:—“ નહાની બા, ચાલો-ચાલો; તરંગિણી પહેનની તબિયત ઘણી જ બગડતી હોય એમ જણાય છે!”

તે તરત જ દાસીની સાથે સાથે ગઈ. હૃદયનાથ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો. તેની પ્રકૃતિ કાંઈક ઠંડી હતી. તેના મનની વૃત્તિ ત્વરાથી ઉત્તેજિત થતી નહિ. કોઈ પણ વિષયપર તેનો એકાએક વિશ્વાસ બેસતો નહિ. આમ છતાં પણ જો કોઈ વિષયનો એને વિશ્વાસ બેસતો અથવા એક વખત

કોઇ વાતને સત્ય તરીકે તે માની લેતો. તો પછી તેના મનમાંથી એ વાત દૂર થતી નહિ. તે બેઠો બેઠો ઉપરોક્ત વિષયના જ વિચારો કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું—“જે જન્મથી જ વિધવા છે તેનાથી સાંસારિક વિલાસનો મોહ દૂર કરી પોતાના બ્રહ્મચર્યની રક્ષા કરવાનું સહેલાઈથી બની શકતું નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ તરંગિણીનીને લખતાં વાંચતાં આવડે છે. શ્રીશિક્ષણની વિરુદ્ધમાં જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય તેમાં એક એવો પણ તર્ક ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી-જ્ઞાતિ પત્ર લખતી થાય છે એટલે તે ખોટા હવસમાં ફસાઈ શ્રી-સમાજને અપવિત્ર કરે છે.” હૃદયનાથે પોતાના વિચારનું પરિણામ પોતાની નજર આગળ જોયું હોય એમ તેને લાગ્યું. શ્રીશિક્ષણના વિરોધને લીધે હૃદયનાથનું હૃદય તરંગિણી તરફ શંકાશીલ નજરથી જોવા લાગ્યું. વિશેષમાં તેણે વિચાર્યું—“આ વાત બાઈને કહેવી કે નહિ ? જો મ્હોટા બાઈને આ વાત કહેવામાં ન આવે તો આ પ્રકારને અટકાવી શકાય પણ નહિ. હવે કોઈ પણ રીતે તરંગિણીને અત્રે રાખવી વ્યાજબી નથી. હજી સૂંધી આ પ્રકાર સંબંધી કાંઈ હકીકત લોકોમાં ફેલાવો પામી નથી; પરંતુ જો આ પ્રમાણે હવે થોડો વખત પણ બન્યા કરે તો આવી વાત બાગ્યે જ શુભ રહી શકે અને જો એમ બને તો દુનિયામાં મ્હોં બતાવવું કઠિન થઈ પડે. બાળબચ્ચાં-એનો ત્રિવાહ કરવામાં પણ સંકટ ઉપસ્થિત થાય. વળી એને જો બીજે કોઈ સ્થળે મોકલીએ તો તેથી પણ શું સાર્થક થશે ? તે જ્યાં જશે ત્યાં આવું જ કરશે !”

રાત્રે આઠ વાગ્યે તરંગિણીની સાસુ પોતાની માતા સાથે ઘેર આવી. તરંગિણીને તે પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ મ્હાતી હતી. તેની બેમાન અવસ્થાના સમાચાર જાણવામાં આવતાં જ તે ઉતાવળી

ઉતાવળી તરંગિણી પાસે જઈ પહોંચી. તરંગિણી અઘાપિ બેહોશ જ હતી. દાસી તથા ન્હાની વહુ તેની સેવા ચાકરી કરતાં હતાં.

“આવું તો કદાપિ થયું નથી. આટલા બધા સમય સૂધી કદાપિ મુઝ્યાં રહેતી નથી. આ શું સત્યાનાશ વળી ગયું? ક્યારની મુઝ્યાં આવી છે? મુઝ્યાં આવ્યા પછી શા શા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા છે?” આવા અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો તરંગિણીની સાસુના મુખમાંથી એકાએક બહાર નીકળ્યા. એ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર સાંભળી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું:—“ધણું ખરાબ થયું છે.” આમ કહી તે ન્હાની વહુને ઘણો ઠપકો આપી કહેવા લાગી:—

“આટલા બધા સમય સૂધી તરંગિણીને આવી સ્થિતિમાં એકલી દાસીના જોખમ ઉપર મૂકીને જવું એ વ્યાજબી નથી.”

થોડા સમય પછી તરંગિણીના સસરા પણ આવી પહોંચ્યા તથા તેઓ બધી હકીકત સાંભળી બોલ્યા:—“હૃદયનાથ! તમે અત્યાર સૂધી અહીં બેઠા બેઠા શું કરો છો? જાઓ-જાઓ જલ્દી જાઓ. ખાજ હાથથી બગડતી હોય એમ જણાય છે.”

હૃદયનાથ પોતાની મરજી નહિ હોવા છતાં તરંગિણીના ઓરડામાં ગયો તથા થોડા સમય સૂધી તપાસ કરી વિરહિતસૂચક સ્વરે તેણે કહ્યું:—“હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો છે. ભાગ્યે જ જીવી શકશે!”

આખી રાત્રિ તરંગિણીની તપાસ તથા દવા દારુ કરવામાં પસાર થઈ ગઈ તો પણ કાંઈ આશ્વાજનક ચિન્હો મળ્યાં નહિ.

(૩)

પ્રિયતમના પતિનું નામ અનંગમોહન હતું. તે એક કૌલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. શ્રીમદ્ગાનની રમઝોને લીધે ગઈ કાલે પ્રાતઃકાળે તે પોતાને સાસરે આવી પહોંચ્યો હતો, તરંગિણી પ્રિયતમાની

સાહેલી છે એ સમાચાર તે પોતાની પત્નીના પત્રદ્વારા પ્રથમથી જ જાણી ચુક્યો હતો, આથી કરીને તરંગિણીનું દર્શન કરવાને માટે અને તેના મંબંધીની સઘળી હકીકત સાંભળવાને માટે ઉત્સુક હતો. ઘણા દિવસે પતિ પત્નીનો સમાગમ થવાથી એ નવીન પ્રણયીઓના અસ્પર્શના પ્રેમાલાપે બંનેના મન ઉપર એટલો બધો અધિકાર બેસાડ્યો હતો કે અનંગમોહન તરંગિણીની વાત પૂછવી ભૂલી ગયો. બીજે દિવસે રાત્રે દશ વાગ્યે પ્રિયતમા પોતાના પ્રાણાધિક પતિની પાસે ગઈ.

થોડા સમય સૂધી પ્રણયવિનોદ થયા પછી અનંગે કહ્યું:—“ ત્હારી બહાલી સખી તરંગિણીના પત્રો તો બતાવ ! ”

પ્રિયતમાએ સ્મિત કરી કહ્યું:—“ હું તમને એ પત્રો કેવી રીતે બતાવી શકું ? તરંગિણીએ કોઈને પણ તે બતાવવાની મહેને રજા આપી નથી. ”

અનંગે પ્રશ્ન કર્યો:—“ ત્યારે શું ત્હારી ગણના પણ ‘કોઈ’ માં જ થાય છે કે ? એ પત્રો ત્હારે મહેને બતાવવાજ પડશે. ”

“ ત્યારે તે માટે મહેને પ્રથમ તરંગિણીની રજા લેવા દેજો. ”

“ અને તે કદાચ રજા ન આપે તો ? ”

“ ન આપે તો પછી કેવી રીતે બતાવું ? ”

આ વાક્યથી અનંગ દિલગીર થયો. તેણે કહ્યું:—“ બલે ન બતાવીશ. હું ત્હારો કોઈ નથી. એ જ ત્હારું સર્વસ્વ છે. ”

પ્રિયતમાએ પતિને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે ચુપકીદીથી બેસી રહી.

બીજે દિવસે તેણે તરંગિણી પાસે જઈ સઘળી વાત કહી સંભળાવી. તરંગિણીએ પ્રિયતમાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ નહિ-નહિ,

હું ત્હારે પગે પડું છું. તું મ્હારા પત્ર એમને ખતાવીશ નહિ.”

એજ રાત્રે અનંગમોહને પોતાની પ્રિયતમાને પૂછ્યું:—“ કેમ રાણી સરકાર ! શું થયું ? હુકમ મળ્યો ? ”

પ્રિયતમાએ ગંભીર ભાવથી ઉત્તર આપ્યો:—“ ના, એ તો કોઇ પણ પ્રકારે રજા આપતી નથી. ”

પત્નીનો ઉત્તર સાંભળી અનંગમોહને ઘણું ખોટું લાગ્યું. વાંચક ! આ સ્થળે એક વાત લખતાં અમને ઘણો શર્મ આવે છે; પરંતુ લખ્યા સિવાય રહેવાતું નથી કે અમારો અનંગ પણ આજકાલની ઓઓના સ્વભાવ પ્રમાણે રૂદન કરવા લાગ્યો.

છેવટે બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સંજવાથી પ્રિયતમાએ તરંગિણીના સઘળા પત્રો જે બંડલમાં બાંધ્યા હતા તે બંડલ ખુદાર દાદ્યું તથા તે પોતાના પતિના હાથમાં આપતાં તેણે કહ્યું:—

“ દ્યો-દ્યો, આ બધા પત્રો. રૂદન કરવાનું કાંઈ પ્રયત્ન ? ”

અનંગે પોતાના પગથી એ પત્રોના બંડલને લાત મારી દૂર ફેંકી દીધું અને રોષપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારે કાંઈ જોવું નથી ! ”

પોતાનું અપમાન થવાથી પ્રિયતમાના મનને પણ માહું લાગ્યું તથા તે પાસે જ જમીત ઉપર બેસી જઈ મ્હોં ઉપર વચ્ચનો પાલવ દબાવી રૂદન કરવા લાગી.

થોડા સમય સુધી પ્રિયતમાને આવી સ્થિતિમાં જોઈને અનંગ-મોહનનો ક્રોધ શાન્ત થયો તથા તેણે પત્નીની પાસે જઈ તેના ગળામાં પોતાના બન્ને હાથ નાખી પ્રેમદર્શક સ્વરે કહ્યું:—“ પ્રિયતમા ! બહુ થયું; હવે રૂદન કરીશ નહિ. ”

“ આ શબ્દો સાંભળી પ્રિયતમા વિશેષ રૂદન કરવા લાગી.

અનંગમોહને પ્રિયતમાને અનેક પ્રકારે સમજાવીને શાન્ત કરી તથા દૂર પડેલા પત્રોના બંડલને તેણે ઉપાડી લીધું. પ્રથમ પત્રના કવર ઉપરનું શિરનામું જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો:—“તરંગિણીના હાથના અક્ષરો તો ઘણા જ મરોડદાર તથા સુંદર છે !”

“અરે ! પુરુષો કરતાં પણ મહારી તરંગિણી ઉત્તમ અક્ષરો લખી શકે છે.”

“ઠીક ત્યારે; આ બંડલમાંથી તું જાતે જ મહેને બે ચાર વાંચવા યોગ્ય પત્રો કાઢી આપ.”

પ્રિયતમાએ એક પત્ર કાઢી આપી કહ્યું:—“આ પત્ર વાંચો.”

જ્યાં સૂધી અનંગમોહને એ પત્ર વાંચ્યો ત્યાં સૂધીમાં તો તરંગિણીએ ખીલ કેટલાક પત્રો કાઢીને પતિના હાથમાં આપ્યા.

એક પછી એક એમ ઘણા ખરા પત્રો વાંચી જોયા પછી અનંગમોહનનું મન સહજ ઉદાસ થઈ ગયું.

પ્રિયતમાએ પ્રશ્ન કર્યો:—“તમે શું વિચારો છો ?

અનંગે ઉત્તર આપ્યો:—“જો, ત્યારે હવે ત્યારી સખી સાથેના સ્નેહનો ત્યાગ કરવો પડશે.”

“કારણ ?”

“કારણ એ જ છે કે, જો હું ખરી વાત જાણતો ન હોત તો હું એમ જ ધારત કે આ સઘળા યુવક યુવતી વચ્ચેના પ્રેમપત્રો છે !”

“ત્યારે શું બે સખીઓ અસ્પર્શ પ્રેમ કરે એ પણ અપરાધ છે કે ?”

“અપરાધ છે કે નહિ, એ વિચારવાની કાંઈ જરૂર નથી. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે મહારા સિવાય તું ખીલ કોઈના ઉપર પ્રેમ કરી શકીશ નહિ. કેમ કે જો તું આટલો બધો પ્રેમ ત્યારી સખીને અર્પણ કરે

તો મહને ત્હારા તરફથી જેટલો પ્રેમ પ્રાપ્ત થવાની આશા છે તેટલો પ્રેમ હું પ્રાપ્ત કરી શકું નહિ ! ”

પ્રિયતમાએ સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ તમે દીવાના બની ગયા છો કે શું ? ! ”

“ હસવાની વાત નથી. આ પત્રો વાંચી જોતાં મહારા મનમાં ઘણી લાગણી થઈ છે. સખીઓ અસ્પર્શ આવા પ્રકારના પ્રેમપત્રો લખતી હશે એવો મહને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો. ”

“ તરંગિણી તો મહને હૃદયમાં પત્ર લખે છે; તેને ઉત્તર નહિ મળે તો એ નારાજ થશે. ”

“ નારાજ થાય તો થવા દે. ”

“ અરે ! તેની રીસ તેમજ અભિમાનની હું શી વાત કહું ? નહિ જેવી વાતમાં પણ તે રીસાર્થ જાય છે. ગઈ કાલે જ તેણે મહારા ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. પ્રસંગ નહિ મળવાથી હું તેનો ઉત્તર આપી શકી નહિ તેથી કરીને તે રીસાઈ ગઈ તથા તે અગાશીમાં પણ હૃદયમાંના નિયમ પ્રમાણે મહને મળી નહિ. આજે પ્રાતઃકાળે હું જ્યારે તેને ત્યાં ગઈ ત્યારે તે મહારી સાથે બોલી સુઢાં નહિ. મહેં કહ્યું:—“ બહેન ! ગુસ્સે કેમ બરાય છે ? વખત નહિ મળવાને લીધે ત્હારા પત્રનો ઉત્તર આપી શકી નહોતી. ” મહારા આ શબ્દો સાંભળી તે રોષદર્શક સ્વરે બોલી:—“ હા-હા, હું સંઘળું જાણું છું—ત્હારા પત્રિ આવ્યા છે—એથી તને વખત નથી મળતો ! અમે તો વિધવા રહ્યાં; અમને હૃદયમાં વખત મળ્યા કરે છે ! ”

“ આ વચ્ચેથી મહને પણ ખોટું લાગ્યું તેથી તરફાળ હું ત્યાંથી ચાલી આવી. વળી હું આજે આખા દિવસમાં એક પણ વખત અગાશીમાં ગઈ નથી—મહારે શા માટે બદલો ન લેવો ? મહને પણ તેની

માથક રોપ નહિ બરાતો હોય કે ? ”

પ્રભાત સમયે પતિપત્ની જગત થઇને વાર્તાલાપ કરતા હતાં એવામાં પ્રિયતમાની માતાએ શયનગૃહના દ્વાર આગળથી ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું:—“ પ્રિયતમા ! ”

પ્રિયતમા ઝડપથી ઉઠીને દ્વાર ઉઘાડી બહાર નીકળી એટલે માતાએ કહ્યું:—“ જો મ્હારી એક વાત સાંભળ. ”

માતાનો કંઠસ્વર સાંભળીને તથા તેની ચંચળતા જોઇને પ્રિયતમાને બચની આશંકા થઇ આવી. તેણે ગભરાઇ જઇ પૂછ્યું:—“ કેમ બા ! શું છે ? ”

તેની માતાએ તેને હજમમાં લઇ જઇ કહ્યું:—“ તરંગિણી ઘણી જ બીમાર છે. તેને ત્યાં કામ કરતી દાસી તને બોલાવવા આવી છે ! ”

પ્રિયતમાએ ગભરાઇ જઇ પ્રશ્ન કર્યો:—“ શાની બીમારી છે ? દાસી ક્યાં છે ? ”

“ તે ઘરમાં બેઠી છે. તું તેની સાથે તરંગિણીને ત્યાં જા. ” આમ કહી પ્રિયતમાની માતા તેને જ્યાં આગળ તરંગિણીની દાસી બેઠી હતી ત્યાં લઇ ગઇ. દાસીએ પ્રિયતમાને જોતાં જે ગદ્ગદકંઠે કહ્યું:—“ બહેન ! જલ્દી ચાલો. તરંગિણી વહૂ બચશે કે કેમ તે કાંઇ કહી શકાતું નથી. તે તમને વારંવાર યાદ કર્યા કરે છે. ચાલો, જલ્દી ચાલો. ”

દાસીનાં વચ્ચેનાં સાંભળતાં જ પ્રિયતમાના હાથ પગ કંપવા લાગ્યા. માતાને કહી તે દાસીની સાથે તરંગિણીને ઘેર જવા ચાલી નીકળી.

તરંગિણીના ઘર આગળ જઇ પહોંચતાં જ અનેક મનુષ્યોનો રૂદનધ્વનિ તેણે સાંભળ્યો. દાસીએ પણ એકદમ રૂદન કરવા માંડ્યું તથા રૂદન કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું:—“ અરેરે ! હે ઇશ્વર ! છેવટે તું નિષ્કુર જ થયો કે ? ! ”

આમ કહી તે કપાળમાં હાથ પગડી રડવા લાગી.

રૂદનધ્વનિ પ્રિયતમાને કાને પડતાં જ તેનું અંગ અત્યંત કંપી ઉઠ્યું, શિર ભમવા લાગ્યું. તે ઉભી રહી શકી નહિ. દાસીની ખાંધ ઉપર માથું ઝૂકી તે દ્વાર આગળથી જ રૂદન કરતી કરતી પોતાને લેર જતી રહી! તેની પ્રાણુધિકારિણી સખી તરંગિણી હૃમ્મશ્ચાંને માટે તેને વિયોગના દુઃખમાં નાખી પરલોક પ્રયાણ કરી ચાલી ગઈ!

(૪)

ઉપરોક્ત પ્રકાર બની ગયા પછી એક મહિને પોતાના સકળ પરિવારને લઈ હૃદયનાથ મીરત ગયો. ઘેર ફક્ત તેની સાસુ તથા વડિલ બંધુ રહી ગયાં.

જ્યેષ્ઠ માસ ચાલે છે મીરતમાં સખ્ત ગરમી પડે છે. સૂર્યનારાયણ રૂદ્રમૂર્તિ ધારણ કરી પ્રચંડ અગ્નિ વર્ષાવી રહ્યા છે. દશ વાગતાંમાં તો રસ્તા ઉપર જનાર આવનાર મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. બપોરના સમયે દુકાનો વગેરે બંધ થઈ જાય છે. એ સમયે રસ્તાઓ એવા તો નિર્જન જણાય છે કે તે તરફ નજર કરતાં ક્ષમજ્ઞાનભૂમિનું બીજણ ચિત્ર નેત્રો આગળ ઉપસ્થિત થાય છે. સરકારી કચેરીઓ પણ સહવારે જ બરાય છે. આખો દિવસ આવી બચંકર હાલતમાં વીત્યા પછી સુર્યાસ્ત થયા પછી પુનઃ પુરુષોત્તો અવર જવર રસ્તા ઉપર ચાલુ થતો જણાય છે.

એક દિવસે બપોરના સમયે એક અંધારા ઓરડામાં સુતેલો હૃદયનાથ નિદ્રાદેવીની આરાધના કરી રહ્યો હતો. મીરતના જ મકાનમાં તે રહેતો હતો. એ મકાનના સર્વ ઓરડાઓ કરતાં જે ઓરડામાં તે સુતો હતો તેમાં વિશેષ ઠંડી હતી; આથી કરીને પરિવારનાં સર્વ માણસો બપોરના સમયે એજ ઓરડામાં વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં.

એ ઓરડાના મુખ્ય દ્વાર ઉપર તથા બારીઓ ઉપર ખસખસની ટટ્ટીઓ તથા પર્દા રાખવામાં આવ્યા હતા.

ઓરડાની અંદર એક છોકરો બેઠો બેઠો પંખો ખેંચી રહ્યો હતો. થોડે દૂર ન્હાની વહુ (હૃદયનાથની પત્ની) બાળકોને સુત્રાકતી હતી તથા મોટી વહુ (હૃદયનાથની બાબી) ગાદી ઉપર બેઠી બેઠી પોતાના દિયરની સાથે વાતચિત કરી રહી હતી. વાતચિત કરતાં કરતાં તરંગિણીની વાત નીકળી. તરંગિણીની વાત નીકળતાં જ મ્હોટી વહુએ દુઃખિત ચિત્તે કહ્યું:—“ અરેરે ! એ બીચારી આપણને એકલાં મૂકી ચાલી ગઇ. ”

હૃદયનાથે કહ્યું:—“ તેને માટે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ ? જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું. એ જીવતી રહી હોત તો પણ સંસારમાં આપણને સુખ નહોતું ! ”

મ્હોટી વહુએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ કેમ દિયરજી, આમ કેમ બોલો છો ? ”

“ જીઓ બાબી, ધણા દિવસથી તમને એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; પરંતુ આજ સુધી એ વાત હું કહી શક્યો નથી ! તરંગિણીનું મરણ થયું એ સર્વ પ્રકારે સારું જ થયું છે. ”

મ્હોટી વહુએ જીજ્ઞાસાથી પૂછ્યું—“ કહો તો ખરા કે શા હેતુથી તમે આમ બોલો છો ? ”

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી હૃદયનાથે કહ્યું:—“ શું કહું ? તેનું ચરિત્ર બ્રહ્મ થઇ ગયું હતું. ”

આ વાક્ય સાંભળતાં જ મ્હોટી વહુને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે કહ્યું:—“ આ તમે શું કહો છો ? બાઇ ! આવું ન બોલો. તે સાધ્વી હતી. ”

હૃદયનાથે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—મ્હોટી વહૂ ? મ્હેં મ્હારી નજરે તેનો લખેલો પત્ર વાંચ્યો છે !”

“ કેવો પત્ર ?”

“ તમારી પાસે હું શું કહું ? ”

“ તેણે કાને પત્ર લખ્યો હતો ? ”

“ એ તો હું નથી જાણતો. કોણે આપણા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે તે તો દક્ષા ધનુર જ જાણે છે. એ પત્ર હજી મ્હારી પાસે જ છે. ”

“ ક્યાં છે ? જોડ !”

હૃદયનાથે ધીમેથી ઉઠીને પેટી ઉઘાડી તેમાંથી એક પત્ર ખહાર કાઢ્યો. તેના હાથમાંનો પત્ર લઈ તેની બાબી બારી પાસે ગઈ તથા ખસખસતી ટટ્ટીને ઉંચી કરી તેણે એકાગ્રદષ્ટિથી એ પત્ર વાંચી જોયો. પછી તે પોતાના પૂર્વસ્થાને આવી અને પત્રને હૃદયનાથના હાથમાં મૂકતાં પ્રકુલ વદને તેણે કહ્યું:—“ કેમ આ જ પત્ર છે ને ? જો આ જ હોય તો તમારી ધારણા સર્વથા અસત્ય છે; અર્થાત્ તમારો એક પ્રકારનો ભ્રમ માત્ર છે. ”

હૃદયનાથે ધણા આશ્ચર્યથી પૂછ્યું:—“ કેવી રીતે ?”

મ્હોટી વહૂએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ આ પત્ર તો તેણે પોતાની સખી પ્રિયતમા ઉપર લખ્યો હતો. તરંગિણી સાથે પ્રિયતમાનો ધણો સ્નેહ હતો. હમ્મેશાં તેઓ બન્ને એક બીજાને પત્ર લખ્યા કરતી હતી. પ્રિયતમા જ્યારે પોતાને સાસરે જવાની હતી ત્યારે અમને મળવા આવી હતી. તે સમયે એ ધણું જ રૂદન કરી ગઈ હતી. બન્નેના સ્નેહની તુલના થઈ શકે તેમ નહોતી. ”

આ હકીકત સાંભળતાં જ હૃદયનાથના વદનમંડળ ઉપર પસી-

નાનાં બિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં. તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“ તો પછી પત્ર ઉપર તરંગણીએ ‘પ્રિયતમ’ નહિ લખતાં ‘પ્રિયતમ !’ કેમ લખ્યું છે ? ”

મ્હોટી વહાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તરંગણી હમ્મેશાં પ્રિયતમાને ‘પ્રિયતમ !’ સંબોધનથી જ સંબોધતી હતી. ”

આ ઉત્તર સાંભળતાં હૃદયનાથનું મુખમંડળ ચિંતાતુર થઈ ગયું. તેના મુખ ઉપર વિષાદ ગાંભીર્યની છાયા છવાઈ ગઈ. થોડા સમય સંઘી વિચાર કર્યા પછી તેનાથી બોલી જવાયું કે:—“ અફસોસ, આ ભેદ હું પ્રથમ જાણતો નહોતો. ”

મ્હોટી વહાએ હૃદયનાથને પ્રશ્ન્યું:—“ અને જો કદાચ તમે આ ભેદ પ્રથમથી જાણતા હોત તો શું થાત ? શું તમે તેને બચાવી શકત ? શું આ કારણને લીધે તમે તેની બરાબર સંભાળ લીધી નહોતી ? ”

હૃદયનાથે પોતાની બાબીને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મ્હોટી વહા વારંવાર પૂછ્યા કરતી હતી કે:—“ શું તમે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એ બચી શકત ? ”

હૃદયનાથે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ બાબી ! જેનું જીવન પૂર્ણ થયું હોય છે તેને કોણ બચાવી શકે છે ? પારખવના લેખને કોણ મીઠ્યા કરી શકે છે ? ”

હૃદયનાથના આ ઉત્તરથી તેની બાબીને સંતોષ ન થયો. હજી પણ કેટલીક વખતે તે કોઈ નિર્મળ સ્થળે બેસી રહીને તરંગણી સંબંધી અનેક વાતોનો વિષાદપૂર્ણ ચિત્તે વિચાર કર્યા કરે છે !



પ્રેમનો જય.

(૧)

Heaven from all creatures hides the book of fate
All but the page prescribed, their present state !

* * * *

One blindness to feature kindly given,
That each may till the circle marked by heaven.

અહા ! કેવું દેવદુર્લભ સ્વરૂપ છે ! બાર વર્ષનો એક બાળક આઠ વર્ષની એક સુકુમાર કિશોરીના સુંદર મુખ તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી મનમાં ને મનમાં વિચારી રહ્યો છે કે :—“ અહા ! કેવું દેવદુર્લભ સ્વરૂપ છે ? કેટલું બધું લાવણ્ય છે ! ”

બાળિકાનું નામ ચમેલી છે. ચમેલી રામપ્રસાદના લાડ, રનેહ તથા પ્રેમની અધિકારિણી એકની એક કન્યા છે. રામપ્રસાદને તેના સિવાય બીજું એક પણ સંતાન નથી. તેઓ પ્રતાપનગરના જમીનદાર છે. તેમની વાર્ષિક આવક ૧૬-૧૭ હજાર રૂપિયાથી ઓછી નથી. પોતાની જમીનદારીમાં તેમની કીર્તિ તથા દામ અપાર છે. આ ઉપરાંત તેમનું વર્તન એવું છે કે તેઓ સર્વ જનોને પોતાનાં રનેહી સમાન સમજે છે. તેમણે પોતાના ગામમાં એક કન્યાશાળા, એક દવાખાનું તથા એક પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપન કરેલાં છે.

બાળકનું નામ લલિતમોહન છે. તે મનોરથલાલનો એકનો એક પુત્ર છે. મનોરથલાલ રામપ્રસાદે સ્થાપન કરેલા સ્થાનીય પ્રાર્થનાસમા-

જમાં આચાર્યપદ પર અધિષ્ઠિત થયેલા છે. પૂર્વે તેઓ ઉપદેશકનું કામ કરતા હતા; પરંતુ રામપ્રસાદના આગ્રહથી આજકાલ કરતાં છ વર્ષથી તેઓ પ્રતાપનગરમાં આવી પ્રાર્થનાસમાજના આચાર્યનું કામ કરે છે. પૂર્વે તેમની દરિદ્રતાની સીમા નહોતી; પરંતુ હમણાં તો રામપ્રસાદના અનુગ્રહથી તેમનું તથા તેમના કુટુંબનું પ્રતિપાલન સારી રીતે થાય છે.

જે સમયે લલિતમોહન ચમેલીના સુંદર મુખનું દર્શન કરી રહ્યો હતો તે સમયે પ્રાતઃકાળનો શીતળ પવન ચમેલીના કેશકલાપ સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો હતો. તેનું અંદ્રવદન તેના કેશકલાપની લગે નીચે વારંવાર છુપાઈ જતું હતું તો પુનઃ પૂર્ણેન્દુ સમાન પ્રકાશી નીકળતું હતું. લલિતમોહન નિર્નિમેષ નયનોથી તેને જોઈ રહ્યો હતો તથા મનમાં ને મનમાં વિચારી રહ્યો હતો કે, “ અહા ! કેવું દેવદુર્લભ સ્વરૂપ છે ! ચમેલી કેટલી બધી સુંદર છે ! ! ”

આ સમયે ચમેલી પોતાની રેશમી ઝાઢણીમાં છુપાવેલા એક આમ્રફળને ખહાર કાઢી તે લલિતમોહન તરફ ધરીને બોલીઃ-“ લલિત ! આ કેરી તમે ખાઓ. ”

આશ્ચર્ય પામી લલિતે પૂછ્યુંઃ-“ તું આજે કેરી ક્યાંથી લાવી ? ”

ચમેલીએ ઉત્તર આપ્યોઃ-“ કાલે રાત્રે પિતાશ્રી મુંબાઈથી લેતા આવ્યા હતા તેમણે આ કેરી મ્હને ખાવાને આપી હતી; પરંતુ હું એ તમને ખવડાવવાને ઇચ્છું છું. લ્યો ખાઓ. ”

લલિતઃ-ના, હું આ કેરી નહિ ખાઉં, તું જ ખા. હું કેરી ખાઉં ને એ વાત જો ત્હારાં માતાના જાણવામાં આવે તો તેઓ ત્હારા ઉપર ઘણાં ગુસ્સે બરાય !

ચમેલી બોલીઃ-“ માતાજી ગુસ્સે બરાય તો બરાવા ઘો; મ્હને તે સંબંધી બિસ્ફુલ ફિકર નથી ! લ્યો, તમે જ ખાઓ ! ”

લલિતે કહ્યું:-“ ચમેલિ તું વિના કારણ આગ્રહ કરે છે. હું કદાપિ આ કૃતિ ખાનાર નથી. તું પોતે જ ખાઈશ તો મ્હને વિશેષ આનંદ થશે. તું તહારી નજર આગળ જ એને ખા.”

ચમેલીનાં નયનોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. તેનું સહાસ્ય મુખ ધીમે ધીમે ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયું. તેના મુખ ઉપરનો આનંદ ઉડી ગયો તથા તેને સ્થળે વિષાદ ગાંભીર્ય સ્થાન લીધું. ચમેલીની આત્મી સ્થિતિ જોઈ લલિતમોહને કહ્યું: “ ચમેલિ! આમ ઉદાસ શા માટે થાય છે? હું તહારું ચિંતાતુર મુખ જોઈ શકતો નથી. લે ચાલ, તહારી એવી જ ઈચ્છા હોય તો આ કેરી આપણે બંને ખાઈએ! ”

લલિતમોહનની વાત સાંભળી ચમેલીનું મુખકમળ પુનઃ પ્રકૃષ્ઠ બની ગયું. હસતાં હસતાં ચમેલીએ એ અમૃતમય આશ્રયને આડધો ભાગ લલિતમોહનને ખવડાવ્યો. લલિતમોહનને આશ્રય ખવડાવતાં ખવડાવતાં ચમેલીએ જે અલૌકિક આનંદ અનુભવ્યો તેનું વર્ણન કરવા આ ક્ષુદ્ર લેખિની સમર્થ નથી.

(૨)

ઉપરનો બનાવ બન્યાને કાળચક્રની ગતિ અનુસાર આજે છ વર્ષ વીતી ગયાં છે. આ સમય દરમ્યાન દરિદ્રતા પુત્ર લલિતમોહન અને ધનાઢ્યની કન્યા ચમેલી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ સંધાઈ ગયો છે. એવામાં એકાએક લલિતમોહને એમ સાંભળ્યું કે, રાયપુરના જમીનદાર પ્રતાપચંદ્રની સાથે ચમેલીનો વિવાહ થવાની વાત ચાલી રહી છે. એ જ પ્રતાપચંદ્ર આજે ચમેલીનાં દર્શન કરવાને માટે આવનાર છે.”

એકાએક લલિતમોહનના મસ્તક ઉપર વજ્રાઘાત થયા જેવું બન્યું ! લલિતમોહન ત્વરિત ગતિથી રાત્રપ્રસાદને ત્યાં ગયો. ત્યાં જતાંની સાથે જ તેણે જોયું કે તેની જીવનમોહિની આરાધ્યદેવી ચમેલી

પ્રતાપની પાસે બેસીને વાર્તાલાપ કરી રહી છે ! આ દેખાવનું દર્શન થતાં જ લલિતના અંતરમાં ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ચમેલીએ અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટ વચનોથી લલિતમોહનનો ઇર્ષ્યાગ્નિ શાન્ત કરવાનો ચત્ન કર્યો પરંતુ ઉલટું એ મિષ્ટ વચનોએ તો અગ્નિમાં ધોની આહૂતી કરી. ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ શાન્ત થવાને બદલે વિશેષ પ્રચંડ સ્વરૂપમાં સળગી ઉઠ્યો. લલિતમોહન નિરાશાની દારૂ વેદનાને હૃદયમાં ધ્રુપાદી ધીમે ધીમે ત્યાં આગળ જ બેસી ગયો. પ્રતાપ દાર્જિલિંગ જમને ચમેલીને ત્યાં આવ્યો હતો તેથી દાર્જિલિંગના પ્રાકૃત સંદર્ભનું વર્ણન તે સમયે થતું હતું. ચમેલી ઘણા પ્રેમપૂર્વક ઉત્કંઠાસ્પ્યક મુદ્રાથી એ વર્ણન સાંભળી રહી હતી. સાંભળતાં સાંભળતાં તે બોલીઃ—“પ્રતાપચંદ્ર ! તમે દાર્જિલિંગથી મ્હારે માટે શું લાવ્યા છો ?”

પ્રતાપચંદ્રે સ્મિત કરી કહ્યુંઃ—“તને ઉપહારમાં આપવા જેવી એક પણ વસ્તુ હું લાવ્યો નથી. માત્ર એક સુંદર કટારી મ્હારા જેવામાં ત્યાં આવી હતી તે હું લાવ્યો છું.”

ચમેલીએ પ્રશ્ન કર્યોઃ—“એ કટાર ક્યાં છે ? લારો જોડ ?”

તરતજ પ્રતાપચંદ્રે ગ્લેડસ્ટન ઍગ ઉધારી તેમાંથી એક સુંદર ચમકતી કટાર ઉધાર કાઢી ચમેલીના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યુંઃ—
“ચમેલિ આ કટારી ત્હારે જોઇતી હોય તો ખુશીથી તું તેને ત્હારી પાસે જ રાખ.”

ચમેલીએ કટારી પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, પરંતુ તેમ કરતાં એ સમજી શકી નહિ કે એ તીક્ષ્ણ કટાર બીચારા લલિતમોહનના હૃદયને વીધી રહી છે !

લલિતમોહનના પ્રાણની જ્વાળા ધીમે ધીમે ઘણી જ અસહ્ય બની ગઇ. આ સમયે પ્રતાપચંદ્ર અન્ય કોઇ કાર્યે ત્યાંથી ચાલ્યો

ગયો એટલે પછીથી ચમેલીની દૃષ્ટિ લલિતમોહન ઉપર પડી. ચમેલી તેનું સુખ આતિ ઉદાસ બનેલું જોઇ ગભરાઇ જઇને બોલી:—“લલિત-મોહન! તમારું સુખ આજે આટલું બધું ઉદાસ કેમ જણાય છે?”

લલિતે એક ગાઢ નિશ્વાસનો ત્યાગ કરી કહ્યું:—“હવે ત્હારે આવો પ્રશ્ન પૂછવાની શી જરૂર છે?”

આ શું? શું ચમેલી સ્વપ્ન તો નથી જોઇ રહીને? ચમેલીએ કંપિત હૃદયે શુષ્ક કંઠે કહ્યું:—“કેમ લલિત! તમે આજે મહારી સાથે આમ કેમ બોલો છો?”

લલિતે ગદગદ કંઠે ઉત્તર આપ્યો:—“આજે મહારું સુખસ્વપ્ન ઉડી ગયું છે. હું મહારા હૃદયની જવાળાને અનેક યત્ન કરવા છતાં શાન્ત કરી શકતો નથી તેથી જ આ પ્રમાણે બોલું છું; પરંતુ ચમેલિ! મહેને સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર નહોતો આગ્યો કે તું ખીજની થઇશ! હું એમ જ ધારતો હતો કે તું સદા સર્વદા મહારી છે અને મહારી જ રહીશ.”

આશ્ચર્યથી સ્ફુરી રહેલાં નેત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરી, વ્યથિત હૃદયે ચમેલીએ કહ્યું: “લલિત! તમે આ શું કહો છો? શું હું ખીજની થઇશ? તમારો અપૂર્વ પ્રેમ ભૂલી જઇશ? નહિ-નહિ, તમે કદાપિ તમારા મનમાં એવો વિચાર લાવશો નહિ! હું વિશ્વાસઘાતિની નથી. સમજ્યા?”

લલિતે જણાવ્યું:—“ચમેલિ! જો તું વિશ્વાસઘાતિની ના હોય તો મહારી એક વાત સાંભળ અને તેના ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપ. મહે મહારા પિતાના સુખેથી સાંભળ્યું છે કે ‘પ્રતાપની સાથે ત્હારો વિવાહ નક્કી થઇ ગયો છે!’ આથી કરીને જ પ્રતાપ આજે ત્હારું દર્શન કરવા આવ્યો હતો. તેનું અત્રે આગમન થયું છે એનું અન્ય એક પણ કારણ નથી! પ્રતાપ શ્રીમંત છે, હું દરિદ્ર છું! તેથી જ ત્હે મહારી આગળ તેના પ્રણયોપહારનો સ્વીકાર કર્યો છે.”

લલિતમોહનનાં ઉપરનાં વચનો સાંભળી અમેલી આશ્ચર્યસાગરના જળમાં ડૂબી ગઈ. તેણે કહ્યું “આ શું? હું તો એ સંબંધી કાંઈ પણ જાણતી નથી.”

ત્યાર પછી પતાપથંદ્રે આપેલા ઉપહારને લલિતમોહનના હાથમાં મૂકી અમેલીએ કહ્યું “પરમાત્મા સાક્ષી છે કે હું વિશ્વાસઘાતિની નથી. જો હું કોઈ પણ દિવસે તમને વિશ્વાસઘાતિની થઈ પડું તો તમે આ અસ્ત્રને મહારા હૃદયમાં ખોસી દઇ, મહારા પાપની યોગ્ય શિક્ષા કરજો. પ્રેમમયી પ્રેમદાઓના પતિ એક જ હોય છે અને તેઓ એકજ પતિને સાક્ષાત ઇશ્વર સ્વરૂપે પૂજે છે. પ્રભુ! હું નિરપરાધિની છું.”

લલિતમોહન કંપી ઉડ્યો. એવામાં બહારથી કાંઈ અવાજ થયો. લલિતમોહન ત્વરાથી ઉડીને બહાર ગયો તો તેણે રામપ્રસાદને અત્યંત ક્રોધાવસ્થામાં દારની પાસે જ ઉભેલા જોયા! અરેરે! આમના સર્વ-સ્વનો નાશ થયો; કેમ કે રામપ્રસાદે તેમની બન્નેની વાતચિત સાંભળી લીધી હતી. ભયથી તથા લજ્જાથી કંપતો કંપતો લલિતમોહન જેમ બને તેમ ઝડપથી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૩)

એક વિરામાસન ઉપર રામપ્રસાદની ગંભીર મૂર્તિ પાસે મનો-રથલાલ બેઠા છે. બન્ને શાન્ત છે. થોડા સમય પછી રામપ્રસાદે કહ્યું:—“તદન અસંભવ છે. તમારા પુત્રની સાથે મહારી પુત્રીને વિવાહ થવો સર્વથા અસંભવ છે. આટલા દિવસ સુધી જે સાપને મહેં દૂધ પાઇને ઉછેર્યો હતો તે જ સાપ આજે મહેને કરડવાની ઇચ્છા રાખે છે! આ કેવી અસહ્ય વાત કહેવાય!”

મનોરથલાલના નિરંતર આનંદમાં રહેતા હૃદયની અંદર નિરાનંદનો ભયંકર વંટોળોઓ પુંકાતો હતો. તેમણે એક નિશ્વાસ મૂકી

કલ્યુઃ “વિવાહ કરવો કે નહિ એ વાત આપની ઇચ્છાને આધીન છે; પરંતુ હું આપને નમ્ર ભાવે એક પ્રશ્ન પૂછું છું કે શું આપ આવો ઉત્તર આપની પુત્રીના મંગળ અમંગળનો વિચાર કરીને આપો છો ?”

રામપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“હા, મહારી પુત્રીના ભાવી અમંગળની આશંકાથી મહારું હૃદય ધ્રુણુ દુઃખી થાય છે. તેથી કરીને જ હું તમારા પુત્ર સાથે મહારી પુત્રીનો વિવાહ કરી તેને દુઃખના દાવાનળમાં હડસેલી મુકું તેમ નથી.”

મનોરથલાલે ફરીથી પૂછ્યું:—“મહારા પુત્ર સાથે ચમેલીનો વિવાહ થાય તો તેથી ચમેલીનું ભવિષ્ય કેવા પ્રકારે બગડે તેમ છે એ કૃપાભાવે જણાવશો ?”

રામપ્રસાદ:—તમારો પુત્ર મહારી કન્યાને માટે યોગ્ય પાત્ર નથી. એવા અયોગ્ય પાત્રને કન્યા અર્પણ કરવી એ જ પ્રથમ તો અમંગળસૂચક છે.

મનોરથલાલ:—હવે આ સંબંધી વિશેષ કાંઈ કહેવું મહેને પ્રસંગોચિત લાગતું નથી. જેવી ઇશ્વરની ઇચ્છા. હવે મહેને શી આજ્ઞા છે ?

રામપ્રસાદ:—તમારો પુત્ર કયાં છે ?

મનોરથલાલ:—આપે તેને અત્રેથી અન્ય કોઈ સ્થળે મોકલી દેવાની આજ્ઞા કરી હતી તેથી મહેં તેને મુંબાઈ મોકલ્યો છે. તે મુંબાઈ દ્રવ્યોપાર્જન કરવા ગયો છે. એ ધનવાન થાય ત્યાં સુધી આપ આપની પુત્રીનો વિવાહ બંધ રાખી શકશો ?”

વાદળાંઓથી ઢંકાયેલા આકાશમાં જેમ એકાએક વિજળીનો ચમકારો થાય તેમ રામપ્રસાદના ગંભીર મુખ ઉપર એકાએક સ્મિત પ્રકાશી નીકળ્યું. તેમણે હસીને કલ્યુઃ:—“માત્ર એક બે હળર રૂપિયા પેદા કરવાથી કાંઈ મહારી પુત્રી સાથે વિવાહ થઈ શકે તેમ નથી. તેની

સાથે વિવાહ કરવાને માટે જોટલી આર્થિક યોગ્યતાની આવશ્યકતા છે તેટલી રકમ તમે સાત જન્મમાં પણ પેદા કરી શકો તેમ નથી; હું ક્યાં સુધી તેનો વિવાહ બંધ રાખી શકું ? ”

અનોરથલાલે રામપ્રસાદનાં ઉપરનાં વચ્ચેનાં કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેઓ ચિંતાતુર ચિત્તે ત્યાંથી વિદાય થયા. તેમના ગયાને થોડો જ સમય થયો હશે એવામાં પોષ્ટમને આવી રામપ્રસાદના હાથમાં કેટલાક પત્રો મૂક્યા જે પૈકી એક પત્રના શિરનામાપર લખ્યું હતું કે :

“ શ્રીમતી ચમેલીદેવી. ”

C/o. Zamindar, Pratapnagar.

શિરનામાના અક્ષર કોણે લખેલા છે એ તપાસવાને માટે રામપ્રસાદે ઘણા સમય સુધી પત્રને આમ તેમ ઉઘેા છતો કરી જોયો ! કદાચિત મુંઝાણની પોષ્ટઆફિસથી તો આ પત્ર નહિ આવ્યો હોય ? એવી તેમને આશંકા થઈ; તેથી તેમણે કર્કશ કંઠે જૂમ મારી : “ ચમેલી ! ”

તરત જ ચમેલી પોતાના કોષે બરાયલા પિતાની પાસે આવી ગુબ્બ કંઠે બોલી : “ શી આગ્રા છે, પિતાજી ? ”

કોઘથી રામપ્રસાદનું સર્વોગ ઘણું કંપતું હતું ! કન્યાના વિષણુ વહન તરફ તથા ક્ષીણુ કંઠ તરફ તેમનું મિલકુલ ધ્યાન નહોતું. કોઘાવેશમાં રામપ્રસાદે કહ્યું :—“ મહારી આગળ તું આ પત્ર બોલીને વાંચી બતાવ. ”

કોઘપૂર્ણ પિતાની આગ્રા સાંભળતાં જ ચમેલીનો જીવ હડી ગયો. પિતાની આગ્રાતું પાલન કરવાને માટે કંપતા હાથે તેણે એ પત્રને બોલ્યો; પરંતુ તેને તે વાંચી શકી નહિ. ચમેલીને ચિંતાતુર મુખે આંત

ઉમેલી જોઇ રામપ્રસાદે એ પત્ર પોતાના હાથમાં લઇને જોયો તો પત્રની નીચે લખેલું હતું કે 'તારો હતભાગ્ય લલિત.' પત્રનો આ-રંભ 'પ્રિયતમે ! તારો કૃપાપત્ર પ્રાપ્ત થયો.' એ વાક્યથી થયો હતો. રામપ્રસાદના ક્રોધની આગ વિશેષ સળગી ઉઠી. ક્રોધાવેશમાં જ રામ-પ્રસાદે તે પત્રને ફાડી નાંખી તેના હજારો કડકા કરી ફેંકી દીધા; પરંતુ આમ કરવા છતાં પણ તેમનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ. અગ્નિ સળગાવીને તેમણે પત્રના સધળા કડકા તેમાં નાંખી બાળી દીધા ! એ કડકાઓને બાળીને અગ્નિ પણ બળી ગયો; પરંતુ રામપ્રસાદનો ક્રોધાગ્નિ બુઝાયો નહિ. તેમણે પોતાની પુત્રીને અનેક કઠોર શબ્દો સંભળાવ્યા. એ દિવસથી શુભ રીતે પત્ર લખવાનું પણ બંધ થયું. પિતા પાસેથી ભ્રમ હટ્ય લઇને ચમેલી પોતાની માતાને શરણે ગઇ તથા માતાના ખોળામાં પોતાનું માથું મૂકી તેણે ધણા સમય સૂંચી રહેન કર્યાં કર્યું ! રહેન કરતાં કરતાં તેણે પોતાના હૃદયની સધળા હકીકત વિસ્તારથી માતાને કહી સંભળાવી. ચમેલીની માતાનું નામ મનોરમા હતું. મનોરમા પુત્રીના દુઃખે દુઃખી થઇ. પ્રેમપૂર્વક તેણે પુત્રીના મ્હાન મુખપર ચુંબન કરો કહ્યું: "બહેન ! બાલ્યાવસ્થામાં આવા પ્રકારનો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાસ્તવિક રીતે યથાર્થ કિંવા ચિરાયુ પ્રેમ હોતો નથી. અમારાથી જ્યાં સૂંચી બની શકશે ત્યાં સૂંચી અમે તારું બહુ જ કરીશું ! અમે તને રાજરાણી બનાવવાનો યત્ન કરીશું. જો કે આ સમયે તને થોડું બહુ કष्ट તો થશે પરંતુ પછીથી તું જીવનપર્યંત સુખ ભોગવીશ ! વિના વિવ્રંબે તું આ તારા ક્ષણભંશુર સ્નેહને ભૂલી જઇશ ! "

ચમેલીની છેવટની આશા પણ નિરાશાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઇ ગઇ ! અરેરે ! ભાગ્યચક્રની આ કેવી વક્ર મતિ !

(૪)

ચમેલીની આશા ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. હવે તેના જીવનની આશા રહી નથી. આજકાલ કરતાં આઠ દિવસથી તેને સખ્ત તાવ આવે છે. તે તાવના જોરથી બેમાન અવસ્થામાં પડી પડી રાત્રિ-દિવસ જે મનમાં આવે તે બક્યા કરે છે. આમ છતાં તેના બકવાદમાં મુખ્ય વાત લલિતમોહનની જ હોય છે.

રામપ્રસાદે ચમેલીની દવા કરાવવાને માટે મુંબાઈથી મ્હોટા મ્હોટા ડોક્ટરને બોલાવ્યા; પરંતુ કોઈએ પણ ચમેલી જીવશે એવી આશા આપી નહિ. આ દશામાં રામપ્રસાદ તથા મનોરમાનું હૃદય કેટલું બધું બચિત થયું હશે તેના ખમાલ સુગ વાંચકોએ જ કરી લેવો.

આજે મધ્યાહ્નકાળ પછી ચમેલીનો તાવ ઓછો થતો જાય છે. શરીરમાંથી પરસેવાનાં બિંદુઓ ખહાર આવે છે. પાસે બેસીને જ મનોરમા તેના શરીરપરનો પરસેવો રુમાલથી સાફ કરે છે. પુનઃ ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે વિશેષ પરસેવો થાય એવો ઉપાય કર્યો; પરંતુ અનેક ઉપાયો કરવા છતાં તેમ થયું નહિ. ચમેલીનું સર્વાંગ ધીમે ધીમે શીતળ થવા લાગ્યું. આજે આઠ દિવસ પછી ચમેલીએ પોતાની આંખ ઉઘાડી. હમ્મેશાંનાં કરતાં આજે તેતામાં સહજ વિશેષ ચેતન આવ્યું હોય એમ જણાયું; પરંતુ શું આ મૃત્યુ સમયનું ક્ષણિક માધુર્ય નહિ હોય ? ! દીપક નિર્વાણ થતાં પૂર્વે તે વિશેષ પ્રજ્વલિત થઈ તરત નિર્વાણ પામે છે તે પ્રમાણે શું આ અંતિમ મૃત્યુમાધુર્ય તો નહિ હોય ? ! એક ઉર્દુ શાયરે લખ્યું છે કે,

“ જઘરીમે જવાનીસે જમાદા જોશ આતા હય,

ધકકતા હય મિશગે મુખહ જમ ખામોશ હોતા હય. ”

તારે શું ચમેલી નહિ બચે ? ન જાને જાનકીનાથ પ્રાતઃકાલે

કિં મલિન્યતિ । અમેલી એકાએક અશ્રુપૂર્ણ નયનથી પોતાની પ્રેમમયી માતાના તરફ નજર કરી બોલી:-“ માતા ! હું જાઉં છું ! ”

અવરુદ્ધ કંઠે મનોરમાએ કહ્યું:-“ બેટા ! ક્યાં જાય છે ? ”

અમેલીએ પુનઃ વિશેષ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:-“ માતા ! હું રાજ-
રાણી થવાને માટે જાઉં છું ! મૃત્યુ પૂર્વે તમે મહારી એક પ્રાર્થના
પૂર્ણ કરશો કે ? ”

મનોરમાએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી પોતાનું અશ્રુજળ સાફ
કરી કહ્યું:-“ બેટા ! કહે કહે, તારી શી ઇચ્છા છે ? હું તારી
પ્રાર્થના અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ. ”

અમેલી ત્રુટક શબ્દો બોલી “ લ-લિ-ત-મો-” વાક્ય પૂર્ણ
થયું નહોતું એવામાં તેનો જીવનદીપ સદાને માટે હોલવાઈ ગયો. તેની
આશા અપૂર્ણ રહી ગઈ. તેના જીવનની સઘળી લીલા સમાપ્ત થઈ ગઈ.

યથા સમયે આ કમનસીબ બનાવની ખબર લલિતમોહનના
જાણુવામાં આવી. આ આકસ્મિક વિપદના વર્તમાનથી લલિતમોહ-
નની મૂર્તિ સ્થિર, ધીર અને ગંભીર બની ગઈ. એ વખતે લલિતના
મનમાં ભયંકર વંટોળીઆતું તોફાન ચાલતું હતું કે નહિ તે અમે
જાણી શકતા નથી. થોડા સમય સુધી વિચારસાગરમાં ઝોકાં ખાધા
પછી કાણુ જાણુ શાથી લલિતમોહને એકાએક અમેલી તરફથી મળેલી
કટાર પહાર કાઢી.

આ શું ?! લલિતમોહન આ શું કરે છે ! એક ક્ષણ પણ બ્યર્થ
નહિ ગૂમાવતાં લલિતમોહને એ કટારને પોતાની છાતીમાં ખોસી દીધી,
જેતજેતાંમાં તેનો દેહ લોહીથી ભીંજાઈ જઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યો.
એ દિવસે રવિવાર હતો-એ રજાને દિવસે લલિતમોહનના હુઃખપૂર્ણ
જીવને હમ્મેશાને માટે વિશ્રામ મેળવ્યો.

(૫)

તારદ્વારા તે જ દિવસે પુત્રના આત્મધાતના વર્તમાન મનોરથ-લાલને પહોંચ્યા. જેના જેના જાણવામાં આ વર્તમાન આવ્યા તેઓ સર્વ શોકાતુર બની ગયાં.

સંધ્યા સમયને હવે વિશેષ વિલંબ નથી. પ્રાર્થના સમાપ્ત્તો એક પછી એક મંદિરમાં-પ્રાર્થનામંદિરમાં એકત્ર થવા લાગ્યાં. સર્વ જનોનાં ચિત્ત ચિંતાતુર અને નેત્રો અશ્રુજળથી પરિપૂર્ણ હતાં. એ લોકોમાં પુત્રવિયોગથી ઉન્મત્ત બનેલા રામપ્રસાદ તથા તેમની પત્ની પણ હતાં. પુત્રશોકથી શોકાતુર બનેલા પિતા મનોરથલાલ વેદી ઉપર બેઠા છે. આજે મનોરથલાલની વક્તૃતાનો વિષય છે. ‘ પ્રેમનો જય ’ એ શોકાવહ ઘટનાનો ઉદ્દેશ્ય કરીને એકત્ર થયેલાં સ્ત્રી પુરુષોને તેમણે પ્રેમના જયની વાત સવિસ્તર સમજાવી. વ્યાખ્યાનને પૂર્ણ કરતી વખતે તેમણે કહ્યું કે:-

“ કોઈ પર્વતના ઊંચા શિખર ઉપરથી એક ધારા ઉતરીને નીચેના શિખરની એક ધારા સાથે એકત્ર થઈ ગઈ. એ ઉભય ધારાઓના મિલનથી એક આનંદની સરિતા વહેવા લાગી. એ સરિતા આનંદથી વહેતી વહેતી છેવટે આનંદસમુદ્રમાં મળી ગઈ. નદીનો કિનારો આનંદકાનન છે. દુઃખ અને પુષ્પોથી શોભી રહેલાં વૃક્ષોથી સરિતાનો કિનારો અત્યંત રમણીય થઈ રહ્યો છે; પરંતુ એ બંને ધારાઓનું મિલન એક મનુષ્યથી જોઈ શકાયું નહિ. તેણે બંને ધારાઓના મુખને રોકી રાખ્યું. આનંદની સરિતા સુકાઈ ગઈ; પરંતુ પરશ્વહની કૃપાથી એ બંને ધારાઓનું મુખ રોકાઈ રહ્યું નહિ. પ્રજાગતિથી એ બંને ધારાઓએ પોતાને માટે એક નવીન માર્ગ શોધી કાઢ્યો. પુનઃ ઉભયનું પ્રેમમિલન થયું. પુનઃ આનંદની સરિતા વહેવા

લાગી અને ઉભય ધારાઓ એક ખીજા જ માર્ગથી આનંદસાગરમાં મળી ગઈ. 'અભિદાન' સાથે 'આત્મભોગ' અને તેની સાથે જ 'પ્રેમનો જય' થયો."

મનોરથલાલનું બ્યાખ્યાન સાંભળીને એકત્ર થયેલાં સઘળાં માણસો શોકાતુર બની ગયાં. ચક્ષુજળને સાફ કરતાં કરતાં સર્વ પોત પોતાના હાર તરફ વિદાય થઈ ગયાં. આ સર્વેમાં રામપ્રસાદ અને મનોરમાના શોકનું વર્ણન કરવા અમે સમર્થ નથી. જોતજોતાંમાં કાળચક્રના નિયમાનુસાર તેમણે પણ પોતાના સુખથી, સંપદથી તથા ધનૈશ્વર્યથી હમ્મેશાંને માટે વિદાય લીધી.

સર્વે ચાલ્યાં ગયાં; પરંતુ આજે પણ રામપ્રસાદનું બધું મકાન ખડેરના રૂપમાં વિદ્યમાન છે તથા એ બગ્ગ મકાનપર એક કાળા આરસ પત્થરના ટુકડા ઉપર આજે પણ સોનેરી અક્ષરો ચમકતા જણાય છે કે "પ્રેમનો જય."

ઐતિહાસિક નવલકથા.

રજપૂતોનું અપૂર્વ વીરત્વ.

આર્ય-આદિત્ય

ચક્રવર્તી બાપ્પા રાવળ.

અનુવાદક, ઠક્કુર નારાયણ વિસનથ.

રણચારા રજપૂતોનાં પ્રમુખ પરાક્રમો અને રજપૂતાણીઓના આદર્શ આત્મભોગથી પરિપૂર્ણ નવલકથા. આ નવલકથા દરેક દેશભક્તો વાંચવા લાયક છે. યુદ્ધના બનાવો, પ્રેમના પ્રસંગો, અત્યાચારની રૂંવા ઉભાં કરે એવી ઘટનાઓ વગેરેથી આ નવલકથા પરિપૂર્ણ છે. મ્હોટી સાઈઝનાં પૃષ્ઠ ૧૩૦ સુંદર ગ્લેઝ કાગળ છતાં ચૂંપ માત્ર ૦-૧૨-૦.

'હુહાણા-ખંડુ' કાર્યાલય, અમદાવાદ.

બાળવિધવા સરલા.

(૧)

એક દિવસે જ્યેષ્ઠ માસના સંધ્યા સમયે એક બાળક એક બાળિકાને અભ્યાસ કરાવતો હતો. બાળક ધણા જ પ્રેમથી શિખવતો હતો તથા બાળિકા પણ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરતી હતી. શીતળ વાયુની મંદમંદ લહરિયોથી તેનો કૃષ્ણવર્ણનો કેશકલાપ બાળકના પૃષ્ઠદેશને વારંવાર આલિંગન કરતો હતો. આથી કરીને બાળકને અપૂર્વ આનંદ થતો હોય એમ તેની પ્રકુલ સુખસુદા સૂચવતી હતી. બાળક એકાગ્રચિત્તથી બાળિકા તરફ જોઈ સ્મિતવદને તેને અભ્યાસ કરાવી અપૂર્વ પ્રેમનું દર્શન કરાવતો હતો તથા બાળિકા પણ પોતાના બાળશિક્ષકની સ્મિત દૃષ્ટિ તરફ દૃષ્ટિ કરી સર્માઈ જઈ નીચું જોતી હતી. ઉભયના આવા પ્રેમદર્શક હાવમાવનું દર્શન કરવાને અન્ય કોઈ મનુષ્ય ત્યાં આગળ હાજર નહોતું. શિષ્યા અને ગુરુ ઉભયને શા માટે નીરસીમ આનંદ થતો હતો એ અમે બરાબર જાણતા નથી !

બાળકની ઉંમર સાળ વર્ષની હતી. તેનું નામ મહનમોહન હતું. દેખાવમાં પણ તે ઘણો સુંદર હતો. તેનું મુખ તેજસ્વી નેત્રો વિશાળ તથા અન્યાન્ય અવયવ પ્રમાણપુરઃસર હતા. આમ છતાં તે સ્વયં કામદેવ નહોતો. બાળિકાની ઉંમર માત્ર આઠ વર્ષની હતી. દેખાવમાં સુંદરી હતી; છતાં જાણે હજી શુદ્ધાચક્રજિકા હતી. તેનું નામ સરલા હતું.

સરલા નર્મદાકાંઠર પંડ્યાની એકની એક કન્યા હતી. સરલાની માતાની ઉંમર આઠે પાંત્રીસ વર્ષની હતી ત્યારે સરલાનો જન્મ થયો.

હતો. ત્યાર પછીના આઠ વર્ષમાં નર્મદાશંકરને એક પણ સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી. આથી કરીને સરસા તેમનું જીવનસર્વસ્વ હતી. પંડ્યા એક નિષાવાન આદ્યજ્ઞ હોવાથી પાશ્ચાત્ય સભ્યતાથી આગે પણ તેમનું હૃદય આલોકિત થયું નહોતું. કારણ તેમણે પ્રાયશઃ સૂધી પણ અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો નહોતો; આમ છતાં સમાજમાં તેમના માનપાનમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખામી રહેતી નહિ. લક્ષ્મી હોય છે તેને અપૂર્વ માન મળે છે એ સત્તાનુસાર નર્મદાશંકરને પણ તેમના પૈસાના પ્રભાવને લીધે સર્વત્ર ધણું માન મળતું હતું. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રીકેળવણી, આર્થસમાજ, વિધવાવિવાહ વગેરે વિષયો ઉપર નર્મદાશંકરને ધણો દ્રેષ હતો; પરંતુ જે કન્યાને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નહિ આવે તો તેને માટે કોઈ સત્પાત્ર મળી આવશે નહિ એવા ભયથી તેઓ કન્યાને શિક્ષણ અપાવતા હતા. ગામમાં એક કન્યાશાળા પણ હતી; પરંતુ કન્યાને ત્યાં નહિ મોકલતાં પોતાના ઘરમાં જે સચ્ચરિત્ર દરિદ્ર બાળકનું પ્રતિપાલન કરવામાં આવતું હતું તેને જ સરસાના શિક્ષકનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. એ દરિદ્ર બાળક જ મદનમોહન હતો.

મદનમોહનનાં માતાપિતા પોતાના પુત્રને ધણો ન્હાનો મૂકી આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી પરલોકે પ્રયાણ કરી ગયાં હતાં. પિતામાતાનો પરલોકવાસ થયા પછી મદનનું આ સંસારમાં તેની ફોઈ સિવાય બીજું કોઈ સ્વજન નહોતું. તે પણ એક દિવસે પાંચ વર્ષની ઉંમરના અનાથ બાળકને કેટલાક દિવસને માટે નર્મદાશંકર પંડ્યાને ત્યાં મૂકી કાશી આવી ગઈ હતી; પરંતુ અઘાપિ સૂધી તે કાશીથી પાછી ફરી નહોતી. તે ત્યાંથી કેમ પાછી ફરી નહિ તેની અમને કોઈ પણ પ્રકારની માહિતી મળી આવી નથી. ત્રણ વર્ષ સૂધી નર્મદાશંકરે તથા તેની ખત્તીએ મદનનું પુત્ર પ્રમાણે પ્રતિપાલન કર્યું. એ સમયે ગામ.

માંના સર્વ લોકોએ વિચાર્યું કે:-“ ભવિષ્યમાં મદન તેમની જ સંપત્તિનો માલિક થશે અને તેનું દારિદ્ર્યદુઃખ દૂર જશે. ” પરંતુ વિધાતાના વિધાનથી પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદાશંકરને એક પુત્રીસ્ત્રી પ્રાપ્તિ થઈ. કન્યાનો પ્રસવ થયા પછી નર્મદાશંકરનો તથા તેની સહધર્મિણીનો મદન ઉપર જે સ્નેહ હતો તે કાંઈક અંશે ઓછો થઈ ગયો. આમ છતાં મદનના સદ્ગુણોને લીધે તેમણે તેને પોતાના આશ્રયથી વંચિત કર્યો નહિ.

મદન કૃતગ્રતાથી અંધાયલો હોવાથી કહો યા તો બીજા કોઈ કારણથી કહો પણ તે સરલાને ધણા જ પ્રેમથી અભ્યાસ કરાવતો હતો. સરલા પણ સદા સર્વદા મદનની પાસે જ રહેવાને ઇચ્છતી હતી. કોઈ પણ પ્રકારની ખાદ્યસામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં સરલા પ્રથમ તેમાંનો કેટલોક ભાગ મદનને ખવડાવ્યા સિવાય ખાતી નહિ. આવી રીતે આઠ વર્ષની બાળિકાની સાથે સોળ વર્ષના બાળકનો સ્નેહ અંધાયો. પાઠકો ભલે આ સ્નેહને પ્રણય કહે પરંતુ અમે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ છીએ કે પ્રણય એ શું છે તેની એ બંનેમાંથી કોઈને કાંઈ ખબર નહોતી.

અભ્યાસ કરાવી સરલા પછી બાળક આતુર દષ્ટિથી સરલાના સૌંદર્યનું દર્શન કરવા લાગ્યો. મદનને પોતાના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહેલો જોઈ બાળિકાએ સ્મિત હાસ્ય કર્યું. આ સ્મિત હાસ્ય કરતાંની સાથે જ તેના સુંદર અધરોષ ઉપર લાલીની સુરખી વિશેષ પ્રમાણમાં તરી આવી. આ સ્મિત હાસ્યે બાળકના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી સખ્ત આધાત કર્યો. બાળક ભાન ભૂલી ગયો. આ પ્રસંગે એકાએક એક દાસીએ આવી કહ્યું:-“ સરલા બહેન ! આમ આવેતે; તમારા વિવાહને માટે કોઈ તમને જોવા આવ્યું છે. ”

આ શબ્દો બાળકના કાને પડ્યા. તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેના

મસ્તક ઉપર જાણે વજાલાત થયો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનો શ્વાસ ત્વરાથી આલવા લાગ્યો. એક વખત ચિંતાતુર નજરે તેણે સરલાના મુખ તરફ જોયું. સરલા સ્મિત હાસ્ય કરતી કરતી શ્વર્ગીય જમને ત્યાંથી ત્વરાથી આવી ગઈ. મદન આશ્ચર્યવત્ અવસ્થામાં રિથરતાથી બેસી રહ્યો. તેના હૃદયમાં દારૂંથી દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો !

(૨)

ઉપર વર્ણવેલી વાતને લગભગ એક માસ થઈ ગયો. આજે આપાઠ વદ ૭ ને બુધવાર છે. આજે સરલાનો વિવાહ છે. નર્મદા-શંકરના ધરમાં આજે આનંદની સીમા નથી. ગામમાં માત્ર એક જણના સિવાય સર્વ આનંદિત જણાય છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધાઓ આનંદોત્સવમાં નિમગ્ન છે. માત્ર આનંદમાં નથી એકલો મદનમોહન. ગામના હોકો આજે પંડયાને ત્યાં એકત્ર થયા છે. અનેક જણ મંડપની યોગમાં વધારો કરી રહ્યા છે. કેટલાક અરસપરસ વાર્તાલાપ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. અનેક સર્ગાસંબંધીઓને આ વિવાહમાં આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. મંડપમાં તેમજ પંડયાના ધરમાં ધણે કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. સર્વના હૃદયો વિશેષ કોલાહલ મહિલામંડળમાં આવી રહ્યો છે. કેટલેક સ્થળે નવયુવતીઓ એકઠી થઈને પાન બનાવી રહી છે અને કેટલીક વખત તેમના ગુલાબીઓષ્ઠ મહોરથી તેમજ ધીમેથી હાસ્યની લહરિયો ઉડાવી રહ્યા છે. કોઈ ક્યાં ક્યાં ગીત ગાઈશું તે પોતાની પાસે એકઠી થયેલી સખીઓને કહી સંભળાવે છે. પ્રૌઢ સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક મૃદુકાર્યમાં ગુલાબ છે. કેટલીક એકબીજાની સાથે વિના કારણ વાદવિવાદ કરે છે. એકંદરે સમગ્ર ધરમાં તથા મંડપમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો છે.

ધીમે ધીમે સંધ્યાનો સમય થયો. જ્યેતન્મેતાંમાં એક પ્રહર

રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ; પરંતુ હજી સુધી જન આવી પહોંચી નહિ. કન્યાનો પિતા ઘણો ચિંતાતુર બની ગયો. તે વારંવાર પોતાના ઇષ્ટ-દેવતાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. લગ્નમહૂર્તને હવે વિશેષ વિલંબ રહ્યો નહોતો. એકાએક એક સગાએ ત્વરાથી આવી પહોંચી સમાચાર આપ્યા કે:—“ જન આવે છે. ”

સર્વની ચિંતા દૂર થઈ. થોડો સમય વીતિ ગયા પછી વાજ-ત્રોનો અવાજ કાને પડવા લાગ્યો. એ સમયે અંતઃપુરમાં ઘણી ધામ-ધૂમ ચાલી રહી. માત્ર પાંચ વર્ષની બાળિકાથી માંડી પચાસ વર્ષની પ્રાણીઓ સુધી વરરાજનાં દર્શન કરવાને અધીરી બની ગઈ. તેઓ એક ક્ષણનો વિલંબ પણ સહન કરવાને અસમર્થ બની ગઈ હતી. પુરુષો તેમને નિર્લજ્જ કહી તેમનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ સાંભળે કોણ ? રણમાં ઉન્મત્ત બનેલા સૈનિકો પ્રમાણે તેઓ આજી-આજીના બીજ કોઈ પણ પ્રકાર તરફ ધ્યાન આપતી નહોતી. વિના વિલંબે જન આવી પહોંચી. વરરાજ મંડપની અંદર ઉપસ્થિત થયા તથા પોતાના માનનીય સ્થાને બિરાજ્યા. જનમાં આવેલા ગૃહસ્થો કન્યાપક્ષના ગૃહસ્થોને શ્રામ રામ તથા નમસ્કાર કરી મંડપમાં બિરાજ્યા. માત્ર થોડો સમય સુધી જ કાંઈક શાંતિ રહી. ત્યાર પછી એકાએક મંડપની અંદર ભયંકર કોલાહલ ઉપસ્થિત થયો. બન્ને પક્ષના ગોરમહારાજો વચ્ચે ભીષણ તકરાર થવા લાગી. આ કેવો આલાપ ! કેવો શિષ્ટાચાર ! વિવાહમંડપ રણભૂમિના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગયો. બન્ને પક્ષના ગોરમહારાજો વચ્ચેની તકરારનું નિરાકરણ કરવાનું માંડીવાળી બન્ને પક્ષના ગૃહસ્થો પોતાના ઇશ્વર સમાન ગોરઆપાઓનું અપમાન થતું જોઈ શક્યા નહિ તેથી તેઓ પણ અસ્પર્શ વાગ્યાણે છોડવા લાગ્યા. જે લોકો કાંઈક શુશિક્ષિત હતા

તેઓ સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે લગ્નમુદ્દર્ત વીતિ જતું બાણીને સરલાના પિતા મંડ-
પમાંના મુખ્ય ગૃહસ્થોની અનુમતિ લઈ કન્યાદાન દેવા ગયા. તે સમયે
પુરોહિત માથું ધુણાવતો અશુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો અરબડવા લાગ્યો. જે
સંસ્કૃત શબ્દોનો તે ઉચ્ચાર કરતો હતો એ શબ્દોના અર્થ તેને પોતાને
પણ માલૂમ નહોતા. અર્થાત્ એ સધળા શબ્દો ‘પદો પોપટજી
અચ્ચે રામ.’ એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાવવામાં આવ્યા. વળી ગોરમહારાજની
દષ્ટિ ધણી તીક્ષ્ણ હતી. લાવણ્યમયી લલનાઓ જોતાં જ તેમના મુખમાં
લાજ ભરાઈ આવતી હતી, તેથી તેમનું પોતાના સત્ય કર્તવ્ય તરફ જ્ઞાન
નહોતું. પંડ્યા સંસ્કૃત ભણ્યા નહોતા. વળી તેઓ આઠ વર્ષની
કન્યાનું કન્યાદાન દેવાના આ પ્રસંગે ઘણા આનંદથી ગાંડાધેલા
બની ગયા હતા તેથી ગુરુદેવની પરીક્ષા તેઓ કરી શકે તેમ નહોતું.
રાત્રિ વિશેષ વ્યતીત થયલી હોવાથી ગોરમહારાજ જેમ બને તેમ
જલ્દીથી ઉડતાં પંખીડાં (રૂપિયા) પ્રાપ્ત કરીને અદ્દમપદ્દમ ચલાવી
કામ પૂર્ણ કરી નાંખી વિદાય થઈ ગયા. આ પ્રમાણે પંડ્યાને ગૌરી-
દાનનું ફળ પ્રાપ્ત થયું તથા જે કાર્યના ઉપર નવીન દંપતિના સમસ્ત
જીવનના શુભાશુભનો આધાર હતો તે જીવનનો મુખ્ય સંસ્કાર-
આ પ્રમાણે પૂર્ણ થઈ ગયો !

અમે આ વિવાહમાં સ્ત્રીઓના વ્યવહારનું વર્ણન કર્યું નથી
તેથી કદાચ રસિક પાંડિકાઓ અરસિક ગ્રંથકાર ઉપર ગુસ્સે થઈ
જશે; પરંતુ અમે ખુશીથી એ ગુસ્સો સહન કરી શકીશું. કારણ
ભદ્રકુળની મહિલાઓના અસબ્ય વ્યવહારનું ચિત્ર અંકિત કરવા માટે
અમારી ક્ષેત્રિની તૈયાર થતી નથી. એમ કરવાથી તેને કલંકિત
થવનો ભય રહે છે.

બીજે દિવસે સહવારે સાસરે જતી વખતે સરલા મદનની પાસે આવી. મદનનું મુખ શુષ્ક અને મલિન જણાતું હતું. તેનું શરીર જોતાં એમ જણાઇ આવતું હતું કે તેના દેહની અંદર કોઈ અસાધ્ય રોગે પ્રવેશ કર્યો છે. સરલાએ મદનના હાથને પોતાના હાથમાં લઇ કહ્યું:-“ તમે મહારી સાથે નહિ આવો તો હું જઇશ નહિ. ” મદન ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. એ નિરુત્તર રહ્યો. સરલા બ્યાકુળ દૃષ્ટિ તેના તરફ જોઈ રહી. મદનનું મુખ શુષ્ક તેમજ મલિન જોઈ સરલાનું સરળ હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે પૂછ્યું:-“ તમારું શરીર સારું નથી કે શું ? ” આ પ્રશ્ન કરતાંની સાથેજ સરલા રડી પડી. મદન અનેક પ્રકારે યત્ન કરી પોતાનો મનોભાવ ગુપ્ત રાખી બોલ્યો:-“સરલા ! મહારું શરીર સારું છે; તું રડીશ નહિ. ”

મદને મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:-“ હવે મહારા ભવિષ્યનું સુખસ્વપ્ન ઉડી ગયું છે. હવે ત્યારા ઉપર મહારો જે પ્રેમ છે તે પ્રેમ નાશ નહિ પામે પરંતુ દિવસે દિવસે વિશેષ પ્રગાઢ થશે. ”

મદનના શબ્દોથી સરલા શાંત થઈ તથા હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું:-“ તમારે મહારી સાથે આવવું પડશે. તમને જોયા સિવાય હું ત્યાં રહી શકીશ નહિ. ”

આ સમયે એક દાસી આવીને સરલાને પોતાની સાથે લઇ ગઈ. સરલા પાલખીમાં બેસી પિતા, માતા તથા પ્રાણાધિક મદનને માટે રુદન કરતી કરતી શ્વસુરગૃહ તરફ વિદાય થઈ.

(૩)

આજઠાલ કરતાં સરલાનો વિવાહ થયાને છ માસ વીતી ગયા. આ છ માસમાં સરલા પ્રથમ વખતે માત્ર દશ પંદર દિવસ જ શ્વસુર-પક્ષમાં રહી આવી હતી; પરંતુ ત્યાર પછીથી તે વિવાહની વાત તદ્દન

બૂલી ગઈ હતી. માત્ર શરીર ઉપરના કેટલાક અલંકારો નજરે પડતાં તેને પોતાના વિવાહનું આણું સ્મરણ થઈ આવતું હતું; પણ પતિની સ્મૃતિની તેના હૃદયમંદિરમાં સ્થાપના થઈ નહોતી, અઘાપિ તે પતિનો અર્થ જો એ પણ બરાબર જાણતી નહોતી.

એક દિવસે સંધ્યા સમયે નર્મદાશંકર પંડ્યા પોતાના બેઠકના ઝોરડામાં બેસી કેટલાક આડોશી પાડોશી સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. એવામાં પોષ્ટમૅન તેમને એક પત્ર આપી આવ્યો ગયો. પત્ર તેમણે વાંચી બેઠો તો તેમાં ધણાજ ભયંકર દુઃખજનક સમાચાર હતા. પ્લેગના રોગથી તેમનો જમાઈ મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ ખબર જાણવામાં આવતાં જ પંડ્યાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. આડોશી પાડોશીઓ પણ ધણા દુઃખી થયા. વાંચકોને પણ આ વર્તમાન દુઃખજનક લાગશે; પરંતુ અમે શું કરીએ ? સરલાતું બિવિધ અમારા હાથમાં નથી.

ધીમે ધીમે આ સમાચાર અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચ્યા. સરલાની માતા એકાએક મુગ્ધાવશ થઈ જઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડી. ત્યાર પછી જ્યારે તેને કાંઈક ચૈતન્ય આવ્યું ત્યારે તે મ્હોટેથી રડવા લાગી. તેનો રુદનસ્વર સાંભળી આડોશ પાડોશની સ્ત્રીઓ પણ ચિંતાતુર ચિત્તે ત્યાં આવી પહોંચી. તેઓ પણ આ દુઃખજનક સમાચાર સાંભળી રુદન કરી આકાશને મળવવા લાગી. સરલા સર્વને રુદન કરતાં જોઈ એક ખુણામાં બસાઈ જઈ રુદન કરવા લાગી. પરંતુ એ રુદનનું યથાર્થ રહસ્ય તે સમજી શકી નહિ.

એક સ્ત્રીએ સરલાને સાંત્વના આપતાં કહ્યું:—“છાની રહે પ્લેન ! શું કરીએ કહે ? આટલી ઉમ્મરે જ ત્હારું ભાગ્ય ફેટી જવાનું નિર્માણ થયું હશે !”

‘ભાગ્ય ફૂટી જવાનું’ નિર્માણ થયું હશે!’ આ શબ્દોએ બાળિકાના કાનમાં વજ્રવેનિની માફક પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોતાને કપાળે હાથ મૂક્યો; પરંતુ આ દારુણ દેખાવનું રહસ્ય તેનાથી સમજી શકાયું નહિ. તે અવાક બની જઈ રહન કરવા લાગી.

કેણે જાણે કે શી વિચાર કરીને સરલા પોતાના મુખમાં સુખી રહેનાર અને દુઃખમાં દુઃખી રહેનાર મદન પાસે દોડી ગઈ. મદનની પાસે જતાં જ તેણે જોયું કે તેના પ્રાણાધિક મદન પણ એક એકાંત સ્થળે બેસી રહન કર્યા કરતો હતો. તેને રહન કરતો જોઈ સરલાએ વિચાર્યું કે, તેનું ભાગ્ય અવશ્ય ફૂટ્યું જ છે; નહિ તો તેના દુઃખે દુઃખી રહેનાર મદન શામાટે રહન કરે? તેણે પ્રશ્ન કર્યો:— “મદન! ત્યારે શું મહારું ભાગ્ય ફૂટ્યું છે કે?”

સરલાનો સ્વર અસ્પષ્ટ હતો. કરુણાજનક અને મર્મને આઘાત કરે એવો હતો. એ સ્વરે મદનમોહનના કોમળ હૃદયપર સખ્ત આઘાત કર્યો. સ્ત્રીઓની માફક તે પણ મ્હોટેથી રડી પડ્યો. તેણે સરલાને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

સરલાનું માથું બમવા લાગ્યું. તેનું ક્ષુદ્ર હૃદય કેટલી સહન-શક્તિ લાવે? તે મદનના ખોળામાં પડી તથા ખોળાની અંદર માથું ધ્રુપાવી ડુસ્કે ડુસ્કે રડવા લાગી. મદને ઘણું ધૈર્ય ધારણ કરીને સરલાનું અશ્રુજળ સાફ કર્યું તથા તે સાંત્વના આપતાં બોલ્યો:— “સરલા! ત્હારું ભાગ્ય ફૂટી ગયું નથી; હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે જોથી તને સુખ થાય તેમ હશે તે પ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું.”

આ વાક્યે સરલાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેનું અસ્થિર અને ભ્રમિત ચિત્ત કાંઈક અંશે સ્થિર થયું. તેના હૃદય ઉપરનો ભાર કાંઈક અંશે ઓછો થયો. તેણે નિર્નિમેષ નયને મદન તરફ જોઈ કહ્યું:—

“ત્યારે હવે હું રડીશ નહિ.”

આમ કહી હસતી હસતી સરલા રચવાને માટે ચાલી ગઇ. મદન તે પોતાની દૃષ્ટિ બહાર જાય ત્યાં સુધી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. સરલાના ગયા પછી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો અભ્યાસી યુવક સરલાના બાવિ જીવન સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. હિંદુઓમાં બાળવિધવાઓ ઉપર જે અસહ્ય ભયંકર અત્યાચારો ચાલે છે તેનું ચિત્ર તેનાં નેત્રો આગળ ઉપસ્થિત થયું. તે સાથે જ તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેના જીવ પુનઃ અકળાવા લાગ્યો. યુવક પુનઃ રુદન કરવા લાગ્યો.

(૪)

નદીના પ્રવાહની માફક જીવનનો પ્રવાહ વહેતો ચાલ્યો જાય છે. તેને કોઇ પણ પ્રકારે અટકાવી શકાતો નથી. સરલાના જીવનનો પ્રવાહ પણ પાંચ વર્ષ સુધી વહી ગયો. આ સમય દરમ્યાન જે તે કોઇને રુદન કરતું જોતી તો પોતે પણ રુદન કરતી હતી, નહિ તો તે સદાસર્વદા આનંદમાં રહેતી હતી. પોતાની સ્થિતિનું તેને બિંદુકુલ ભાન નહોતું. સરલાની આવી અજ્ઞાન અવસ્થામાં મદન કાંઇક અંશે સુખી હતો; પરંતુ કેટલીક વખતે એકાંત મળતાં તે સરલાની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં રુદન કરી પોતાનો હૃદયબાર ઓછો કરતો હતો. સરલા પોતાનાં માતા પિતાની એકની એક લાડકવાયી પુત્રી હતી તેથી તેનાં માતા-પિતા તેને કઠોર વૈધવ્યવ્રતનું પાલન કરાવતાં નહોતાં.

સરલા વિધવા હોવા છતાં અલંકારો પહેરતી હતી. એકાદશીને દિવસે જળાપાન કરતી હતી. બીજા દિવસોએ બન્ને વખત આહાર કરતી હતી; પરંતુ આ સધળો પ્રકાર અનેક દ્રેષી ઓઝોથી જોઇ શકાયો નહિ. તેઓ જ્યારે જ્યારે એકઠી થતી હતી ત્યારે ત્યારે સરલાની અને તેનાં માતાપિતાની પુષ્કળ નિંદા કરતી હતી. એક

દિવસે પ્રાતઃકાળે તળાવના ધાટ ઉપર સરલાની વાત નીકળી. હાં આગળ સરલા સંબંધી નીચે પ્રમાણે વાતચિત ચાલવા લાગી:—

કુમુદસુંદરી:—પેલા નર્મદાશંકર મ્હોટા આખરુદાર કહેવાય છે; છતાં તેમના આચાર વિચાર અધર્મી જણાય છે! શું સરલા હવે કાંઈ નાની કીકી છે કે?

ગુણલક્ષ્મી:—ખરું પૂછો તો બહેન! મ્હને તો સરલાના ચરિત્ર સંબંધી જ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે!

વિનોદસુંદરી:—એ છોડી વિધવા છે છતાં કેવી ‘હા હા’ કરતી હસી પડે છે! આવી અવસ્થામાં સ્ત્રીજાતથી હસાય જ કેમ?

સુશીલા:—ખીજે એક વર પણ તેમના ઘરમાં તૈયાર છે! હરકત શી છે?”

વસંતકુમારી:—છાની રહે બહેન! આપણે એ વાતનું શું કામ છે? સરલાની મા સાંભળશે તો દુઃખી થશે.

કુમુદસુંદરી:—તેથી શું થઈ ગયું? ઉલટું આપણી વાતચિત તે સાંભળશે તો કાંઈક સાવચેત થશે.

બરાબર આ જ સમયે સરલા તળાવના ધાટ ઉપર આવી હતી તથા પોતાના સંબંધી જ વાતચિત ચાલતી હોવાથી તેણે એક ગુપ્ત સ્થાને છુપાઈ રહી સઘળી વાત સાંભળી લીધી. વાત સાંભળી રહ્યા પછી તે ધાટ ઉપર નહિ જતાં ઘેર પાછી ચાલી ગઈ. ઘેર જઈને તરત તેણે પોતાના સઘળા અલંકારો કાઢી નાખ્યા તથા એક તદ્દન સફેદ વસ્ત્ર પહેરી એકાંતમાં બેસી ઉચ્ચ સ્વરે તે રુદન કરવા લાગી. આ રુદનસ્વર સરલાની માતાએ સાંભળ્યો. સરલાની માતા પણ રુદન કરતી કરતી પુત્રી પાસે આવી તથા એક યુવક સરલાને રુદન કરતી સાંભળી પોતાના ઓરડાનું દાર બંધ કરી એકલો બેઠો

બેઠો રહન કરવા લાગ્યો. સરલાની માતા પુત્રીનું સાંત્વન કરતાં કહેવા લાગી:—“ બહેન! તું અલંકારો કાઢી નાખીશ નહિ; અમે જીવીશું ત્યાં સુધી ત્હારી આવી અવસ્થા જોઈ શકીશું નહિ.”

સરલાએ અવરુદ્ધ કંઠે કહ્યું:—“ માતા! હું વિધવા છું. વિધવાથી આભુપણ અલંકારો પહેરી શકાય નહિ.”

સરલાના શબ્દોએ તેની માતાના હૃદયને વીંધી નાખ્યું. તેના હૃદયની અંદર જાણે કે ભીષણ અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. અમુજાળથી એ અગ્નિ કાંઈક અંશે બુઝાયો એટલે તેણે કહ્યું:—“ બહેન! હજી તો તું બાળિકા છે. હમણાં જો તું આભુપણ અલંકારો પહેરીશ તો કાંઈ ત્હારી નિંદા કરશે નહિ.”

સરલાએ કહ્યું:—“ ના મા! હવે હું કાંઈ પહેરવાની નથી. આજથી હવે ત્હારી સરલા સાત્ત્વિક ભોજન કરશે, એકાદશીને દિવસે નિર્જળા એકાદશી કરશે. આજથી તે પોતાના ઐહિક સુખોને જલાંજલિ આપશે. આજથી હવે તું મ્હને લાકડી ગણીશ નહિ. મ્હારા પિતાજીને પણ કહેજે કે, તેઓ મ્હારા વિચારોની આડે આવે નહિ. આજથી કોઈ સરલાના ઉપર પૂર્વવત્ પ્રેમ રાખશે નહિ.”

સરલાની માતાએ ક્ષીણકંઠે કહ્યું:—“ બહેન! હજી તું બાળિકા છે. આટલું બધું કષ્ટ તું કેવી રીતે સહન કરીશ ?”

સરલા:—હું હવે બાળિકા નથી. અત્યાર સુધી બાળિકા હતી તેથી જ મ્હારું હૃદય અજ્ઞાનના અંધકારના આવરણ નીચે ઢંકાયલું હતું. માતા! કષ્ટ સહન કરવાને માટે જ ત્હારી આ અભાગિની પુત્રીનો જન્મ થયો છે ! હશે, જેવી ઇશ્વરેચ્છા !

આ સમયે સરલાના પિતા ત્યાં આગળ આવી ચડ્યા. તેમણે ખતીને સંબોધીને કહ્યું:—“ સરલાને બાર વર્ષ પૂર્ણ થઈ ગયાં છે

તથી હવે તેને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થયું છે. તેને પરલોક માટે પ્રજ્ઞયસંચય કરવા ઘો. તેની ધમ્મજા આડે કોઈ આવશો નહિ. ”

આ પ્રમાણે કહી પંડ્યાએ એક વખત પુત્રીની સુખસુદ્રા તરફ દષ્ટિ કરી. દષ્ટિ કરતાંની સાથે જ તેમનાં નેત્રોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેઓ મનમાં ને મનમાં બોલ્યા:—“ હે પ્રભુ ! દીનબંધુ દયાળ ! આ કરતાં સરલાનું મૃત્યુ જ શા માટે નિર્માણ ન કર્યું ? ”

અરેરે ! કેવું બાગ્ય ! પિતા પોતાની પ્રાણાધિક, લાકડી, જીવન સર્વસ્વ એકની એક પુત્રીના મૃત્યુની કામના કરે છે !

+ + + +

વૈશ્યાખ માસનો દિવસ હતો. સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. એક બાર વર્ષની બાળિકા આકુળબાકુળ બની જઈ શય્યા ઉપર સૂતી હતી. તેની પાસે બેસીને તેની માતા પંખો હલાવતી હતી તથા અશ્રુજળથી પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવને ભીંજવતી હતી. આ સિવાય ચાર પાંચ સગી સ્ત્રીઓ શય્યાની આસપાસ બેઠી હતી. બાળિકાનો પિતા થોડે દૂર અસ્થિર થિતે ઉભો હતો. આ બાળિકા અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ આપણી ચિર-દુઃખિની, હતભાગિની બાળવિધવા સરલા હતી. સરલાને કોઈ મંભીર રાગ થયો નહોતો. આજે તેને એકાદશી હતી. ધીમે ધીમે નેત્રો વિકાસી તેણે કહ્યું:—“ કેટલા વાગ્યા છે મા ? ”

સરલાની માતાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ વિશેષ વખત થયો નથી. હજી તો ચાર વાગ્યા છે. ”

સરલા:—ત્યારે તું ખાઈ લેને મા !

માતા:—બહેન ! ત્હેં આખા દિવસમાં પાણી સુઢાં પીધું નથી તો પછી હું કેવી રીતે ખાઈ લઉં ?

સરલા પોતાની માતાને ભોજન કરી લેવાનું વારંવાર કહેવા

લાગી. પાસે જે માણસો બેઠાં હતાં તે સધળાં પણ તેને ભોજન કરવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. છેવટે નિરુપાયે સરલાની માતા આહાર કરવા તો બેઠી; પરંતુ તેનાથી એક પણ ગ્રાસ મુખમાં મૂકી શકાયો નહિ. આંસુથી સધળું અન્ન ભીંજાઈ ગયું !

ધીમે ધીમે સંધ્યા સમય થયો. એ સમયે સરલાની સ્થિતિ ધણી ખરાબ હતી. તે હવે વાત કરી શકતી નહોતી. નેત્રોદ્ધારા જોઈ શકતી નહોતી. બૂખથી તેનો જીવ જાણે તેના શરીરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. અતિ ક્ષીણસ્વરે ત્રુટક શબ્દોથી સરલાએ કહ્યું:—“ હવે મહારાથી રહી શકાતું નથી. મહેને માત્ર એક જ વખત પાણી પાઓ. તૃપાથી છાંતી ફાટી જાય છે; મહારે ખીજું કાંઈ જોઈતું નથી. મા ! માત્ર એક જ વખત પાણી—”

પરંતુ પાણી પાવ કોણ ? આજે એકાદશીને દિવસે વિધવાને પાણી પાઈને કોણ પાપનો સંચય કરે ? કોણે પાણી પાવું નહિ. સર્વ ઉપરનાં મર્મભેદક વચનો સાંભળી રુદન કરવા લાગ્યાં !

આ સમયે એકાએક મદન ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો તથા નર્મદાશંકરના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી વ્યાકુળ કંઠે કહેવા લાગ્યો:—“ હવે આ દેખાવ જોઈ શકાતો નથી. સરલાને એક વખત પાણી પાઓ. ”

નર્મદાશંકરે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“ વિધવાના મુખમાં પાણી રેડી કોણ તેનાં પુણ્યોનો નાશ કરે તેમ છે તથા તેમ કરી પોતે પણ પાપભાગી થાય તેમ છે ? ”

મદને કહ્યું:—“ હું તેમ કરી શકીશ. આવા પ્રસંગે મહેને પાપ પુણ્યની બિંદુલ ચિંતા નથી. ”

નર્મદાશંકરે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ કહ્યું:—“ શું ત્યારે તને નરકનો પણ ભય નથી ? ”

આંગણવિધાના પરિચયી યુવકે ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું:—“જે આ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે અનંતકાળ સૂધી નરકમાં રહેવું પડે, જે અનંતકાળ સૂધી અગ્નિમાં બળી ભસ્મ થઇ જવું પડે યા તો તેથી પણ કોઇ વિશેષ ભયંકર દુઃખ ભોગવવું પડે તો તે સઘળું સહન કરવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ મહારાથી આ દેખાવ જોઇ શકતો નથી!”

આ સમયે નર્મદાશંકરે કર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“તું અંગ્રેજી બણ્યો છે, તું હિંદુ ધર્મ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે; તેથી હું મહારી નજર આગળ તો મહારી પુત્રીના ધર્મનો નાશ થયા દ્રઢશ નહિ.”

મદન:—પ્રથમ તેના જીવનનું રક્ષણ કરો; પછીથી ધર્મ.

નર્મદાશંકર—ધર્મને માટે મહારી પુત્રીનું મૃત્યુ થશે તો તે હું જોઇ શકીશ; પરંતુ એકાદશીને દિવસે તેને જળપાન કરતી જોઇ શકીશ નહિ!”

ઉપરના શબ્દો સાંભળી યુવકે તરત જ એક વખત પંડ્યાના મુખ તરફ નજર કરી. જોયું તો તેનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ ઉભરાઇ જતાં હતાં; પરંતુ મુખ ઉપર દૃઢ નિશ્ચયનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં! આવો દેખાવ જોઇ યુવક પણ રુદન કરવા લાગ્યો.

(૫)

ખીચારો મદન સરલાને માટે હરનિશ રૂદન કર્યા કરતો હતો. આવી રીતે પણ ખીજાં કેટલાંક વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. એકાએક સરલા આગળ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા મદનને યાદ આવી. આ સમયે શોક અને ક્ષોભથી તેનું હૃદય ઘણું દુઃખી થયું. શી રીતે સરલાને સુખી કરવી એ સંબંધીનો વિચાર કરતાં કરતાં તે આકુળ બ્યાકુળ બની ગયો. અત્યાર સુધી તે તેને સુખી કરી શક્યો નહિ તેથી પોતાના જીવનને તે ધિક્કારવા લાગ્યો. તેણે સ્વગત નિશ્ચય કર્યો કે, “કોઇ પણ

પ્રકારે સરલાનો પુનર્વિવાહ થાય એવી હું ખટપટ કરીશ.” પરંતુ તે સાથે તેને એમ પણ લાગ્યું કે “જે સરલાનો વિવાહ ખીજા કોઈની સાથે થવા દઈશ તો શું હું સુખી થઈશ ? એવી રીતનો વિવાહ તો એક વખતે થયો હતો; પરંતુ મ્હને તે સમયે સુખ લાગ્યું નહોતું; છતાં ગમે તેમ હોય, સરલાનો વિવાહ અન્ય કોઈ સાથે થશે અને તેમ થવાથી જે તે સુખી થશે તો પછી તેના સુખમાં જ હું મ્હને પોતાને પણ સુખી સમજીશ. સરલાની પ્રાપ્તિ થવાથી હું સુખી થાઉં એ નક્કી પરંતુ મ્હારા ભાગ્યમાં સરલા મેળવવાનું ન લખ્યું હોય તો પછી સરલાના સુખમાં મ્હારે શામાટે આડે આવવું ?”

એક દિવસે સંધ્યાકાળે મદન સરલાની માતા પાસે બેસી અનેક પ્રકારની વાતચિત કરતો હતો. એવા સમયે એકાએક સરલાની વાત તેને યાદ આવી. તેણે આ સુયોગને સાધી લઈ રૂઢન કરતાં કરતાં મસ્તક નમાવી સરલાની માતાને કહ્યું:—“માજી! મ્હારી એક વિનંતિ છે—સરલાનો પુનર્વિવાહ કરવો પડશે.”

સરલાની માતાએ વિના વિલંબે ઉત્તર આપ્યો:—“ના ભાઈ! એવું ફરીથી બોલીશ નહિ. વિધવાનો પુનર્વિવાહ અર્ધશકે ખરો કે ?”

મદને પોતાના વાક્યનું સમર્થન કરવા કહ્યું:—“વિધવાનો વિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે. શું તમે મહાત્મા પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, સ્વામી હયાનંદ વગેરે મહા પુરુષોએ વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે એવું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે તે જાણતાં નથી ?”

સરલાની માતાએ જણાવ્યું:—“જે વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે તો પછી હજી તેનો પ્રચાર કેમ થયો નથી ? વિધવાનો વિવાહ કરનારને જાતિખલિષ્કૃત કરવામાં આવે છે એ શું ત્હારી ધ્યાન બહાર છે ?”

મદન:—આપણે સમાજ ધણે અજ્ઞાન છે તેથી જ આ વિષય તરફ આટલી બધી સંકુચિત દૃષ્ટિથી જુએ છે. વળી સરલા બાળવિધવા છે. તેનો પુનર્વિવાહ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી.

એવામાં એકાએક ત્યાં આગત નર્મદાશંકર આવી પહોંચ્યા. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો:—“ મદન ! કોના પુનર્વિવાહની વાત આલે છે ? ”

નર્મદાશંકરનો કંઠસ્વર સાંભળી પ્રથમ તો મદનના મનમાં થોડી ધણી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ; કારણ નર્મદાશંકરનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયેલાં હતાં તથા ગુસ્સાથી તેમનું સર્વોગ કંપતું હતું.

મદને ધ્રુજતે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“ આપની અમાગિની કન્યા સરલાનો. ”

નર્મદાશંકરનો ક્રોધ ધણે વધી ગયો. તેમણે ક્રોધથી ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં કહ્યું:—“ મહારી પુત્રી વિધવા છે; જે તેના પુનર્વિવાહની વાત કાઢે તેને હું મહારા શત્રુ સમાન સમજીશું છું. હું મહારા શત્રુનું મ્હોં કાણુકાળ માટે પણ જોવાને ધ્વજીતો નથી. ”

મદને સ્થિરભાવથી ઉત્તર આપ્યો:—“ જો મહારાથી અપરાધ થયો છે એમ આપને લાગતું હોય તો આપ જે સજા કરો તે સહન કરવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ મહારી છેવટની એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, દયા, સ્નેહ, માયા મમતા એ સર્વને દૂર કરી આપ આપની એકની એક પુત્રીને હમ્મેશાંને માટે દુઃખના દાવાનળમાં હડસેલી મુકશો નહિ. ”

નર્મદાશંકર પૂર્વવત્ સ્વરે બોલ્યા:—“ ધર્મ આગળ પુત્રીનું સુખ હું તુચ્છ સમજીશું. ધર્મને માટે હું જો પ્રસંગ આવે તો મહારી એકની એક પ્રાણાધિક પુત્રીનું બળિદાન આપવાને પણ પાછળી પડતી કરું નહિ. તેનો પુનર્વિવાહ કરી હું મહારા ધર્મથી હાય ધોષ નાંખીશ નહિ. ”

મદન:—વિધવાવિવાહ તો શુભસંમત છે.

નર્મદાશંકર:—નહિ-નહિ, કદાપિ હોય નહિ. ખ્રિસ્તીઓ, આ-
ર્થસમાજીયો તેમજ પ્રાર્થનાસમાજીયો જ વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત
છે એવો ડંકો વગાડે છે. સાચા સનાતન ધર્મના તેઓ વિરોધી છે.

મદન:—આપ બુદ્ધિમાન છો, યાની છો. આપની સાથે વાદ-
વિવાદ કરવાની શક્તિ આ હુદ્ર જીવમાં નથી. હું આપને પગે પડી
પ્રાર્થના કરું છું કે આપ સરલાનો પુનર્વિવાહ કરો. આપ તેના
પિતા છો આપ તેને સુખી નહિ કરો તો ખીજું કોણ કરશે ?

નર્મદાશંકર:—તું સરલાના વિવાહ માટે ધણા દિવસથી ખટ-
પટ કરે છે એ હું જાણું છું; વળી વિશેષમાં હું એ પણ જાણું છું
કે સરલાને ત્હારે ત્હારી પત્ની બનાવવાનો વિચાર છે. હું તને સચ્ચરિત્ર
ધારતો હતો તેથી જ તને કોઈ પણ પ્રકારનો ડંપકો નહિ આપતાં
ત્હારું મ્હેં પુત્રવત્ પ્રતિપાલન કર્યું છે; પરંતુ મ્હને હવે કલંક લાગ-
વાનો ભય રહે છે. હવે હું ત્હારો વિશ્વાસ રાખી શકું તેમ નથી. હમણાં
ને હમણાં ત્હારે આ આશ્રયસ્થાનનો હમ્મેશાંને માટે ત્યાગ કરવો પડશે.

મદન:—હા, હું હમણાં ને હમણાં આ સ્થાનનો ત્યાગ કરવા
તૈયાર છું; પરંતુ ત્યાર પછી આપ સરલાનો ખીજ કોઈ સારા પાત્રની
સાથે વિવાહ કરશો કે ?

નર્મદાશંકર:—તું એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય મ્હારી
નજર આગળથી ત્હારું કાળું મ્હોં દૂર લઇ જા. હું ત્હારું મ્હોં એક
ક્ષણને માટે પણ જોવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.

નર્મદાશંકર ક્રોધથી થર થર કંપવા લાગ્યા. સરલાની માતા
પોતાના પતિને મદન તરફ આટલી બધી કૂરતા નહિ દર્શાવવા માટે
કરમરવા લાગી; પરંતુ નર્મદાશંકરે તે તરફ બિંદુકુલ લક્ષ્ય આપ્યું

નહિ. મદને રુદન કરતાં કરતાં સરલાની માતા પાસેથી વિદાય લીધી. સરલાની માતા પણ તે સમયે રુદન કરતી હતી. તેનાથી કાંઈ બોલી શકાયું નહિ. ત્યાર પછી મદને પંડ્યાને કહ્યું:—“ હું મહારાં માતાપિતા સંબંધી કાંઈ જાણતો નથી; માત્ર આપને પિતા તરીકે પિછાનું છું. આથી કરીને જ મહેં સધળી વાત આપને બાર દષ્ટને કહી છે. જે મહારા આવા આચરણથી મહારો કાંઈ અપરાધ થયેલો લાગ્યો હોય તો ક્ષમા આપજો. આપના ઋણનો બદલો હું આ જન્મમાં વાળી શકવાને અસમર્થ છું. હું આજે આપની પાસેથી હસ્તેશ્ચાને માટે વિદાય લઉં છું. હવે, આ અભાગી જીવને કદાપી યાદ કરશો નહિ.”

મદને તેના કોઈ અંગત સ્નેહીની પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે, તેના વિદાય થયા પછી નર્મદાશંકર પોતાનું અશ્રુજળ રોકી શક્યા નહોતા. વિદાય થતી વખતે મદન સરલાની પાસે છેવટની રજા લેવા ગયો નહિ. તે પોતાનું અશ્રુજળ સાફ કરતો કરતો પંડ્યાના ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યો.

મદન થોડે જ દૂર ગયો હશે એવામાં સરલા તેનો પાસે જઈ પહોંચી. સરલાએ તેને ખૂબ મારી ઉભો રાખ્યો. મદને પાછા ફરી કહ્યું:— “સરલા ! આ અભાગી જીવ પાસે તું આ સમયે શામાટે આવી ?”

સરલા:—જીવનસર્વસ્વ ! તમે સદાને માટે ચાહ્યા જાઓ છો અને હું તમને છેવટની વખતે મળવા પણ ન આવું ? મદનમોહન ! શું તમે મદને મ્હાતા નથી ?

“સરલા ! આજે તું આમ કેમ બોલે છે ? શું હું તને નથી મ્હાતો ? ત્યારે મ્હોંએ આજે હું આ શું સાંભળું છું ? જે ત્હારી ખાત્રી ન હોય તો હું તને મ્હારું સર્વાંગ ચીરી નાખીને બતાવું કે મ્હારી રોજગમાં, મ્હારા શરીરના લોહીમાં ત્હારા પ્રેમનો પ્રવાહ એકત્ર થઈ

ગયેલો છે. સરલા! પ્રિયે! આ જન્મમાં તો હું તને બૂલી શકું તેમ નથી.”

સરલા પત્થરની પુતળી પ્રમાણે સ્થિર થઇ ગઇ! તે મદનની સઘળી વાત સમજી શકી નહિ તો પણ બોલી:—“એ વાતનું હવે કાંઈ કામ નથી; પરંતુ મહને કહો કે આજે તમે ક્યાં જાઓ છો?”

મદન:—ક્યાં જઈ હું? સરલા! આ પૃથ્વીમાં હવે હું કોની પાસે જઈ શકું તેમ હું? દેશેદેશ ભટક્યા કરીશ. કોઈ એક જ સ્થળે હું રહી શકીશ નહિ.

સરલા:—એમ ભટકીને શું કરશો?

મદન—શું કરીશ? જો સાંભળ, ગામે ગામમાં તથા નગરે નગરમાં જઈને વિધવાનાં દુઃખો દૂર થાય એ સંબંધીનાં વ્યાખ્યાનો કરીશ.

પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને પામેલા મદનના વ્યથિત હૃદયને તે સમયે હિતાહિતનું જ્ઞાન નહોતું તથા અંગ્રેજી વિદ્યા પામેલો અને શાસ્ત્રના રહસ્યથી અજ્ઞાન રહેલો યુવક હિંદુશાસ્ત્રકારોના મહાન ઉદ્દેશને કેવી રીતે સમજી શકે? પરંતુ મદનનાં વચનોથી વિધવા બાળિકા તેના દુઃખનું મુખ્ય કારણ સમજી શકી નહિ. સરલા હિંદુ કન્યા છે એ પરજન્મ તથા ભાગ્યને માનનારી છે. આથી કરીને તે સ્થિરદૃષ્ટિથી અવાક બની જઈ મદનના તરફ જોઈ રહી. તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું—“મદનમોહનનું ચિત્ત ઉત્તેજિત બની ગયેલું જણાય છે.” ખજીથી તેણે પ્રકાશમાં કહ્યું—“તમે મહારી પાસે એક પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનું તમને સ્મરણ છે કે?”

મદન—તને સુખી કરવાની જ મ્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને હું તે બૂલી ગયો નથી. એ પ્રતિજ્ઞા હું પાળી શકતો નથી તેથી જો હું

આ તુચ્છ જીવન વિસર્જન કરું તો પ્રતિજ્ઞાભંગનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે કે નહિ?

“પરંતુ હું તેથી સુખી થઈ શકીશ નહિ. મદને સુખી કરવાનો માત્ર એક જ સરળ માર્ગ છે.”

“કયો માર્ગ?” મદને આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

સરલાએ ઉત્તરમાં કહ્યું—“તમે કોઈ યોગ્ય ગુરુની પાસે શાસ્ત્રગ્ઞાન મેળવો. પછી તમે સમજી શકશો કે, મહારી આ અવસ્થામાં હું કેટલી સુખી છું!”

મદને એક વખત સરલાના સુખ તરફ નજર કરી; પરંતુ તેથી તે સરલાના મનનો કાંઈ પણ ભાવ સમજી શક્યો નહિ. થોડા સમય સુધી વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું—“હીક ત્યારે, હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરવાને તૈયાર છું.”

x

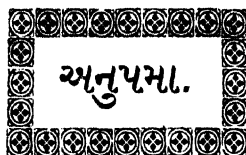
x

x

x

જેમ બને તેમ ત્વરાથી મદનમોહન કાશી જઈ પહોંચ્યો. પૂર્વ-જન્મના પુણ્યપ્રભાવથી ત્યાં તેને એક યોગ્યતાવાળા ગુરુ પણ મળી ગયા. એ ગુરુની પાસે દસ વર્ષ સુધી શાસ્ત્રગ્ઞાન મેળવીને મદનમોહન સમજ્યો કે—“જો પૃથ્વીમાં કોઈ ઉત્તમ ધર્મ હોય તો તે હિંદુધર્મ છે; વળી બાળવિધવા સરલાએ સત્ય જ કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં આદિષુ કુળની અંદર તે જન્મી છે તેથી તે પોતે જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં જ તે સુખી છે?”





(૧)

“ પરમ પૂજનીય—

આપણો વિવાહ સંબંધ થયા પછી આપશ્રીને હું આ પ્રથમ જ પત્ર લખું છું. આપના બે ત્રણ પત્રો મહને પહોંચ્યા છે તથા તેના પ્રત્યુત્તર મહેં આપને શા માટે નથી લખ્યા તેનું કારણ આ પત્ર વાંચીને આપ જાણી શકશો.

આપણે બન્ને શુભ પરિણામના અંધનથી અંધાયાં છીએ એ સત્ય છે; પણ વિવાહ એ ધમ્મા-અનિમ્મહાની તથા રૂચી પ્રવૃત્તિની વાત છે. આપણો વિવાહ થયો ત્યારે તે સંબંધી મહારી અનુભવિ કોઈએ લીધી જ નથી.

આપ જાણો છો કે મહને એક મેમ શિખવવાને આવે છે. તે અંગ્રેજ રમણી છતાં—ખિરિત ધર્માવલંબિની હોવા છતાં તે મહારી શિક્ષયિત્રી, ઇષ્ટદેવોસ્વરૂપિણી છે. તેના જ આદેશાનુસાર હું આપને આ પત્ર લખું છું. મહારી પ્રગલ્ભતા માટે આપ મહને ક્ષમા આપજો. આપ ઉચ્ચ શિક્ષાથી સુશિક્ષિત થયેલા ઉદાર સ્વભાવના સાધુ પુરુષ છો. આપની આગળ મનની વાત સરળતાથી નિવેદન કરું છું, તેમાં કાંઈ અપરાધ જેવું લાગે તો ક્ષમા આપશો.

આપણો વિવાહ થતાં અગાઉથી જ હું પ્રણયમોહન નામક યુવકને મહારા હૃદયપૂર્વક વરમાળા આટોપી ચુકી છું. આ મંગલ કાર્યમાં સહાયક તરીકે સ્વયં ભગવાન અને મહારી શિક્ષયિત્રી બેજ

છે. પ્રણયમોહન પણ મ્હારો મનોમત વિચાર સારી રીતે જાણે છે. પત્નીરૂપે મને મહણ કરવાને તે શુભ અવસરની જ રાહ જોયા કરે છે; કિંતુ તેઓ કૌલિન્યમર્યાદાશૂન્ય એટલે કે દરિદ્રના સંતાન હોવાથી પિતાશ્રી તેમની સાથે મ્હારો સંબંધ જોડવાનું પસંદ કરતા નથી. આપ કુલીન પૈસાદારના પુત્ર અને વિદ્વાન છો તેથી મ્હારા પિતાશ્રીએ દશ હજાર રૂપિયાનો વ્યય કરી, અનેક અડચણો સહન કરીને આપને જમાત પદ ઉપર અધિષ્ઠિત કર્યા છે. આપણા હિંદુસમાજની પદ્ધતિથી-દૃષ્ટિથી હું આપની પત્ની છું અને આપ મ્હારા સ્વામી છો; પરંતુ એ સામાજિક સંબંધ જ છે. સકળ જાતિના ઇષ્ટ દેવતા-દયાસાગર ઇશ્વરના સિંહાસન આગળ તો હું પ્રણયમોહનની પત્ની છું. આમ હોવાથી જ મ્હેં આપના પ્રણયપત્રોનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો નથી. સમાજનું શાસન આપને અનુકૂળ છે અને તેથી જ આપ મ્હારા દેહને લઈ તેનો ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરી શકશો ! સત્ય કથા આપની સેવામાં નિવેદન કરી છે. દયામય પ્રભુ આપને સુખ્યુદ્ધિ આપી સન્માર્ગ દર્શાવે એવી જ મ્હારી અંતિમ પ્રાર્થના છે.

ક્ષમાભિલાષી અનુપમા. ”

(૨)

પ્રિય પાઠક ! હસશો નહિ. આ તો મ્હારો પ્રથમ પ્રણયપત્ર છે. મહા મહેનતે અનુપમા સાથે મ્હેં વિવાહ કર્યો છે. તેનું અનુપમ રૂપમાધુર્ય જોઈ, તેના હાથથી વાગતો પિયાનો સાંભળી, તેનું મધુર સુરમ્ય કંઠસંગીત સાંભળી, તેનો શેલી, બામરન, દયારામ, પ્રેમાનંદ, નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ વગેરેનાં કાવ્યો તરફનો શોખ જોઈ અનુપમા સાથે મ્હેં વિવાહ કર્યો છે. મ્હારા હૃદયસ્વર્ગની નંદનવનની દેવી કરવાને માટે મ્હારા નિષ્કલંક પ્રીતિપર્યંકમાં મ્હેં સ્વર્ગની દેવી

અનુપમાને ખેસાડી છે. અનુપમાના રૂપસૌંદર્યની પણ તુલના થઇ શકે તેમ નથી. સ્વચ્છ કપોલયુગલ, વિશાળ લલાટ, સુંદર ઓવા, સરેદ દંતપંક્તિ, પરદેશથી આવેલાં અભણ્યા યાત્રુની પેઠે શર્માતાં સ્તન વગેરેની સુંદરતા જોતાં તે કોઇ સુરલોકની સુરસુંદરી, ઇંદ્રલોકની અપ્સરા યા તો સાક્ષાત રતિ જેવી જણાય છે.

અરેરે! અનુપમાનો આવો પત્ર વાંચી હું દીવાનો થઇ જઇશ એવો મને ભય રહે છે. અનુપમા શું મને હૃદયપૂર્વક નથી મ્હાતી? હું શું કરું? અનુપમાનો મોહ મ્હારાથી આ જીવનમાં એક ક્ષણ માટે પણ ભૂલાવાનો નથી. એ પ્રેમમયી પ્રતિમાતું વિસર્જન આ જન્મમાં તો થઇ શકે તેમ નથી જ. તેના પ્રેમને માટે હું મ્હારા સર્વસ્વની જલાં-જલિ આપી દઇશ. મ્હારી વકિલાત બંધ પડી ગઇ છે, ઉપાર્જન બંધ થઇ ગયું છે, લોક-લૌકિકતાનો વિલય થયો છે; માતા પિતાની સેવા કરવાનું પણ મ્હારી આવી સ્થિતિ હોવાથી બની શકતું નથી. મ્હારો આલોક પણ નથી તેમજ પરલોક પણ રહ્યો નથી. મ્હારા રૂપના કટોરામાં શું આટલું બધું હળાહળ વિષ ઢળ્યું છે? મ્હારા સુખના વિલાસમંદ્રમાં શું આવા પ્રકારના કલંકનું શ્યાંક બેસશે કે?

હું શું દીવાનો બની ગયો છું? દીવાના બની જવામાં હવે ખાફી પણ શું રહ્યું છે? ઉપરોક્ત પત્ર મળ્યા પછી મને આહાર નિદ્રાનું જ્ઞાન નથી. સાજ સજ્જ નથી, રહસ્યાલાપ કરવાની ઇચ્છા નથી, કર્તવ્યજ્ઞાન પણ નથી. અરેરે! આ કેવા રૂપની જવાળા છે કે જેની અંદર હું મ્હારાં તન બદનને જલવા દઇ ખાક થવા દઉં છું! ખરેખર, હું દીવાનો જ થઇ ગયો છું. પેલી શિક્ષિત્રી અંગ્રેજ રમણી-એ તે રાક્ષસી કે પિશાચિની? તેણે મ્હારા સુખના રસ્તે સ્મ-જ્ઞાનની અતિ ઉચ્ચ ચિતાબસ્ત્ર નાંખી દીધી છે! હું જીવતો છતાં મરણ પામેલા મનુષ્યના જેવી અવસ્થા સહન કરું છું!

(૩)

દીવાનાની માફક જ્ઞાનશત્રુ બનીજઇ, હું મહારા બાળમિત્ર પ્રિય-
નાથની મુલાકાતે જવા નીકળ્યો; પ્રિયનાથ પાસે જઇ મહે' તેના હાથમાં
અનુપમાનો પત્ર મૂક્યો. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી પ્રિયનાથે સ્મિત કર્યું
અને કહ્યું:—“ શરત્! આ પ્રમાણે જ્ઞાનશત્રુ બની જઇશ નહિ.
પ્રસ્તુત પત્ર વાંચી ચિંતા કરવા જેવું કંઇ હોય એવું તો મહેને
જણાતું નથી. હું પણ જાણું છું કે ત્હારાથી અનુપમાનો ત્યાગ થઇ
શકે તેમ નથી. વળી અનુપમા ત્યાગ કરવા લાયક નથી. તે બધી જ
સૌંદર્યવતી અને સુશિક્ષિતા છે. તેનો પત્ર વાંચવાથી સ્પષ્ટ માલમ
પડે છે કે ત્હારી માફક તે પણ રૂપસુગંધ અને તરંગી છે. પ્રભુ-
મોહન વિદ્વાન્ તેમજ બહો સૌંદર્યસંપન્ન યુવક છે અને તેથી જ
અનુપમા તેને વ્હાય છે.”

મહે' અધીરતાથી પૂછ્યું:—“ ત્યારે હવે ઉપાય ? ”

પ્રિયનાથે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“ ઉપાયની શી ખોટ છે? ત્હારા
પિતાને કહી અનુપમાને ત્હારે ઘેર તેડાવો મંગાવ. તેને તું ત્હારી પાસે
રાખીશ નહિ. બાગની અંદર ખીજ એક સુંદર બંગલામાં જ તેના
રહેઠાણની વ્યવસ્થા કરી રાખજે. ત્હારી જુદી ફાઇને તેની સાથે રહે-
વાનું સમજજે. દાસ દાસી દરવાન વગેરેનો પણ સારો બંદોબસ્ત
કરવો જોઇએ. ત્રણ માસ સુધી ત્હારા કોઇ સગાબહાલાએ ત્યાં જવું
નહિ. ફક્ત દરરોજ એક વખત ત્હારે પોતે તેની મુલાકાત લઇ
આવવી. તપાસ એટલી જ રાખવાની કે અનુપમા પ્રભુમોહનને એક
પણ પત્ર લખી શકે નહિ અને પેલી શિક્ષકિત્રીની અનુપમા સાથે
મુલાકાત થાય નહિ.”

મહે' કહ્યું:—“ એમ કરવાથી શું થશે ? શું જખરદસ્તીથી

આપણું ધાર્યું થઇ શકશે ? તેના વિચારને જે દબાવવામાં આવશે તો તે કદાચ આત્મહત્યા કરશે !”

પ્રિયનાથ:—અનુપમા ફક્ત લખવા વાંચવાનું જ શિખી છે, ફક્ત ગાવું બજાવવું જ જાણે છે તથા શિક્ષણિત્રી આગળ નાટક નોંધેલનો જ અભ્યાસ કર્યો છે. તે સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરનારી છે, ધર્મ કર્મનું તેને બાન નથી, સમાજતત્વથી તે અજ્ઞાત છે. આમ છતાં તે હિંદુગૃહસ્થની કન્યા છે, હિંદુમંડારમાં ઉછરી મોટી થઇ છે. તેણે જે પત્ર લખ્યો છે તેનૂતન યૌવનના પ્રભાવથી, આંગલ સાહિત્યના અભ્યાસથી, રૂપવિલાસના મોહથી મુગ્ધ થઇ જઇને જ લખ્યો છે. જે તેને યોડા સમય માટે બરાબર દેખરેખમાં રાખવામાં આવે તો તે તહારી જ થશે. તહારાં ફાઇન્યા અનુભવી અને ધર્મપરાયણ છે. તેઓ તેને ધર્મોપદેશ આપશે. ધર્મોપદેશના પ્રભાવથી તે સન્માર્ગનું દર્શન કરી શકશે અને પોતાની ફરજનો સહજ વિચાર કરી શકશે. આવા પ્રસંગે હમ્મેશાં તહારું દર્શન થવાથી તેની સ્પૃહાનો પ્રવાહ તહારા તરફ ખેંચાઇ આવશે. તહારી અનુપમા તહારી જ થશે.

મહેં કહ્યું:—“ બાઈ! તને ખબર છે કે મહેને અનુપમા ધણી સૌંદર્યમયી લાગે છે ! તેનું સૌંદર્ય જ મહેને પાગલ બનાવી દે છે.”

પ્રિયનાથ:—અંગ્રેજી શિક્ષણથી તહારું માથું પલ્લુ બમડી ગયું છે ! અંગ્રેજી નાટકો-નોંધેલમાં આવા પ્રકારના અનુરાગની કથાઓ હોય છે; પરંતુ તે વાંચી જનસમાજમાં નોંધેલના નાયક થઇ ફરી શકાતું નથી ! પ્રણયમોહન તરફ અનુપમાનો જે અનુરાગ છે તે અનુરાગ નહિ પણ એક પ્રકારની ઉત્તેજના છે. પ્રેમાલાપથી પરિપૂર્ણ વાર્તાઓ તેમજ નાટકો વાંચવાથી અનુપમાના હૃદયમાં જે વિકાર પ્રવેશ કર્યો છે તે જ વિકારનું આ પરિણામ છે. વિકારનું

ઔષધ છે; પરંતુ પ્રકૃતિની વિકૃતિનું ઔષધ નથી. અનુપમાના આ વિકારની ચિકિત્સા કરવાનું કાર્ય કેવી રીતે કરવું તેનો ખુલાસો મહેં ઉપર કરી જ દીધો છે. ત્રણ માસની ધીરજ ધારણ કરવાથી ત્હારું કામ—ત્હારી મનોવાંચના પાર પડશે.

હું દુરાશાનો દુષ્ટ શ્વાસ મૂકતો મૂકતો ધીમે ધીમે ઘેર આવ્યો અને પ્રિયનાથના ઉપદેશ અનુસાર મહેં સધળી વ્યવસ્થા કરી નાંખી.

(૪)

એ માસ વીતી ગયા છે. આજનું પ્રભાત મ્હારી જીંદગીને માટે એક મહદ્ આનંદમય થઇ પડ્યું છે. આજે અનુપમાનો એક પત્ર મ્હારા ઉપર આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

“શું આ જીવનમાં હું મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકીશ નહિ ? મહેં વિચાર્યું છે કે મ્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત તુષાનલ છે. એ તુષાનલની જવાળા હું વેહું છું. હું ધારી શકતી નથી કે કયી કુક્ષણે પિતાએ મ્હને અભ્યાસ કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી છે—કયી કુક્ષણે મહેં મિસ માર્ટિન પાસે અભ્યાસ કરવાનો આરંભ કર્યો છે ! અરેરે ! મહેં મ્હારા સોનાના સંસારમાં ધૂળ મેળવી છે. અરેરે ! હું મૂર્ખ અન્નપૂર્ણાસમાન સાસુ, પિતા તુલ્ય શ્વસુર, ઇન્દ્ર સમાન સ્વામી વગેરેની યોગ્યતા અત્યાર સુધી જાણી શકી નહિ !

નાથ ! આમાં મ્હારો શો અપરાધ છે ? હું નિરપરાધિની છું. જે પ્રમાણે મ્હને શિષ્યવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે હું શિષ્પી છું. જે શિષ્પી છું તેનું શાસન ભોગવું છું. આ શાસનના પ્રભાવથી જ મ્હારાં નેત્રો કાંઈક વિકાર્યા છે. પ્રભુ ! હું એક નારી—અખળા—ચિરવિદ્વંસી છું. મ્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કૃપાભાવે જણાવશો ?

આપ સ્વામી, મ્હારા દેવતાના દેવતા, મ્હારું ઇહકાળ અને પર-

કાળનું સર્વસ્વ છે. જો કે આપે દયા કરી મહારા લખવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી; તો પણ આ જન્મમાં તો હું અપરાધિની થઈ ચુકી છું. જો દયાભાવથી એ દુઃસમયે આપે મહારી રક્ષા કરી છે તે જ દયા-ભાવથી શું આપ મહને આપના પવિત્ર ચરણમાં આશ્રય નહિ આપો? અરેરે! શું આપ મહને રાત્રિદિવસ આપની સેવા કરવાનું અતિ પવિત્ર કાર્ય નહિ સોંપો? મહને એમ થાય છે કે, આપના ચરણોમાં નમી પડીને રડતાં રડતાં મનની સઘળી વ્યથાની કથા આપને નિવેદન કરું; પણ હું રમણી છું અને તેથી રમણીસુલભ લજ્જા આવીને મહારી આ ધમ્મજાને રોકી રાખે છે. મહારા હૃદયની વાસના હૃદયમાં ઉપસ્થિત થઈ હૃદયમાં જ વિલય પામે છે.

જો મહેં નાટકો નોંવેલો વાંચવાનું પડતું મૂકી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોત તો પ્રથમ મિલનની ચંદ્રરજનીથી જ હું આપના સકળ સોહાગની અધિકારિણી થઈ શકી હોત.

પ્રભુ! હું અનાથના નાથ! રંકના બેલી! મહને ક્ષમા આપો. આપ મહારો સ્વીકાર નહિ કરો તો બીજાનું કોણ કરશે? આપ મહારી લજ્જા નિવારનાર વિપદભંજન છો. હું આપની દાસીની પણ દાસી થવાને યોગ્ય નથી. હું આપની સેવિકા થવા ઉપરાંત બીજી કંઈ આશા રાખતી નથી; પણ આપ જો દયા કરશો તો હું મહારા આલોક તેમજ પરલોકનું સાર્થક કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકીશ. વિશેષ શું લખું?

આપની ચરણસેવિકા અનુપમા. ”

મહેં આ પત્ર વાંચ્યો. નેત્રોનો વિશ્વાસ નહિ પડવાથી ખાત્રી કરવા માટે પુનઃ વાંચ્યો. ચક્ષુનો વિશ્વાસ પડ્યો ત્યારે બુદ્ધિની સ્થિ-રતા સંબંધી આશંકા ઉત્પન્ન થવા લાગી. શું હું ખરેખર જીવતો

જાગતો છું ? આ કેવી પ્રેતપુરીની એક અલૌકિક ઘટના ? અને પ્રિયનાથ ! એ દેવતા કે ભવિષ્યદર્શી ઋષિ ! તરત જ મહેં પ્રિયનાથ પાસે જઈ તેને એ પત્ર બતાવ્યો. પત્ર વાંચી પ્રિયનાથ હસ્યો. ઉદ્બ્રાન્ત-ઉન્મત્ત થઈ મહેં કહ્યું:—“ આમ હસે છે શા માટે ? વારં-વાર મ્હારી પત્નીના પત્ર ઉપર તને હસવું કેમ આવે છે ? ”

“ ઔષધરૂપે આપેલી માત્રાએ યોગ્ય અસર કરી છે તેથી જ મ્હને હસવું આવે છે. રોગ કેવળ અનુપમાનો જ નહિ પણ ત્હારો મુક્કાં હતો. અનુપમાની ચિકિત્સા સાથે ત્હારો પણ ચિકિત્સા આ ત્હારા ડિગ્રી વિનાના ડોક્ટર દોસ્તે કરી છે. કહે ભાઈ વીસમીસદીનો કયો ડોક્ટર આવા રોગ ઉપર ત્હારા આ મિત્ર જેવી ઔષધી આપી શકશે ? ” પ્રિયનાથે સ્મિત કરતાં કરતાં જ કહ્યું.

“ હા ભાઈ ! હા, ત્હારો હસવાનો સમય છે. ”

“ ભાઈ ! તું જાણે છે કે હિંદુનો સંસાર એ દેવતાનો સંસાર છે. સાકાર સજીવ દેવ દેવી—પિતા અને માતા આ સંસારમાં અધિષ્ઠિત થયેલાં છે. આવા સંસારમાં વિલાસ તેમજ રૂપની સેવાને સ્થાન મળી શકતું નથી. અનુપમા સરળ રસ્તો સમજી ગઈ છે, તેથી હવે ત્હારો સંસાર પણ દેવતાના સંસાર જેવો હિંદુ સમાજને આદર્શરૂપ થઈ પડશે. ” બંને મિત્રોએ થોડા સમય સૂઝી વાર્તાલાપ કર્યો ને પછી તેઓ છૂટા પડ્યા.

(૫)

આજનું પ્રમાત ધણું સુરમ્ય છે. આજના દિવસ જેવો દિવસ મ્હારા જીવનમાં ફરીથી આવશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. મ્હારી પ્રેમદેવી અનુપમા માતાજીના ચરણ ચાંપે છે; માએ મ્હને ખેલાવ્યો એટલે હું તેમના ઓરડામાં ગયો. જમને જોઈ છું તો અનુપમા માતાના

એક પગ પાસે બેઠી છે. માએ મ્હારો હાથ પકડી મ્હને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. પછી મ્હારા હાથમાં અનુપમાનો હાથ આપી તેમણે કહ્યું:—“બેટા! મ્હારી આ કુળલક્ષ્મીનું જીવનપર્યંત લાલન પાલન કરજે. તેને દુભાવીશ નહિ. એ આપણા ગરોબ ગૃહનું રત્ન તથા આંધળાની આંખ છે. મ્હારાં આ વાક્યોનું કદાપિ વિસ્મરણ કરીશ નહિ.”

સંધ્યાકાળે હું મ્હારા શયનગૃહમાં ગયો. પાનખીડું ખાઇ હું પલંગપર બેઠો. થોડા સમય પછી અનુપમા પણ આવી પહોંચી. આવતાની સાથે જ તે મ્હારા બન્ને પગને માથું ટેકાવી જમીનપર બેસી જઈ આકંઠ કરવા લાગી. શ્રાવણની ધારા પ્રમાણે તેનાં નેત્ર-યુગલમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. અંતે બાબ્બગદ્ગદ કંઠે તે બોલી:—“પ્રભુ! મ્હને ક્ષમા આપો. આપની દયા હું પ્રાણાન્તે પણ ભૂલીશ નહિ.”

મ્હારાથી તેની આવી દયાજનક સ્થિતિ જોઇ શકાઇ નહિ. મ્હેં કહ્યું:—“મ્હારા સંસારસુખની અધિષ્ઠાત્રી દેવિ! મ્હારા સોહાગસ્વપ્નની હરિણિ! તું આ પ્રમાણે મ્હારા ચરણતલમાં શા માટે પડી રહી છે?”

મ્હેં બન્ને બાહુ પ્રસારિત કરી મ્હારી કનકલતાને ઉઠાવી લીધી. મ્હારું આલોકનું સુખ, મ્હારા જીવનનું સર્વસ્વ, મ્હારી પ્રેમપ્રતિમા એ સર્વ મ્હને મળી ચુક્યું! હવે અમે બન્ને જણાં એક બીજાનાં રૂપ-સાગરનું દર્શન કરી મુગ્ધ બની જઇએ છીએ!



લલાટના લેખ.

લિખિતા ચિત્રગુપ્તેન લલાટેઽક્ષર માલિકા ।

પ્રાગેવ હિ મનુષ્યાણાં બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ॥

અર્થાતઃ-ચિત્રગુપ્તે મનુષ્યના લલાટમાં જે અક્ષરોની પંક્તિ લખી છે તેને ઉઠાવી બીજી વાર લખવાને દેવ પણ સમર્થ નથી.

જીવનમોહન યૌધરી એક પ્રબળ શક્તિસંપન્ન જમીનદાર છે. જનસમાજનું એમ કહેવું છે કે તેમના પ્રબળ પ્રતાપથી વાઘ તેમજ બકરી એક જ ઘાટ ઉપર જલપાન કરે છે. જીવનમોહન નિષ્ઠાવાન હિંદુ છે. દેશનો અધ્યાપક સમાજ તેમનો અનેક પ્રકારે ઝાણી છે. જીવનમોહનનો એકનો એક પુત્ર પ્રાણમોહન પિતાના પરિશ્રમથી સુ-શિક્ષિત થયો છે. યથાસમયે પુત્રનો વિવાહ કરી જીવનમોહન પોતાનું મુખદર્શન કરવાની અભિલાષાથી પોતાના જીવનના અવશેષ દિવસો પસાર કરે છે; છતાં હજી સૂઝી તેમની એ અભિલાષા સફળ થઈ નથી.

આવી સ્થિતિમાં કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એવામાં એક સમયે પ્રાણમોહનની પત્ની પ્રમદાસુંદરીએ એક બાળિકાને જન્મ આપ્યો. બાળિકાના પ્રસવના સમાચાર સાંભળવામાં આવતાં જીવન-મોહનને જે આનંદ થયો તે નિસ્સીમ હતો. તેમના હાથમાં આદ-શનો ચંદ્ર જ જાણે કેમ ન આવ્યો હોય !

વૃદ્ધ દાદાએ બાળિકાનું નામ ધણી જ પ્રેમથી માધુરી રાખ્યું. હવે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેઓ સંસારનાં કાર્યો તરફ વિશેષ નજર

રાખતા નહિ. જમીનદારીનો સર્વ કાર્યભાર પુત્ર પ્રાણુમોહનને સોંપી તેઓ પોતાની પૌત્રી માધુરીની સાથે આનંદ વિનોદ કર્યા કરતા. ધીમે ધીમે માધુરી વૃદ્ધ પિતામહનું નયનઅંજન થઇ પડી. જીવનમોહને તેથી જ વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો નહિ.

વળી આજઠાલ કેટલેક રથજો પુત્ર પુત્રીમાં જેવો ભેદ ગણવામાં આવે છે તેવો ભેદ આપણા આ જીવનમોહનને ત્યાં નહોતો. તેઓ તો વારંવાર એમજ કહેતા કે “ મહારી માધુરી એક સો પુત્રથી પણ ચઢીઆતી છે. તે સો પુત્રનો બદલો વાળશે. ”

માધુરી ખરેખર માધુર્યમયી જ બની. જે તેના સુંદર મુખાર્વિંદ તરફ એક વાર દષ્ટિ કરતું તે પોતાની નજર પાછી ખેંચી લેવા મ્હાતું નહિ. હમ્મેશાં પ્રભાત સમયે માધુરી જ્યારે વૃદ્ધ પિતામહનો હાથ પકડી વિશ્વાળ પુષ્પોદ્યાનમાં ફરવા જતી ત્યારે એમજ માલૂમ પડતું કે આ માધુરી તે માધુરી નહિ પણ કોઇ અપ્સરા યા તો દેવકન્યા હોવી જોઇએ.

જીવનમોહને દેશના વિખ્યાત જ્યોતિર્વિદ્યાવિશ્વારોહને નિમંત્રણ કરી બોલાવ્યા તથા પોતાની પ્રાણુથી પણ અધિક પૌત્રીની જન્મપત્રિકા કરવાને સુચવ્યું. પ્રસ્તુત પ્રસંગે અનેક શાસ્ત્રીઓએ અનેક પ્રકારની જન્મપત્રિકા બનાવી; પરંતુ એવામાં એક દિવસે એક પ્રકાર એવો બન્યો કે જેથી જીવનમોહનનું ચિત્ત સદાને માટે અશાન્ત તથા ચિંતાતુર બન્યું.

એક દિવસે એક વિક્રમપુરનિવાસી કૃષ્ણવર્ણ, ખર્વકાય બ્રાહ્મણ જન્મપત્રિકા તૈયાર કર્યા વગર જ ચાલ્યો ગયો. જે દિવસે આ પ્રકાર બન્યો તે દિવસે માધુરી પણ પિતામહની પાસે બેઠી હતી. બ્રાહ્મણ આવીને ત્યાં જ બેઠો. કાગળ કલમ લઇને જન્મપત્રિકા લખવા લાગ્યો.

પણ કાંઈ ચમકાર જેવું લાગવાથી તે કંપી ઉઠ્યો. તથા આગળની હકીકત ન લખતાં અપૂર્ણ જન્મપત્રિકા જીવનમોહનના હાથમાં મૂકી તે ત્યાંથી વિદાય થઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મણનું આવા પ્રકારનું વર્તન જોઈ જીવનમોહનના મનમાં ધણી આશંકાઓ ઉપજી. તેમણે ગદ્ગદ કંઠે બ્રાહ્મણને આમ વર્તવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ મુરખમી, લણાટના લેખને કોઈ મિથ્યા કરી શકે તેમ છે કે ? અને જો તેમ કરી શકાતું હોય તો જગતમાં દુઃખ, શોક, જરા તેમજ મૃત્યુ થાય નહિ ” મર્માહિત થઈ વૃદ્ધ ખેતી રહ્યા. બ્રાહ્મણ ત્યાંથી આશ્વે ગયો.

જ્યોતિષીના વિદાય થઈ ગયા પછી જીવનમોહને તેની ધણી શોધ કરી. વિક્રમપુરમાં તપાસ કરાવી તેમજ દરેક સ્થળે તપાસ કરી; છતાં વિશ્વાળ આર્યાવર્તમાં તે ક્યાં છુપાઈ ગયો એ માલૂમ પડ્યું નહિ. જેમ જેમ માધુરી મોટી થવા લાગી તેમ તેમ વૃદ્ધ પિતામહની ચિંતા પણ વધવા લાગી. માધુરીના ભવિષ્ય સંબંધીની કાંઈ પણ હકીકત જીવનમોહને પુત્રને કહી નહિ, કારણ પુત્ર નવ્યતંત્રથી દીક્ષિત હોઈ તેને આ સર્વ હંબગ જેવું લાગતું.

છેવટે માધુરીની ઉંમર તેનો વિવાહ કરવા જેટલી થઈ. પ્રમદા-સુંદરીની એવી ઇચ્છા હતી કે આઠમે વર્ષે માધુરીનો વિવાહ કરવો; પરંતુ શ્વસુર આ બાબતમાં સંમત થયા નહિ. તેમણે જાણ્યું કે હવે માધુરી બાર વર્ષની થઈ છે ત્યારે તેઓ ધણી જ ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં પૌત્રીનો વિવાહ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રાણમોહન કદાપિ પુત્રના વિવાહ તરફ ધ્યાન આપતો નહિ. તેની એવી માન્યતા હતી કે પુત્રીનો વિવાહ તેર વર્ષ પહેલાં કરવો એ ઉચિત નથી. છેવટે બ્રાહ્મણ સમાજમાં કર્તૃત્વ કરી, કુલાચાર્ય અને ગ્રહાચાર્યોનું ઉદર

મોદકથી સંતોષી જીવનમોહને માધુરીના વિવાહ કર્યો. જે યુવકને ખસંદ કરવામાં આવ્યો તે કલકત્તા નિવાસી ધનવાનનો સંતાન, કલકત્તાની એક વિખ્યાત કોલેજનો छात्र નામે પ્રિયદર્શન એટલે કે મિષ્ટભાષી છે. વિવાહ સંબંધ નક્કી થયા પછી જીવનમોહને કાંઈક આનંદ થયો. યથા સમયે મહા સમારોહથી જીવનમોહન સત્પાત્રને પૌત્રી સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થયા. માધુરીના બે અલંકારો વધ્યા, સીમંતપર સિંદુર અને મસ્તકપર અવગુંઠન.

એ સમયે કલકત્તામાં પ્રભુનો વિશેષ પ્રકોપ જોવામાં આવતો હતો. દર વર્ષે શ્રીતના અવશેષ સમયે ઘેર ઘેર આકંઠધ્વનિ ઉપસ્થિત થતો તેમજ ગંગાકિનારે શબ્દાહ માટે પણ સ્થાનાભાવ થઈ પડતો. એક દિવસે અકસ્માત વળાધાતાનુસાર ટેલિગ્રામ જોઈ પિતાપુત્ર કલકત્તા ગયા; પરંતુ તેમના જતાં પૂર્વે તો સર્વ શૈષ થઈ ગયું હતું ! યમ આવીને એક સુકુમાર જીવનની સાથે માધુરીના જીવનનું સકળ સુખ હરી ગયો હતો ! પિતાપુત્ર માથે હાથ દઈ વિલાપ કરતા વહેવાઈના આરણ્યમાં જ બેસી પડ્યા. તે સમયે ગૃહમાંથી પુત્રવિયોગિની માતા ઉન્મત્તાવસ્થામાં બંનેને-પિતા પુત્રને ગાળો દેવા લાગી. શુષ્ક મુખે માધુરીના શ્વસુરગૃહનો પરિત્યાગ કરી જીવનમોહન અને પ્રાણમોહન બહાર આવ્યા. વૃદ્ધે પુત્રને જણાવ્યું કે, “હું ઘેર આવીશ નહિ; તીર્થ-પર્યટન કરવાનો મ્હારો વિચાર છે.”

ભગ્ન હૃદયે અને વિષણુ મને પ્રાણમોહન ઘેર આવ્યો તથા પુત્રીના સર્વનાશની હકીકત તેણે સર્વને જણાવી. માધુરી કાંઈ પણ સમજી શકી નહિ, કારણ કે વિવાહ પ્રસંગ સિવાય તેણે અન્ય સમયે પતિનાં દર્શન કર્યા નહોતાં. સ્વામીને તે ઝોળખી શકવાનું હજી શિખી નહોતી. સ્વામીનો અભાવ-વિયોગ શું તે તેનાથી હજી અજ્ઞાત હતું.

પ્રમદાસુંદરીને જમીન ઉપર માથું અણતી, આકંદ કરતી જોઇને માધુરી પણ શોકવ્યાકુળ હૃદયે આકંદ કરવા લાગી. આખા ગામનો જનસમાજ આ સમાચાર સાંભળી પોતાનાં આંસુ રોકી શક્યો નહિ.

જમાઇના મૃત્યુનો શોક પ્રાણમોહનને પણ વિશેષ લાગ્યો; પરંતુ તેની પ્રકૃતિ ગંભીર હોવાથી તેનો આનંદ કે શોક બોકો જાણી શકતા નહિ. તેની સાંત્વના કરનાર પણ કોઇ નહોતું. ઘરમાં પ્રમદાસુંદરી ગૃહિણી તેમજ પુત્રી સિવાય બીજું કોઇ નહોતું. પ્રાણમોહનની માતા તો ઘણો સમય થયાં સ્વર્ગવાસિની થઇ હતી.

જેવી અવસ્થામાં માતાપિતા પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં તેવી જ અવસ્થામાં માધુરી પણ પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગી. ધીમે ધીમે માધુરી વિવાહની તેમજ સ્વામીની હકીકત ભૂલી ગઇ. માધુરીની માતા પણ પુત્રીના અલંકારોને લઈ લેવા જેટલું પોતાનું હૃદય કઠિન કરી શકી નહિ—કિશોરી કન્યાને હિંદુ વિધવાના કઠોર જીવનવ્રતનું અવલંબન કરાવી શકી નહિ.

એક વર્ષથી પણ વિશેષ સમય સૂધી તીર્થપર્યટન કરી જીવનમોહન જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે પૂર્વાનુસાર હાસ્યવદને સાલંકારા નવવધૂની માફક માધુરી પિતામહને પ્રણામ કરવા ગઇ. તેના દાદા આટલો બધો સમય તેને કેમ ભૂલી ગયા હતા તે તેનાથી સમજી શકાતું નહિ. જ્યારે તેને જોઇને જીવનમોહનનું વિષણુ મુખ વિશેષ વિષણુ થઇ ગયું ત્યારે માધુરીનું વદનમંડળ પણ નિસ્તેજ થઇ ગયું. તે પ્રણામ કરવા ભૂલી જઈ પાછી ફરી.

જીવનમોહનને પાત્રીની સ્થિતિ જોઇ ઘણું લાગી આવ્યું. માધુરીના અંગ ઉપર સધવાનાં ચિહ્ન રાખવા માટે તેમણે પુત્રવધૂને ઘણો દુપકો આપ્યો. પિતામહના ઉપદેશાનુસાર માધુરીએ અલંકારોનો ત્યાગ

કર્યો, સીમંતનું સિંદુર ત્યાગ્યું. એક વખત હવિષ્યાન ભોજન કરવાનો આરંભ કર્યો. સાત દિવસની અંદર તો તેના શરીરમાંનું રક્ત તેમજ માંસ સુકાઈ ગયું. હવે એ શરીરની અંદર સરિતાના પ્રવાહાનુસાર સુધાધારાનું વહન થતું નથી. તે વાલુકામય બની ગઈ. તેનું હૃદય મરૂકેવ બની ગયું. પોતાને શા માટે અલંકારો ત્યાગવા પડ્યા, શા માટે સીમંતનું સિંદુર ત્યાગવું પડ્યું વગેરે પ્રશ્નો તે પિતામહને પૂછવા લાગી, પરંતુ જીવનમોહન કે જેઓ સદાસર્વદા ચિંતાતુર રહેતા હતા તેઓ પૌત્રીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકતા નહિ. ઉલ્લસી તેના આવા પ્રશ્નોથી તેમના દુઃખમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

કન્યાનું પરિવર્તન જોઈ પ્રમદાસુંદરી દુઃખની પ્રબળ તાડનાથી અચ્ચાવશ થઈ. માધુરીનું શોકપૂર્ણ મ્હોં જોવું પડશે એવા વિચારથી પ્રાણુમોહને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાનું હૃમ્મેશાંને માટે છોડી દીધું.

માધુરી જ્યારે સર્વ હકીકત જાણી શકી—સર્વ સમજી શકી ત્યારે તે રમણીસુલભ ચપળતાનો પરિત્યાગ કરી સંન્યાસિની સ્વરૂપે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગી.

જીવનમોહન માધુરીને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ આપી પુનઃ તીર્થબ્રમણ કરવા ચાલ્યા ગયા. એ સમયે માધુરીને ઘણું લાગી આવ્યું. પિતામહના ઉપદેશાનુસાર જ્યારે જ્યારે સમય મળતો ત્યારે ત્યારે તે શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતી. સંસારનું કોઈ કાર્ય તેને કરવાનું નહોતું. પ્રમદાસુંદરી પોતે પણ કાંઈ કરતી નહિ. નોકર ચાકરો સર્વ કાર્ય કરતા. માધુરી ઘણી જ ઉત્કંઠાથી પિતામહના પુનરાગમનની રાહ જોતી હતી.

ચૌધરી કોઠોની ઉદારતાથી અનેક કોઠો પ્રતિપાલિત થાય છે. પ્રાણુમોહનના પિતાએ ગામમાં જે વિદ્યાલય સ્થાપન કર્યું છે તેનો

શિક્ષકવર્ગ પણ તેમનો જ આશ્રય છે. ઘણા સમય પૂર્વે જીવનમોહને એક અનાથ બ્રાહ્મણ સંતાનને એ વિદ્યાલયમાં દાખલ કર્યો છે. કાન્તિ-ચંદ્ર પિતાતુલ્ય જીવનમોહનના વિદ્યાલયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી તેજ વિદ્યાલયમાં શિક્ષક થયો છે. જીવનમોહને અનેક સમય તેનો વિવાહ કરી તેને સંસારી કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેમ થઈ શક્યું નથી. પ્રથમથી જ પ્રાણમોહનની એવી ઇચ્છા હતી કે માધુરી સાથે તેનો વિવાહ કરી તેને પુત્રરૂપે સ્વીકારવો; પણ જીવનમોહન આ વિષ-યમાં અસંમત થવાથી તેની આ આશા સફળ થઈ નહોતી. માધુરી વિધવા થયા પછી તેનો પુનઃ કાન્તિની સાથે વિવાહ કરવાનો પ્રાણ-મોહને સંકલ્પ કર્યો છે. પોતાનો આ ભાવ પ્રાણમોહને એક દિવસે પોતાની સ્ત્રી તેમજ કન્યા આગળ પ્રકટ કર્યો. તે જાણી-સાંભળી પ્રમદાસુંદરી મુર્ચ્છિત થઈ પડી ગઈ. માધુરીને પણ ઘણું દુઃખ લાગ્યું. કોઈ પણ વિવાહ કરવામાં સંમત થયું નહિ. માધુરીએ કહ્યું:—‘હિંદુની કન્યાનો એક વખત કરતાં વિશેષ વખત વિવાહ થઈ શકતો નથી એટલે પછી કેવી રીતે પુનર્વિવાહ કરશો?’ પ્રાણમોહન એ સમયે વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ; પરંતુ તેણે વારંવાર આ વાત કાઢવા માંડી; આમ કરવાથી પણ જ્યારે માધુરી પિતાની ઇચ્છાને આધીન થઈ નહિ ત્યારે તેણે કોષે બરાબરને ગમે તે પ્રકારે માધુરીનો પુનર્વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પિતાનો નિશ્ચય માધુરીના જાણમાં આવતાં જ તે ચોતરફ અંધ-કાર દેખવા લાગી. આ હકીકત પણ ગુપ્ત રહી નહિ. જનસમાજમાં આ હકીકત એક પ્રકારની ચર્ચારૂપ થઈ પડી. પ્રાણમોહન ચૌધરી પોતાની વિધવા કન્યાનો વિવાહ કરનાર છે એજ વાત જ્યાં ત્યાં થવા લાગી. આત્મીય સ્વજનોએ પ્રાણમોહનને ધર્મબચ તેમજ સમાજ-

ભયનું દર્શન કરાવ્યું અને તેમ કરી તેનો નિશ્ચય ફેરવવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ પ્રાણુમોહને કોઈની પણ હકીકત સાંભળી નહિ. કાન્તિ પોતાના વિવાહની કથા સાંભળી લજ્જાવશ થઈ ગયો. પ્રાણુમોહને જ્યારે તેની આગળ આ વાત કરી ત્યારે શો ઉત્તર આપવો એ તેને સ્પષ્ટ નહિ. તે ગંભીરતાથી પોતાનું મસ્તક નમાવી રહ્યો. પ્રાણુમોહને વિચાર્યું કે, વિવાહ કાર્યમાં તેની સંમતિ છે. આમ વિચારી તે વિવાહ સમારોહના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થયો.

માધુરીએ જાણ્યું કે પિતા વિવાહ કરવાનો વિચાર બંધ રાખનાર જ નથી ત્યારે તેણે આ સમચાર પિતામહને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ જીવનમોહનનો મિલકુલ પત્નો જ નહોતો. વયમાં જ્યારે તેમને પૈસાની જરૂર પડી હતી ત્યારે તેમના એક બે પત્રો આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમના તરફના સમાચાર નહોતા. માધુરીએ ધણો યત્ન કર્યો. તેણે એક પત્ર સુધ્ધાં લખ્યો; પણ છેવટે તેને નિરાશ જ થવું પડ્યું.

પુષ્કળ ખર્ચ કરી પ્રાણુમોહને અંગ દેશના પંડિત માર્કેટ વિધવાવિવાહની વ્યવસ્થા કરાવી. વિવાહનો દિવસ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો. ગૃહમાં ઉત્સવનો આરંભ થયો.

વિવાહને દિવસે પ્રભાતકાળે નોખત ગડગડી તે વખતે માધુરીએ પિતામહના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી બારણું બંધ કરી દીધાં. આખા દિવસમાં તે ખંડાર જ નીકળી નહિ.

સંધ્યા સમયે જ્યારે પ્રાણુમોહન કન્યાદાન દેવા માટે તૈયાર થયો, કાન્તિ જ્યારે વરવેશે મંડળમાં ઉપસ્થિત થયો ત્યારે માધુરીની પ્રાણુમોહને ધણી શોધ કરી; પરંતુ તેનો પત્નો ન જ લાગ્યો. પિતામહનો ઓરડો પણ ખાલી જ હતો. બાકુળ બની જઈ પ્રાણુમોહન

પોતે ગામની ચારે દિશાએ તપાસ કરવા લાગ્યો. આકસ્મિક સંકટની શંકાથી પ્રમદાસુંદરીએ શોકશય્યાનો ત્યાગ કર્યો અને તે પણ કન્યાની તપાસ કરવા લાગી. કાન્તિ પણ વરવેશનો ત્યાગ કરી માધુરીની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો.

ધીમે ધીમે વિષદ સમજી જઈ નિમંત્રિત જનસમાજ વિખરાઈ ગયો. દીપકમાળાઓ હોલવાઈ ગઈ, ગામનાં માણસો વાદ્યધ્વનિને બદલે શોકાતુર માતાનો રૂદનધ્વનિ સાંભળવા લાગ્યાં. પ્રભાતકાળ થવાને થોડો વિલંબ હતો એવામાં પ્રાણમોહન હતાશ થઈને ઘેર પાછો આવ્યો; પરંતુ કાન્તિ ફરીથી એ સ્થળે ઉપસ્થિત થયો નહિ.

પ્રાતઃકાળે ગામમાંનો એક માછી હોડીમાં ખેસી નદીની અંદર માછલાં પકડવા ગયો હતો. દૂર જઈ પાણીમાં જળ નાંખતાં જંગમાં કોઈ બારે વરતુ આવી ગઈ હોય એમ તેને જણાયું; તેથી જળને પાણીમાંથી બહાર ખેંચી કહાડી જોયું તો અંદર એક રમણીનો મૃત-દેહ તણાઈ આવેલો તેની નજરે પડ્યો. આ બચકર દેખાવ જોઈ તે ભયથી ધ્રુજી ઉઠ્યો તથા તરત જ હોડીને કિનારે લઈ આવ્યો. કિનારે આવી તેણે જોયું તો કોઈ તેની રાહ જોતું હતું.

ધીમે ધીમે ઘાટ ઉપર અનેક માણસો એકઠાં થઈ ગયાં. કોઈ સ્થળેથી કાન્તિએ આવી જ્યારે મૃતદેહને માધુરી નામોચ્ચારથી સંબોધ્યો ત્યારે લોકોએ જણ્યું કે પ્રાણમોહન ચૌધરીની કન્યા મરી ગઈ છે. બધાં 'હાય હાય' કરવા લાગ્યાં. તે સમયે એ જ ઘાટ ઉપર નિરંગ્લેગથી ખેડો હતો ફક્ત એક કૃષ્ણવર્ણ ખર્વકાય વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! તે જ આવીને માધુરીના મૃતદેહની રાહ જોતો હતો.

થોડા સમયમાં આ દુઃખદાયક સમાચાર પ્રાણમોહનને મળ્યા. તેના મુખ ઉપર શોકનું કાંઈ ચિહ્ન દેખાયું નહિ. ઉલટું તેનું મુખ

વિશેષ ગંભીર થઇ ગયું. પ્રમદાસુંદરીને। રૂદનધ્વનિ ગગન વિદિલું કરવા લાગ્યો. પતિ-પત્ની કન્થાના સમદેહ આગળ દુઃખપૂર્ણ હૃદયે ઉપસ્થિત થયાં. આજ વખતે કોઇ સ્થળેથી તીર વેગે એક વૃદ્ધ પુરુષ ઘાટ ઉપર આવી પહોંચ્યા. આ વૃદ્ધ જીવનમોહન પોતે જ હતા. ગામના લોકોએ જીવનમોહનને રસ્તો આપ્યો. મૃતદેહને જોઇ વેદના કિલ્લ કંઠે તેમણે એક વખત પોતાની પ્રાણી પ્રાણ પ્રિય પૌત્રીને ‘માધુરી’ સંબોધનથી બોલાવી અને ‘માધુરી, નામોચ્ચાર સાથે જ તેઓ જમીન ઉપર મુર્ચ્છાવશ થઇ પડ્યા.

કોઇ તેમને ધૈર્ય આપવા આગળ આવી શક્યું નહિ. એ વખતે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તેમનો હાથ પકડી તેમને ઉભા કરી બોલ્યો:—“આપ આ વૃદ્ધ જ્યોતિષીને ઓળખો છો કે ? લલાટના લેખને કોઇથી માથા કરી શકાય છે કે ?”

જીવનમોહન કરુણાપૂર્ણ વદને વૃદ્ધ જ્યોતિષી તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા !



પ્રતિદાન.

(૧)

રાધચરણ જ્યારે શેઠને ત્યાં પહેલ વહેલો નોકરી કરવા આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. યશોહર જીલ્લામાં તેનું ઘર હતું. તે લાંબા વાળવાળો, વિશાળ આંખોવાળો તેજસ્વી સ્થામ-વર્ણનો બાળક હતો. તે જાતે કાયસ્થ હતો. તેના શેઠ પણ કાયસ્થ જાતિના હતા. શેઠની એક વર્ષની ઉંમરના એક બાળકની દેખરેખ રાખવાનો તથા તેના પાલન કાર્યમાં સહાયતા કરવાનો મુખ્ય ખર્ચ રાધચરણ ઉપર હતો.

ક્રમે એ બાળકે રાધચરણનો ઓરડો છોડી નિશાળ, નિશાળ છોડી કોલેજ અને અંતે કોલેજ છોડી મુન્શરીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હજી સંઘી રાધચરણ નોકર જ હતો.

રાધચરણનો બીજો એક શેઠ વધ્યો છે. શેઠાણી ઘરમાં આવ્યાં છે; તેથી અનુકૂળ ચંદ્ર ઉપર રાધચરણનો પહેલાં જેટલો અધિકાર હતો તેનો ઘણો ખર્ચ ભાગ નવીન ગૃહિણીએ હસ્તગત કર્યો છે.

પરંતુ ગૃહિણીએ જેવી રીતે રાધચરણનો પ્રથમનો અધિકાર ઓછો કર્યો હતો તેવી જ રીતે તેને એક નવીન અધિકાર આપી પૂર્વ અધિકારને સંપૂર્ણ કર્યો છે. અનુકૂળને થોડા દિવસથી એક પુત્ર સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તથા રાધચરણે કેવળ પોતાના પ્રયત્ન અને અધ્યવસાયથી તેને સર્વાંશે સ્વાધીન કર્યો છે.

રાધચરણે એ બાળકને એવા ઉત્સાહસહિત હલાવવા માંડ્યો,

છે, એવી નિપુણતાથી તે તેને બંને હાથે ઊંચકી આકાશમાં ઊંચો કરે છે, તેના મ્હેં પાસે એવા અવાજથી તે માથું હલાવે છે, ઉત્તરની આશા રાખ્યા સિવાય તે એવા સધળા અર્થશૂન્ય પ્રશ્ન સુર કરી પૂછે છે કે જેથી એ સુકામળ શિશુ રાધચરણને જોતાંની સાથે જ હર્ષાતિશયથી માંડોધેલો બની જાય છે.

છેવટે બાળક જ્યારે પડતો આથડતો ધણી સાવધાનતાથી ઉમરો ઓળંગી બહાર નીકળતો તથા કોઈ પકડવા આવતાં ઝડપથી ધુંટણીએ ચાલી નિરાપદ રથને છુપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતો ત્યારે રાધચરણ તેની અસાધારણ ચતુરતા અને વિચારશક્તિ જોઈ ચમકી ઉઠતો હતો. શેઠાણી પાસે જઈ ગર્વસહિત તે કહેતો કે, “મા! તમારો પુત્ર મ્હોટો થઈને જજીજ થશે—પાંચ હજાર રૂપિયા પગાર લાવશે.”

પૃથિવીમાં બીજાં કોઈ માનવ સંતાન આટલી ઉમરે ધુંટણીએ ચાલે, ઉમરો ઓળંગે તથા એવી બીજી અત્યંત અસંભવ ચતુરાઈ દર્શાવે એ રાધચરણને અશક્ય લાગતું હતું; કેવળ ભવિષ્યના જજીજ માટે જ તેને એ શક્ય લાગતું હતું.

પછી બાળકે જ્યારે ચાલવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તો આશ્ચર્યનો પાર જ રહ્યો નહિ. વળી તે જ્યારે બાને બા, ફેાઈને કોઈ અને રાધચરણને ચળ કહેવા લાગ્યો ત્યારે રાધચરણ એ અદ્ભુત સમાચાર જોની તેની પાસે કહેવા લાગ્યો.

સર્વથી આશ્ચર્યનો પ્રકાર તો રાધચરણને એ લાગતો કે, ‘બાને બા કહે છે, ફેાઈને કોઈ કહે છે અને મ્હને કહે છે ચળ!’ ખરી રીતે એક બાળકના માથામાં આવી યુદ્ધિ કેવી રીતે ઉપજી એ સમજી શકાય તેમ નથી. કોઈ ઉમર લાલક માણસ પણ કદાપિ

આવી દેવદુર્લભ બુદ્ધિનો પરિચય કરાવી શકે તેમ નથી તથા કદાચ એવો પરિચય કરાવે તો પણ તેને જજ્જનો અધિકાર મળવાની સંભાવના સંબંધી સર્વને સંદેહ ઉપજ્યા સિવાય રહે નહિ.

થોડા દિવસ પછી મ્હોંમાં દોરી ધાલી રાષ્ટ્રચરણને ઘોડો બનવું પડ્યું. હવે મદ્દલ બનીને તેને શિશુ સાથે કુસ્તી કરવી પડતી—તથા પરાજિત થઈ તે જમીનપર પડી નહોતો જતો તો વિષમ વિધ્નવ થતો હતો. આ સમયે અનુકૂળ ચંદ્રની પદ્માતીરે આવેલા એક જણમાં બદલી થઈ.

અનુકૂળ તેના પુત્ર માટે કલકતાથી એક ઠેલણગાડી લઈ ગયો. સાટિનનો કોટ, માથે જરીની ટાપી, હાથમાં સોનાનાં કપ્પં અને પગમાં ખૂટ પહેરાવી રાષ્ટ્રચરણ નવકુમારને બંને વખત ઠેલણગાડીની સાથે હવા ખાવા લઈ જતો હતો.

વર્ષાકાળ આવ્યો. ક્ષુધિત પદ્મા ઉદ્યાન, ગ્રામ, ખેતર વગેરેને એકેક ગ્રાસે મુખમાં પુરવા લાગી. પડતર જમીન જળમાં ડૂબી ગઈ જળ પ્રવાહની ગર્જનાથી દશે દિશા ગાળી ઉઠી તથા ઝડપથી દોડતા શીશુરાશીએ નદીની તીવ્ર ગતિને પ્રત્યક્ષ ગોચર કરી નાખી.

નમતા પહેરે વાદળાં ઘેરાયાં હતાં; પરંતુ વૃષ્ટિ થાય એવો સંભવ નહોતો. રાષ્ટ્રચરણના કદપના દોડાવનાર ન્હાના શેઠે કોઈ પણ પ્રકારે ધરમાં ભરાઈ રહેવાની ઈચ્છા દર્શાવી નહિ. તે ગાડી ઉપર ચઢી બેઠો. રાષ્ટ્રચરણ ધીમે ધીમે ગાડી ઠેલી કેટલાંક ખેતર વટાવી નદીના તીરે ઉપસ્થિત થયો. નદીમાં એક પણ નૌકા નહોતી—આસપાસના પ્રદેશમાં એકેકે અનુબ્ધ નહોતું. મેઘના છિદ્રમાંથી દેખાયું કે બીજીપાર જનહીન વાલુકાતીરે ચમ્પદહીન દીપ્ત સમારોહસહિત સૂર્યાસ્તનું આયોજન થતું હતું. એ નિસ્તબ્ધતામાં શિશુ એકાએક એક તરફ આંગળી કરી બોલી ઉઠ્યો:—“ચમ ! કુ...”

યોડે અંતરે કાદવવાળી પાણીથી ભરેલી ભૂમિ ઉપર એક મ્હોટા કદંબવૃક્ષની ઉચ્ચ શાખાપર કેટલાંક કદંબ ફુલ ફુટ્યાં હતાં. તે તરફ શિશુની લુપ્થ દષ્ટિ આકર્ષાઈ હતી. એ ચાર દિવસ ઉપર રાધચરણે લાકડી વીંધી શિશુને કદંબ ફુલની માડી બનાવી આપી હતી. એની સાથે દોરી બાંધીને દોડતાં શિશુને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે તે દિવસે રાધચરણને મ્હોંમાં લગામ ધાલવી પડી નહોતી. ઘોડાથી માંડી તેની એકદમ ગાડીવાનના પદ પર ચઢતી થઈ હતી.

કાદવમાં પગ મૂકીને ફુલ શેવા જવાની ચન્નની પ્રવૃત્તિ થઈ નહિ; તેણે ઝડપથી બીજી તરફ આંગળી કરી કહ્યું:—“ જો-જો, પેલું પંખી-એ ઉડી ગયું ! આવ રે પંખી, આવ આવ. ”—આવી રીતે વારંવાર બોલતો તે વેગથી ગાડી ઠેલવા લાગ્યો.

પણ જે બાળક ભવિષ્યમાં જજ્જ થવાનો સંભવ હોય તેને આવા સામાન્ય ઉપાયથી બૂલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે—વિશેષતઃ ચારે તરફ દષ્ટિને આકર્ષે એવી બીજી કોઈ વસ્તુ નહોતી અને કાદવ-નિક પંખીથી વિશેષ સમય સુધી કામ ચાલી શકે તેમ નહોતું.

રાધચરણે કહ્યું:—“ ત્યારે તું ગાડીમાં બેસી રહે. હું ઝડપથી ફુલ ચુંટી લાવું છું. ખબરદાર ! પાણી પાસે જઈશ નહિ. ” આમ કહી પહેરેલા ધોતીઆનો કચ્છો મારી તે કદંબવૃક્ષ તરફ જવા લાગ્યો.

પરંતુ પાણી પાસે જવાની ના કહેલી હોવાથી બાળકનું મન કદંબ ફુલ તરફથી પાછું ખેંચાઈ એ જ ક્ષણે પાણી તરફ દોડ્યું તેણે જોયું કે, પાણી ખળખળ છળછળ અવાજ કરતું વહી જતું હતું. બાળકને એમ લાગ્યું કે, તોફાન કરી કોઈ એક મ્હોટા રાધચરણના હાથ તરછોડી એક લાખ શિશુઓનો પ્રવાહ હાસ્ય કલરવ કરતો કરતો નિષિદ્ધ સ્થાન તરફ ઝડપથી પલાયન કરે છે.

તેમના આવા અસાધુ દ્રષ્ટાન્તથી માનવશિશુનું ચિત્ત ચંચળ બની ગયું. માડીમાંથી ધીમેથી ઉતરી તે પાણી પાસે ગયો. એક ઘાસનું તરણું લઈ તે તેને કાદવનિક હોડી સમજી પાણીમાં તરાવવા લાગ્યો. પ્રચંડ જળરાશીએ અસ્પષ્ટ બાષામાં બાળકને વારંવાર પોતાના રમતના ધરમાં આવવા કહ્યું.

એક વખત ઝડપ કરી એક અવાજ થયો; પરંતુ વર્ષાકાળમાં પક્ષાતીરે એવા કેટલા બધા અવાજ સંભળાય છે! રાધચરણે પુષ્કળ કદંબ દુલ ચુંટી ખોળામાં ભર્યાં. ઝડપરથી ઉતરી સહાસ્ય મુખે માડી પાસે આવી તેણે જોયું કે ત્યાં કોઈ નથી. ચોતરફ નજર ફેરવી જોતાં કોઈનું કાંઈ ચિહ્ન જણાયું નહિ.

ક્ષણ માત્રમાં જ રાધચરણના શરીરનું સવળું લોહી બરફ થઈ ગયું. સમસ્ત વિશ્વ સંસાર તેની નજરમાં મલિન વિવર્ણુ ધુમાડા જેવો દેખાવા લાગ્યો. ભ્રમ હૃદયે એક વખત તે કારમી બ્રૂમ મારી બેઠી ઉઠ્યો:-“ભાઈ! ઓ ભાઈ!—ભાઈ રે!”

પણ ‘ચન્ન’ કહી કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. બદમાશી કરી કોઈ શિશુનો કંઈ હસ્યો નહિ; કેવળ પક્ષા પ્રથમની માફક ખળખળ છળછળ અવાજ કરી વહી જવા લાગી. જણે કે તે કાંઈ જણતી જ નથી. પૃથ્વીની આવી સામાન્ય ઘટનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા એક ક્ષણનો પણ તેને જણે કે સમય નથી.

સંધ્યા થવા આવી એટલે અધીરી માતાએ ચોતરફ માણસો મોકલી દીધા. હાથમાં ફાનસ લઈ નદી તીરે ભેડે આવીને જોયું કે, રાધચરણ રાત્રિના સ્વચ્છંદી પવનની માફક ‘ભાઈ! ઓ ભાઈ! ભાઈ રે!’ ના ભ્રમ હૃદયથી પોકાર કરતો ત્યાં બટકે છે. છેવટે ઘેર આવી રાધચરણ શેઠાણીના પગ પાસે પહોંચી જાય છે. તેને

વારંવાર પૂછવામાં આવતાં તે રડતાં રડતાં કહેતો, ‘ શું થયું છે તે હું જાણતો નથી મા. ’

જો કે સર્વ મનમાં એમ સમજી શક્યાં કે, આ પદ્માનું જ કાર્ય છે તથાપિ ગૃહિણીના મનમાં એવો સંદેહ ઉપજ્યો કે ‘ રાધચરણે જ બાળકની ચોરી કરી હશે. ’ ગૃહિણીએ રાધચરણને પોતાની પાસે બોલાવી કશુકંઠે કહ્યું:—“તું મહારા પુત્રને પાછો લાવી આપ; હું તને તું માગીશ તેટલા રૂપિયા આપીશ. ”

આ શબ્દો સાંભળી રાધચરણે પોતાના કપાળપર હાથ પછાડ્યા. ગૃહિણીએ તેનો તિરસ્કાર કરી તેને દૂર કાઢી મૂક્યો.

અનુકૂળચંદ્રે પોતાની પત્નીના મનમાંથી રાધચરણ તરફનો આ અન્યાય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે પૂછ્યું હતું કે, ‘ રાધચરણ શા ઉદ્દેશથી આવું નીચ કાર્ય કરે ? ’ ગૃહિણીએ ઉત્તર આપ્યો હતો કે, ‘ કેમ ? ભાઈના શરીર ઉપર સોનાના ધરેણાં હતાં ! ’

(૨)

રાધચરણ દેશમાં ચાલ્યો ગયો. આટલા કાળ સંધી તેને સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી; થવાની આશા પણ નહોતી; પરંતુ દૈવક્રમે એક વર્ષ વીતતાં ન વીતતાંમાં તો તેની સ્ત્રીએ મહોટી ઉમ્મરે એક પુત્ર સંતાનને જન્મ આપી પરલોકગમન કર્યું.

આ નવા જન્મેલા પુત્ર તરફ રાધચરણનો ઘણો દ્રેષ જન્મ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, આ બાળક જાણે પેલા ગૂમ થઈ ગયેલા બાળકનું સ્થાન પચાવી પાડવા આવ્યો છે. તે ઉપરાંત તેણે એમ વિચાર્યું કે, ‘ શેઠના એકના એક પુત્રને જળમાં ડૂબાવી દઇ હું પુત્ર સુખ ભોગવું એ એક પ્રકારનું મહાપાપ છે. ’ રાધચરણની વિધવા બહેન જો ન હોત

તો આ બાળક પૃથ્વીના વાયુને વિશેષ દિવસ સૂધી ભોગવી શકત નહિ.

આશ્ચર્યનો વિષય એ થયો કે, આ બાળક પણ થોડા દિવસ પછી છુટણીએ ચાલવા લાગ્યો તથા સર્વ પ્રકારનો નિષેધ ઉઠાંધી સંકોત્તુક ચતુરતા દર્શાવવા લાગ્યો. વળી એનો કંઠસ્વર અને હાસ્યરુદ્ધન ધ્વની ધણાખરા અંશે પેલા બાળકના જેવો જ હતો. જ્યારે તેનું રુદ્ધન સાંભળવામાં આવતું ત્યારે રાષ્ટ્રચરણનું હૃદય ધબકી ઉઠતું તથા તેને એમ લાગતું કે અનુકૂળચંદ્રનો પુત્ર પોતાનાથી છૂટો પડી જઈ કોઈ સ્થળે રુદ્ધન કર્યા કરે છે.

અશોક—રાષ્ટ્રચરણની બહેને એનું નામ અશોક રાખ્યું હતું—યથા સમયે ફાઇને ‘ફાઇ’ કહેવા લાગ્યો. એ પરિચિત સંબોધન સાંભળી એક દિવસે એકાએક રાષ્ટ્રચરણના મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે, ‘ત્યારે તો નવકુમાર મહારી માયા બૂલી શક્યો નથી; તેણે તો મહારે ઘેર આવીને જ જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે.’

આવી ધારણા દઢ થવાના કેટલાંક પ્રમાણ હતાં. પહેલું પ્રમાણ એ હતું કે, નવકુમારના ડૂબી ગયા પછી થોડા કાળને અંતરે જ અશોકનો જન્મ થયો હતો વળી સ્ત્રીના પોતાના ગુણથી આટલી મહોદી ઉમરે એને સંતાન થાય એ બનવા જેવું નહતું. બીજું કારણ એ હતું કે, અશોક પણ નવકુમારની માફક છુટણીએ ચાલતો હતો અને ફાઇને ‘ફાઇ’ કહેતો હતો ! જે સધળાં લક્ષણો ભવિષ્યના જન્મમાં હોવાં જોઈએ એમાંનાં ધણાં ખરાં અશોકમાં જોવામાં આવતાં હતાં.

શેઠાણીના દારણ સંદેહની વાત રાષ્ટ્રચરણને યાદ આવી. આશ્ચર્ય પામી તેણે પોતાના મન સાથે કહ્યું—“ અહા ! માતાજીનું મન જાણી જ શક્યું હતું કે, મહેં તેમના ચતુર પુત્રની ચોરી કરી છે ! ”

આઠલા દિવસ સુધી અશોક તરફ પોતે જે બેદરકારી બતાવી હતી તેને માટે રાધચરણને ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે પુનઃ શિશુને આત્મસમર્પણ કર્યું.

હવેથી અશોક મ્હોટા ધરનો બાળક હોય તેવી જ રીતે રાધચરણ તેને મ્હોટો કરવા લાગ્યો. તે જરીની ટોપી લઈ આવ્યો; સ્વર્ગસ્થ થયેલી સ્ત્રીનાં ધરેણાં બંગાવી સોનાનાં કક્ષાં તૈયાર કરાવ્યાં. પાડોશના કોઈ પણ બાળકની સાથે રાધચરણ અશોકને રમવા દેતો નહિ. તે એકલો જ રાત્રિ દિવસ તેની રમતનો સાથી બન્યો. આડોશ પાડોશનાં છોકરાં સુયોગ મળતાં 'નબાબખાદો' કહીને તેનો ઉપહાસ કરતાં તથા દેશનાં માણસો રાધચરણનું આવું ઉન્મત્તતા જેવું આવચરણુ જોઈ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યાં.

વિદ્યાભ્યાસ કરવા જેટલી બ્યારે અશોકની ઉંમર થઈ ત્યારે રાધચરણ પોતાની જમીન વગેરે વેચી નાખી અશોકને કલકત્તા લઈ ગયો. ત્યાં મહા મુશ્કિયતે નોકરી શોધી કાઢીને તેણે અશોકને વિદ્યાભ્યાસ મોકલ્યો. પોતે ગમે તેમ ચલાવી લઈને તે અશોકને સારું ખવડાવતો હતો, સારાં વસ્ત્રો પહેરાવતો હતો તથા સારું શિક્ષણ આપતો હતો. મનમાં ને મનમાં તે કહેતો કે, 'વત્સ! તું મ્હાઈને મ્હારે ઘેર આવ્યો છે તેથી હું તને બિલ્કુલ દુઃખ પડવા દઈશ નહિ.'

આવી રીતે બાર વર્ષ વીતી ગયાં. અશોક સારી રીતે અભ્યાસ કરતો હતો તથા તે દેખાવડો પણ હતો. શરીર હૃદયુષ્ઠ અને વર્ણ તેજસ્વી સ્થામ હતો. વાળ ઝોળવા તરફ તેનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું. મિનમિત્ત કાંઈક સુખી અને શાંખીન હતો. બાપને તે બરાબર બાપની આશક ધારી શકતો નહિ, કારણ કે રાધચરણ સ્નેહમાં બાપ હતો, સેવામાં નોકર હતો. વળી તેનો દોષ એ હતો કે, પોતે અશોકનો બાપ

છે એ વાત તેણે સર્વની પાસે છુપાવી રાખી હતી. જે છાત્રનિવાસ (વિદ્યાર્થીઓના રહેવાના ઘર) માં અશોક રહેતો હતો ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રચરણનું ધણું કૌતક કરતા અને પિતાની ગેરહાજરીમાં એ કૌતુકાલાપમાં અશોક ભાગ લેતો નહિ એમ અમે કહી શકતા નથી. આમ છતાં ભોળા સ્નેહાળ હૃદયના રાષ્ટ્રચરણને સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પુષ્કળ મ્હાતા હતા તથા અશોક પણ તેને મ્હાતો હતો; પણ અમે નિવેદન કરી ચુક્યા છીએ કે, એ સ્નેહ બરાબર બાપના જેવો નહોતો—એમાં કિંચિત્ કૃપાભાવ બળેલો હતો.

રાષ્ટ્રચરણ વૃદ્ધ થવા આવ્યો. તેના શેઠ કામકાજમાં હમ્મેશ્વર તેના દોષ કાઢતા હતા. વાસ્તવિક રીતે તેનું શરીર શિથિલ થઈ જવા આવ્યું હતું. કામકાજમાં તે બરાબર ધ્યાન આપી શકતો નહોતો. તેનાથી ઘણી ભૂલો થતી હતી તથા શેઠ પગાર આપતા હોવાથી તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાનું નિમિત્ત માનવા ઇચ્છતા નહોતા. બીજી તરફથી પોતાની જે મિલકત વેચી રાષ્ટ્રચરણે જે રોકડ રકમ મેળવી હતી તે ખરચાઈ જવા આવી હતી. હમણાં હમણાં કપડાંલતાં વગેરેના અભાવને લીધે અશોકનું અંતર સહજ બ્યથિત જણાતું હતું.

(૩)

એક દિવસે એકાએક રાષ્ટ્રચરણે નોકરી છોડી દીધી તથા અશોકને થોડા રૂપિયા આપી તેણે કહ્યું:—“થોડા દિવસ માટે મ્હારે દેશમાં જવાની જરૂર છે.” આમ કહી તે બારાસતમાં જઈ ઉપસ્થિત થયો. એ વખતે અનુકૂળચંદ્ર ત્યાં મુન્સિફ હતો.

અનુકૂળચંદ્રને બીજું સંતાન થયું નહોતું. હજી સૂઝી ગૃહિણી પુત્રશોકનું હૃદયમાં લાલન કરતી હતી.

એક દિવસે સંધ્યા સમયે અનુકૂળચંદ્ર કચેરીમાંથી ઘેર આવી

વિશ્રામ લેતો હતો તથા ગૃહિણી એક સંન્યાસી પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિની કામનાથી બહુ પૈસા આપી એક માદગીઢ અને આશીર્વાદ લેતી હતી. એવામાં બહારથી કોઈએ કહ્યું:—“ માતાજી ! ક્યાણુ થાઓ.”

અનુકૂળચંદ્રે પૂછ્યું:—“ કોણુ છે ? ”

રાધચરણે આવી પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“ હું રાધચરણુ છું.”

વૃદ્ધ નજરે પડતાં અનુકૂળચંદ્રનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે તેની હાલની સ્થિતિ સંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછ્યા તથા પુનઃ તેને નોકરીમાં રાખવાની વાત કરી.

રાધચરણે મ્હાન હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ હું માતાજીને એક વખત પ્રણામ કરવાને ઇચ્છું છું.”

અનુકૂળચંદ્ર રાધચરણને અંતઃપુરમાં લઈ ગયો. ગૃહિણીએ જોઈએ એવા પ્રસન્ન ભાવથી રાધચરણને બોલાવ્યો. નહિ-રાધચરણે એ તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં બન્ને હાથ જોડીને કહ્યું:—“ માતાજી ! હું જ ચોરી કરીને તમારા પુત્રને લઈ ગયો હતો. એ કામ પકાતું નહોતું, બીજા કોઈનું નહોતું, આ કૃતદ્ધન અધમનું જ હતું—”

અનુકૂળચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:—“ તું શું કહે છે ? બાપુ ક્યાં છે ? ”

“ તે મ્હારી પાસે છે. પરમ દિવસે હું તેને લઈ આવીશ ”

એ દિવસે રવિવાર હોવાથી કચેરી બંધ હતી. પ્રાતઃકાળથી પતિ પત્ની અત્યંત અધીરતાથી રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. દશ વાગ્યાને સુમારે અશોકને સાથે લઈ રાધચરણુ ઉપસ્થિત થયો.

અનુકૂળચંદ્રની ઓ કાંઈ પૂછ્યા ક્યાં સિવાય અશોકને ખોળામાં બેસાડી, તેને સ્પર્શ કરી, તેની સુગંધ લઈ અતૃપ્ત નયને તેના મુખનું નિરીક્ષણ કરી રહીને તેમ જ હસીને બાકુળ બની ગઈ. વાસ્તવિક રીતે અશોક દેખાવડો હતો—તેનાં વસ્ત્રો, આકાર પ્રકાર

વગેરેમાં લેશ માત્ર પણ દરિદ્રતા નહોતી. તેનું સુંદર મુખ તથા વિનીત સહજ ભાવ જોઈ અનુકૂળચંદ્રનું હૃદય પણ સહસા રનેહથી ઉછળી ઉઠ્યું; તથાપિ તેણે અવિચળિત ભાવ ધારણ કરીને પૂછ્યું:—“કોઈ પ્રમાણ છે કે?”

રાધચરણે કહ્યું:—“આવા પ્રકારનું પ્રમાણ ક્યાંથી હોઈ શકે? મહેં તમારા પુત્રની ચેરી કરી હતી એ કેવળ ઇશ્વર જાણે છે, પૃથ્વીમાં ખીજું કોઈ એ વાત જાણતું નથી.”

અનુકૂળે વિચાર્યું કે, બાળક મળી આવતાં જ તેની ઓ જેવા આગ્રહથી બાળકને વળગી પડી હતી તેવા, આગ્રહથી તે ખીજના પુત્રને ન જ વળગી પડે! હવે પ્રમાણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી. ગમે તેમ પણ વિશ્વાસ મૂકવો જ સારો છે. વળી રાધચરણને આવો ખીજો બાળક મળી પણ ક્યાંથી આવે? તે ઉપરાંત વૃદ્ધ નોકર તેને છેતરે પણ શા માટે?

બાળકની સાથે વાતચિત કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, ન્હાનપણથી જ તે રાધચરણની સાથે છે તથા રાધચરણને તે પિતા તરીકે જાણતો હતો; પરંતુ રાધચરણે કદાપિ તેના તરફ પિતાના જેવું વર્તન ચલાવ્યું નથી—નોકરના જેવું જ વર્તન ચલાવ્યું છે.

અનુકૂળચંદ્રે મનમાંથી સંદેહને દૂર કરી કહ્યું:—“પણ રાધચરણ! હવે તું અમારા આશ્રયમાં રહી શકીશ નહિ.”

રાધચરણે હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં હું ખીજે ક્યાં જઈ શકું તેમ છું?”

ગૃહિણીએ કહ્યું:—“બલે રહે. મહારા દીકરાનું કલ્યાણ થાઓ, તને હું માફી આપું છું.”

ન્યાયપરાયણ અનુકૂળચંદ્રે કહ્યું:—“ તેણે જે ગુન્હો કર્યો છે તેની માફી આપી શકાય જ નહિ. ”

રાધચરણે અનુકૂળચંદ્રના બંને પગ પકડીને આદ્રં સ્વરે કહ્યું:—
“ પ્રભુ ! ગુન્હો મહેં નથી કર્યો; ધન્યરે કર્યો છે. ”

પોતાનું પાપ ધન્યરને માથે મૂકવાનો રાધચરણ પ્રયત્ન કરે છે એમ વિચારી વિશેષ વિરક્ત બની જમને અનુકૂળચંદ્રે કહ્યું:—“જેણે આવી બયંકર વિશ્વાસઘાતકતાનું કામ કર્યું છે તેના ઉપર પુનઃ વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત નથી. ”

રાધચરણે અનુકૂળચંદ્રના પગ છોડી દધ કહ્યું:—“ એ કામ મહેં નથી કર્યું. ”

“ ત્યારે કાણે કર્યું છે ? ”

“ મહારા બાએ. ”

પણ આવા ઉત્તરથી કોઈ શિક્ષિત માણસને સંતોષ થઈ શકે નહિ. અશોકને જ્યારે એમ માલૂમ પડ્યું કે તે મુન્સફનો પુત્ર છે તથા રાધચરણે તેને ચોરી જઈ આટલા દિવસ સદી તેનું અપમાન કર્યું છે ત્યારે તેના મનમાં થોડો ક્રોધ ઉપજ્યો; છતાં ઉદારભાવથી તેણે પિતાને કહ્યું:—“ પિતાજી ! એને માફી આપો. જે કદાચ એને ધરમાં ન રહેવા દેવો હોય તો દરમહિને થોડી રકમ મોકલી આપજો. ”

પછી રાધચરણે કાંઈ બોલ્યા સિવાય એક વખત પુત્રના મુખનું નિરીક્ષણ કરી સર્વને પ્રણામ કર્યાં. ત્યાર પછી ધરની બહાર નીકળી તે પૃથ્વીનાં અસંખ્ય અનુબોધામાં બળી ગયો. મહિના પછી અનુકૂળચંદ્રે તેના દેશને ઠેકાણે થોડી રકમ મોકલી ત્યારે એ રકમ પાછી આવી. દેશમાં કોઈ નહોતું.



કાળસર્પિણિનું કારસ્થાન.

અનેક દેવદેવીઓની પૂજા કરી, માનતાઓ રાખી છતાં યશોદાને એક પણ પુત્ર થયો નહિ ત્યારે તેણે પોતાની જાતે પતિને શ્રીથી લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો અને થયું પણ તેમજ. એક પણ પુત્ર સિવાય સંસારનું સ્વર્ગીય સુખ ક્યાંથી ભોગવી શકાય ?

ઓળત જ એવી હોય છે કે તે પોતાની દૃઢ ધારણા પૂર્ણ ક્યાં સિવાય રહેતી નથી. પોતાનો હેતુ પૂર્ણ કરવામાં સ્ત્રીઓ અચળા તરીકે નહિ પરંતુ પ્રબળા તરીકે ઓગળાય છે. આજકાલ કરતાં બાવીસ વર્ષથી જે પતિ યશોદાનો પોતાનો હતો તે જ પતિને તેણે હસતાં હસતાં ઇંદિરાને દાનમાં આપ્યો તથા તેણે નવીન દંપતિની સેવા આકરી કરવાનો ભાર ઉઠાવી લીધો. ઇંદિરા યશોદા ઉપર કનિષ્ઠ ભગિનીના જેવો પ્રેમ રાખતી હતી. એક સખી પ્રમાણે યશોદા ઇંદિરાને પ્રેમશિક્ષણ આપતી હતી અને એ નવીન દંપતિને પ્રણયરંગમાં રંગાતાં જોઇ પોતે અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરતી હતી.

ઇંદિરા જો કે પિતાને ત્યાંથી એકદમ આવી હતી તો પણ યશોદા તેને કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું આવવા દેતી નહિ. ઇંદિરા જો કોઇ દિવસે ભોજન લેવાની ના પાડતી તો યશોદા તેને ‘ મ્હારી બહેન ! મ્હારી લક્ષ્મી ! ’ કહીને સમજાવતી અને અનેક પૌષ્ટિક આદ્ય પદાર્થો તેને ખવડાવતી હતી. ઇંદિરાને અલંકારો વસ્ત્રાલુપણો

વગેરે યશોદા જ પહેરાવતી હતી.

સંસારનું એક પણ કામ ઇંદિરાને કરવું પડતું નહિ. સંસારની સમસ્ત સેવા અને કાર્યોના બાર યશોદા ઉપર હતો. ઇંદિરાનું જીવન તો હાસ્યાનંદ માટે તેમજ સંતોષને માટે નિર્માણ થયું હતું.

ત્યાર પછી ઇંદિરા જ્યારે ગર્ભવતી થઇ ત્યારે તો યશોદા કૃતાર્થ થઇ ગઇ. ઘણા દિવસની મહત્વાકાંક્ષા ઇંદિરાદ્વારા પૂર્ણ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. તે એક સુવર્ણનો ચંદ્ર પોતાના ખાળામાં મેળવી શકશે, તેના ધરસંસાર એ સુવર્ણચંદ્રના હાસ્યથી પ્રકાશિત બની જશે. હવે યશોદા ઇંદિરાને વારંવાર નિદ્રા ભેવાની સૂચના કરતી હતી; સદા સર્વદા તેને નિશ્ચિત રાખી મૂકતી હતી.

જે દિવસે ઇંદિરા પ્રસવવેદના સહન કરી શકી નહિ તે દિવસે તેણે યશોદાના ગળામાં વળગી પડીને કહ્યું:—“ જ્ઞેન! હવે હું બચી શકીશ નહિ ! ”

યશોદા આ શબ્દો સાંભળી સુખના વિચારોના વમનમાં ગોથાં ખાતી હોવા છતાં રહી પડી.

કેટલાક સમય પછી ઇંદિરાએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. યશોદાએ ગુલાબના પુષ્પ જેવા બાળકને પોતાના ખાળામાં લીધો તથા સહર્ષનયને સ્મિત કરતાં કરતાં તેણે ઇંદિરાને કહ્યું:—“ જ્ઞેન-જ્ઞેન! જો તો ખરી કે મ્હારો બાપુ કેવો સુંદર છે ! ”

ઇંદિરા પણ હસતાં હસતાં બોલી ઉઠી:—“ જ્ઞેન ! બાપુ તો ત્હારો જ છે ! ”

એકાએક યશોદાનું કામકાજ બમણું વધી ગયું. શિશુને તેલનું માલિસ કરવાનું, સેક કરવાનું, સ્નાન કરાવવાનું, કપડાં લત્તાં પહેરાવવાનું તથા દૂધ પીવડાવવાનું કામ યશોદાએ જ કરવા માડ્યું. શિશુ પણ

રાત્રિ દિવસ તેની પાસે જ રહેતો હતો. માત્ર કોઈ કોઈ વખત તેને સ્તનપાન કરાવવા માટે યશોદા ઈંદિરા પાસે લઈ જતી હતી. આ સમયે ઈંદિરા હસતાં હસતાં કહેતી કે:—“બહેન ! તારા આપુને હું શા માટે સ્તનપાન કરાવું ? ”

યશોદા પણ આનંદથી સ્મિત હાસ્ય કરતાં ઉત્તર આપતી કે:—
“ શું કરું બહેન ! વિધાતાએ મહને એ સુખથી વંચિત કરી છે; નહિ તો હું તને આટલું કષ્ટ પણ આપત નહિ. મહને વિધાતાએ દૂધ આપ્યું નથી તેથી તને મહારા પુત્રની ધાવ (આયા) તરીકે રાખી છે ! ”

યશોદાના પતિએ એક દિવસે તેની સાથે વિનોદ કરતાં કહ્યું:—
“ પુત્રને પ્રાપ્ત કરીને મહને પણ બૂલી ગઈ ? મહારા તરફ પણ યોડી નજર રાખતી જા ! ”

યશોદાએ હસીને કહ્યું:—“ તમારી તરફ નજર રાખવાને માટે તો મહેં તમને ઈંદિરા લાવી આપી છે ! ”

સ્વામી શર્માઈ જઈ ચાલ્યા ગયા.

ઈંદિરાએ એક દિવસે હસીને કહ્યું:—“ બહેન ! પુત્ર થયા પછી તું મહારી ગિદ્ગિદ્ગા ખજર અંતર લેતી નથી. હું મરી ગઈ છું કે જીવું છું તેનું પણ તને જ્ઞાન છે ? ”

યશોદાએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ જા—જા, એમ શું બોલે છે ? તું તો મહારા ધરની લક્ષ્મી છે, સંસારનું સુખ છે. તહેં જ મહને સુવર્ણચંદ્ર જેવો પુત્ર આપ્યો છે. આપણા ઉદાસ સંસારને તહેં હાસ્યપૂર્ણ બનાવી મૂક્યો છે ! બહેન ! આં તારી ભગિની ઉપર આમ ગુસ્સે શા માટે થાય છે ? તારો ધરસંસાર હવે તું જ સંભાળી લે. હવે મહને રજા આપ. હું અને મહારો પુત્ર બન્ને જણાં એકઠાં રહીને એક ખીજાની સાથે આનંદ વિનોદ કરવાની રજા માગીએ છીએ.

કામ કરવાની હવે મ્હારી બિલ્કુલ ઇચ્છા નથી. હવે હું કાંઈ પણ જોવા સાંભળવા માગતી નથી. તું જ બધું કર્યા કર.”

ઈદિરાએ લજ્જિત બની જમ કહ્યું:—“ ના બહેન ! મ્હારાથી કાંઈ થઈ શકશે નહિ. ત્હારું કામ હું શા માટે કરું ? તું મ્હારી સંભાળ લેતી નથી તેથી મ્હારો જીવ ધણો દુઃખાય છે; મ્હને કાંઈ ગમતું નથી. ”

ઈદિરાને એક ચુંબન કરી યશોદાએ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:—“ તું હવે મ્હોટી થઈ છે. હમ્મેશાં બહેનના હાથનું રમકડું થઈને રહે તો તેથી લોકો શું કહે તેનો વિચાર કર. ત્હારો ધરસંસાર હવે ત્હારે સંભાળી લેવો જોઈએ. ”

ઈદિરાએ નેત્રામાં તિરસ્કારને સ્થાન આપી યશોદા તરફ નજર કરી કહ્યું:—“ બહેન ! હું તો હવે ત્હારાથી કંટાળી ગઈ ! ફરીથી જો આ પ્રમાણે કહીશ તો હું રડી પડીને મ્હોટો અનર્થ કરીશ. ”

આટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો ઈદિરાના નેત્રામાંથી સર સર કરતાં આંસુ સરી પડવા લાગ્યાં. તે ખીચારીનું અભિમાન અશ્રુપ્રવાહમાં તણાઈ જવા લાગ્યું.

યશોદાએ તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી સ્નેહથી ચુંબન કરી સંજ્ઞાનયને સ્મિત કરતાં કહ્યું:—“ વાહ ! આવી નજીવી બાબતમાં આમ રીસાઈ શા માટે બધ છે ? ”

ઈદિરા યશોદાના ખોળામાં માથું છુપાવી હુસ્કાં ખાતી બોલી: “ ત્યારે તું મ્હને ન કહેવાના શબ્દો કેમ કહે છે ? તું કબૂલ કર કે ફરીથી મ્હને આવા શબ્દો નહિ સંભળાવે. ”

યશોદાએ ઈદિરાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું:— “ બહેન ! શાંત થા. હું હવે કદાપિ તને ખોટું લાગે એવા શબ્દો

કહીશ નહિ; પરંતુ જ્યારે આ સંસારનો બાર તને તહારે પોતાને માથે લેવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે એ વાત મને સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં શ્રીમંત્ર નહિ; પરંતુ તે સાથે એટલું પણ યાદ રાખજે કે હું મહારા સુકુમાર પુત્રને તો કદાપિ કોઈને પણ આપીશ નહિ ! ”

ઈંદિરાએ અશ્રુપ્રવાહથી ભીંજાઈ ગયેલા મુખને ઊંચું કરી યશોદા તરફ વેદનાપૂર્ણ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ કહ્યું:—“ જ્ઞેન ! ફરીથી યાછી એ જ વાત કે ? હું તહારા સ્નેહની સેવિકા છું ! મને તું શા માટે વારંવાર એની એ વાત કહ્યા કરે છે ? ! ”

યશોદાએ તેનાં નેત્રો સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ ના જ્ઞેન ! તું સેવિકા નહિ પણ આપણા ધરની લક્ષ્મી છે. તને હું સાધારણ સ્વજન તરીકે સમજતી નથી; આમ છતાં બળ્યા અધીરા જીવને લીધે જ આટલું કહેવું પડ્યું છે. ”

આવા પ્રકારના સુખના મિલનમાં, હાસ્ય તેમ જ આનંદમાં એ ત્રણે મનુષ્યોનો સંસાર માત્ર એક સુકુમાર શિશુને ઘેરીને સ્વચ્છંદે ચાલવા લાગ્યો. શિશુ દિવસે દિવસે નવી નવી જાતની આનંદલીલાઓનો પ્રકાશ કરી સંસારને હાસ્યના સુખથી પરિપૂર્ણ કરવા લાગ્યો.

જ્યારે શિશુ દોઢ વર્ષનો થયો ત્યારે તે સ્વચ્છ દૂધ જેવા દાંત ખહાર કરી યશોદાને ‘ બા ! ’ અને ઈંદિરાને ‘ માશી ’ કહેવા લાગ્યો.

એક દિવસે ઈંદિરા અને યશોદા બાળક પાસે બેસી આનંદ વિનોદ કરતાં હતાં એવામાં એક ગાડી ધરની ખહાર આવી ઉભી રહી. વિના વિલંબે યશોદા પાસે એક દાસીએ આવી ખબર આપી કે:—“ એક ગાડી ખહાર આવી ઉભી રહી છે. ”

યશોદાએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ કોની ગાડી છે ? ”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ આપણા કુટુંબમાંનું જ કોઈ આવ્યું છે ! ”

યશોદાએ ઇંદિરાને કહ્યું:—“ ઇન્દુ ! જો તો ખરો કે કોણ આ-
વું છે ? ”

ઇંદિરા ત્વરાથી બહાર ગાડી પાસે જઈ પહોંચી તો ત્યાં આગળ
એક યુવતી ઉભી રહી હતી. તેને જોતાં જ ઇંદિરા બોલી ઉઠી:—
“ સ્વામા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ”

યુવતીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ માજીની સાથે આવી છું. ”

ઇંદિરાએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ માશીબાની સાથે ? ત્યારે માશીબા
ક્યાં છે ? ”

યુવતીએ ગાડીની તરફ નજર કરી કહ્યું:—“ માજી ! અહીં
પધારોને. ”

વિના વિલંબે બીજી એક પ્રૌઢ સ્ત્રી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી
અને અંધકારમાંથી આગળ આવી ચઢી. ઇંદિરાએ એ રમણીના ચર-
ણોમાં પડી પ્રણામ કરી તેની પદરજ મસ્તકપર મૂકી દાસીદ્વારા યશો-
દાને બોલાવી. યશોદા પણ શિશુને સાથે લઈ બહાર આવી પહોંચી.
તેણે પણ માશીબાના ચરણોમાં નમી પડી તેમની ચરણરજ મસ્તકપર
મૂકી અને કહ્યું:—“ પધારો-માજી પધારો. ”

માશીબાએ યશોદા તરફ નજર નહિ કરતાં ઇંદિરાને પૂછ્યું:—
“ આ તહારો પુત્ર છે કે ? ”

આ પ્રશ્નથી ઇંદિરા કોણ જાણે કે શાથી સર્માઈ ગઈ. પુત્ર
પોતાનો જ છે એ વાતનો સ્વીકાર તે યશોદાની હાજરીમાં કેવી રીતે
કરી શકે ? વળી પુત્ર તેના કરતા તેની બગિનીનો વધારે છે એ હ-
કીકત તે બીજાની આગળ કેવી રીતે કબૂલ કરી શકે ? બન્ને શોક્ય
સ્નેહસંબંધથી સંઘાત સુકુમાર શિશુને લઈ આનંદ ભોગવતી હતી; તે
આનંદ જાણે કે માત્ર એક જ વ્યક્તિ દ્વાર કરવા માગતી હોય એમ

ઇંદિરાને લાગ્યું. તેને એમ લાગ્યું કે, તેના સુખના સમયમાં તેના સુખને નાશ કરવાને માટે તેની માશીઆ શા માટે આવી ચઢ્યાં? ઇંદિરા માશીઆના તરફ વધારે વખત સૂધી જોઈ શકી નહિ. તે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય લજ્જાથી નીચું જોઈ રહી.

માશીઆએ ઇંદિરાને શર્માઈ ગયેલી જોઈ વિચાર્યું કે, ઇંદિરાને હજી આ પહેલ વહેલો પુત્ર થયો છે તેથી જ તે ઉત્તર આપતાં શર્માય છે. પછી તેમણે ઇંદિરા તરફ હાથ લાંબાવી કહ્યું:—“આવ, ભાઈ! મહારી પાસે આવ જોઈ!”

સુકુમાર શિશુ યશોદાને પોતાના બન્ને કોમળ હાથથી સજ્જડ વળગી પડ્યો અને તેની છાતીમાં પોતાનું મુખ છુપાવી તે બોલ્યો:—“બા—”

યશોદાએ બાળકને ચુંબન કરી માશીઆની તરફ આગળ ધરી કહ્યું:—“જાઓ મહારા રત્ન! જાઓ એ તો માશીઆ છે.”

બાળક યશોદાનાં વચ્ચે તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં ભવદર્શક સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ના—”

સ્વામા સ્મિત કરી સહજ આગળ આવી પોતાના હાથ લાંબા કરી બોલી:—“મહારી પાસે આવીશ કે ભાઈ?”

બાળક પ્રથમની માફક યશોદાને પકડી રહીને બોલ્યો:—
“ના—ના!”

માશીઆએ સહજ આગળ આવી કહ્યું:—“બીજા પાસે જતો હોય એમ લાગતું નથી. આ લે ભાઈ!” આમ કહી તેમણે બાળકની રહામે બે રૂપિયા ધર્યાં.

બાળકે એ બે રૂપિયા લેવાનો ઉત્સાહ નહિ દર્શાવતાં પૂર્વ પ્રમાણે કહ્યું:—“ના—ના!”

યશોદાએ ઇંદિરા તરફ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ઇંદિરા ! તું લે જો-
ધએ; ત્હારી પાસે આવ્યા પછી કદાચ માશીબા પાસે જશે.”

ઇંદિરાએ પોતાના બન્ને હાથ લાંબા કર્યા.

બાળક યશોદાને પકડી રહીને ઇંદિરા તરફ નજર રાખી કહેવા
લાગ્યો:—“ ના-ના !”

માશીબાએ આશ્ચર્ય પામી ઇંદિરાને કહ્યું:—“ ઇન્દુ ! બહેન !
ત્હારો પુત્ર તો ત્હારી પાસે આવતો જ નથી. દીક છે, ચાલો ઘરમાં
ગયા પછી વાત.”

આમ કહી યશોદા ઇંદિરા, માશીબા અને સ્યામા સર્વ ઘરમાં
ગયાં. ઘરમાં ગયા પછી માશીબાએ એક પડીકામાંથી જલેખીનું એક
ચકરડું કાઢી ઇંદિરા પાસે ધરી કહ્યું:—“ ઇન્દુ ! આ જલેખી એને
આપ જોઈ ! પછી જો કે એ ત્હારી પાસે આવે છે કે નહિ ?”

ઇંદિરા એક વખત યશોદાના મુખ તરફ નજર કરી નીચું
જોઈ રહી. ઇંદિરાને આવી અવસ્થામાં જોઈ માશીબા કાંઈ બોલ્યાં
નહિ. તેમણે જલેખીનું ચકરડું જમીનપર મૂકી દીધું અને પછી પૂછ્યું—
“ જમાઈ ક્યાં છે ? એ તો કાંઈ દેખાતા જ નથી !”

માશીબા યશોદાની સાથે બિલ્કુલ વાતચિત કરતાં નહિ હોવાથી
ઇંદિરાને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેથી તેણે માશીબાને કાંઈ ઉત્તર
આપ્યો નહિ.

યશોદાએ કહ્યું:—“ તેઓ ઘેર નથી. માશીબા ! તમે હવે હાથ
મ્હોં ધુઓ. હું બાઇને સરાડી તમારે માટે ભોજનની વ્યવસ્થા
કરું છું. ”

ઉત્તર આપવાનું પોતાને માથે નહિ આવ્યાથી ઇંદિરા કાંઈક
ખુશી થઈ. પછીથી યશોદા માશીબાને પીવાને માટે જળ લેવા ગઈ

ત્યારે ઇંદિરા એકલીને માશીયા પાસે બેસી રહેવું પડ્યું; પરંતુ પોતાને એકલી માશીયા પાસે બેસી રહેવું તેને ગમ્યું નહિ.

માશીયાએ યશોદાની ગેરહાજરીમાં પ્રશ્ન કર્યો:—“ઇંદુ! આજ કે ત્હારી સૌક્ય ?”

‘સૌક્ય’ શબ્દ તરંગિણીના કાનમાં પ્રવેશ્યો. તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“હા, એ જ મ્હારી પહેન.”

“તને ઘણી દુઃખી કરતી હોય એમ જણાય છે !”

“ના માશીયા! તમે જુઓ છો. એ મ્હારા ઉપર અપાર સ્નેહ રાખે છે.”

માશીયાએ સ્મિત કરી કહ્યું:—“અરે રામ! તું તો હજી ગાંડીને ગાંડી જ રહી. મીઠા મીઠા શબ્દો સાંભળતાં જ તું છેક ગાંડી બની જાય છે! સ્વાર્થ અને લુચ્ચું માણસ જ આ સંસારમાં ધણું નમ્ર બની જઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે. યશોદા પણ પોતાના સ્વાર્થને લીધે ઉપર ઉપરથી ત્હારા તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આ ઘેર આવતાંની સાથે તો હું જાણી શકી છું કે તું આ ધરની દાસી છે અને ધરની શેઠાણી તો એ બિખારણ છે! ઇંદુ! તું હજી સૂંચી તેની ચાલાકી જાણી શકી નથી ?”

ઇંદિરાએ કહ્યું:—“માશીયા! તમારુ કહેવું મ્હને વ્યાજબી લાગતું નથી. યશોદા મ્હને પોતાની પહેલાં ભોજન કરાવે છે, તે જાતે જ મ્હને અલંકાર આણુપણો પહેરાવે છે. તેને પહેરવા ઓઢવાનો શૌખ જ નથી. વળી તે મ્હારા પુત્ર ઉપર એટલો બધો પ્રેમ રાખે છે કે એ પ્રેમની તુલના થઈ શકે તેમ નથી.”

માશીયાએ હસીને કહ્યું:—“અરેરે! હજી સૂંચી ત્હારામાં વિચાર કરી જોવાની સહજ પણ શક્તિ હોય એમ લાગતું નથી. ત્હારા

પુત્ર ઉપર એ બિખારણુ આટલો બધો સ્નેહ સા માટે રાખે છે એ તું જાણે છે કે ? એ ત્હારા પુત્રને પોતાના જેવો બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે કે જેથી ભવિષ્યમાં એ તને કાઢી મૂકે તો પણ ત્હારા પુત્રથી ત્યુ' કે ત્યાં કરી શકાય નહિ. સૌક્ય તે વળી સ્નેહ સમજતી હશે કે ? હજી સમજ, વિચાર કરી જો. હજી અવકાશ છે. તું ત્હારા પુત્રને એ બિખારણુના સહવાસમાં હવે વધારે વખત રાખીશ નહિ. ”

માશીઆનાં વચનો સાંભળતાં જ શર્મ તેમજ તિરસ્કારના આવેશથી ઇદિરાનું મસ્તક ભમી ગયું. એ પોતાની માશીઆને કેવી રીતે નિવેદન કરી શકે કે તે જ્યારથી આ ઘેર આવી છે ત્યારથી પતિ તેના પોતાના જ ચર્મ રહ્યા છે. યશોદા તેની સૌક્ય નથી પણ ખ્હેન છે. ઉભી થઇને તેણે કહ્યું:—“ જોઈ જોઈએ ભોજનની તૈયારી થઇ છે કે નહિ ? ”

માશીઆએ આનંદ પામી કહ્યું:—“ મ્હારી પણ એવી જ સલાહ છે કે, ત્હારા ધરસંસારને તું ત્હારી જાતે જ સંભાળી લે ! ”

ઇદિરાએ વિચાર્યું કે:—“ સૌક્યનો સંબંધ તો ધણો ખરાબ. સહજમાં જ લોકો બૂલથી અવિચાર કરી બેસે છે. માશીઆ જો બેચાર દિવસે રહે તો જાણી શકે કે મ્હારી યશોદા ખ્હેનનો સ્વભાવ કેવો છે ! ”

એ દિવસને બદલે ચાર દિવસ વીતી ગયા; પરંતુ માશીઆની ધારણા કોઇ પણ રીતે બદલાઇ હોય એમ ઇદિરાને લાગ્યું નહિ. માશીઆ તથા સ્થામા બન્ને જણાં રાત્રિદિવસ ઇદિરાના કાનમાં વિષમય વચનો સંભળાવતાં હતાં.

ઇદિરાએ એક દિવસે અકળાઈ જઇને યશોદાને પ્રશ્ન કર્યો:—

“ ખ્હેન ! એ સહળાં ક્યારે જશે ? અહીં કેટલા દિવસ સુધી પધારો પાથરીને રહેશે ? ”

યશોદાએ સ્મિત કરી કહ્યું:—“ બહેન ! તું આમ વ્યાકુળ શા માટે બની બેઠી છે ? માશીબા બે દિવસ બહેને વધારે રહે !”

ઇંદિરા યશોદાની માથે પ્રકુલ મુખ રાખી શકી નહિ. તેણે અંભીરતાથી કહ્યું:—“ બહેન ! આપણે માત્ર બે જણાં જ આપણા ઘરમાં હતાં ત્યારે આપણા દિવસો આનંદ તેમજ સુખમાં પસાર થતા હતા; પરંતુ માશીબાના આવ્યા પછી મહેને આપણી પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થયેલો જણાય છે. માશીબા તેમજ શ્યામા આપણી બન્નેની વચ્ચે કાંઈ કસહ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખતાં હોય એવો ભાસ થાય છે.”

યશોદાએ તિરસ્કારયુક્ત સ્વરે કહ્યું:—“ જા જા, એમ બોલીશ નહિ. માશીબા સાંભળશે તો તેઓ શું વિચારશે ? ત્યારે ઘેર તેઓ હમ્મેશાંને માટે તો રહેવા આવ્યાં નથીને ? તું આમ ગમરાઇ કેમ બેઠી છે ? ”

ઇંદિરા કેવી રીતે જણાવી શકે કે પોતે શા માટે વ્યાકુળ બની બેઠી છે ? તેનું દુઃખ એવું હતું કે જે સહન થાય એવું નહોતું તેમ કેાઇને કહી શકાય એવું પણ નહોતું. ઇંદિરાએ કહ્યું:—“ વ્યાકુળ ન બની જાઉં ? પુત્રપ્રાપ્તિ થયા પછી તો તું મહારા ઉપર પૂર્વના જેવો પ્રેમ રાખતી નથી અને જ્યારે થોડી મુદતમાં જ તું આમ કહે છે તો વખતના વીતવા સાથે તું મહારા તરફ નજર મુઠાં કરીશ નહિ. ”

યશોદાએ ઇંદિરાને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપીને કહ્યું:—“ ઈંદુ ! બહેન ! આ જન્મમાં તો હું તને ભૂલી જાઉં એવો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરીશ નહિ. પતિ તરફનો સંપૂર્ણ અધિકાર મહેં તને સોંપી દીધો છે. માત્ર તહેં અને જે આ અમૂલ્ય રત્ન આપ્યું છે એ માટે

ત્હારો ઉપકાર બુદ્ધી જાઉં તો મ્હારા જેવી પાપી સ્ત્રી આ દુનિયામાં બીજી જાગ્યે જ હોઈ શકે ! ઈંદુ ! તું ત્હારા મનમાં આવા અમંગળ વિચારોને શા માટે સ્થાન આપે છે ? શું તને મ્હારાં વચન પર વિશ્વાસ નથી ? ”

યશોદાનાં વચનોએ ઈંદિરાના હૃદયને ધોઈ નાખ્યું. તે એકાએક રુદન કરવા લાગી. થોડા સમય પછી હૃદયભાર કાંધક ઓછો થતાં તેણે કહ્યું:—“ બહેન ! મને ક્ષમા આપ. ફરીથી હું તને ત્હારો જીવ દુઃખાય એવો એક પણ શબ્દ નહિ કહું. ”

ત્યાર પછી એક બે દિવસે ઈંદિરા પોતાની માશીઆ પાસે ગઈ અને પ્રશ્ન કર્યો:—“ માશીઆ ! તમે ઘેર ક્યારે જશો ? ”

આ પ્રશ્નથી માશીઆનું મગજ ખસી ગયું. છેવટે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચાર કરી તેમણે ઉત્તર આપ્યો:—“ ઘેર જવાની તો મ્હને ઘણી ઉતાવળ છે. ઈયા છોકરાં કોણ જાણે શું કરતાં હશે ? વહ પણ આખો દહાડો પગપર પગ ચઢાવી ને ખેતી રહેતી હશે. તું ક્યાં નથી જાણતી કે ‘ ઘણી વિનાનાં ઢોર સુનાં. ’ પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તને સુખી કરીને તને યોગ્ય માર્ગે ચઢાવ્યા પછી જ હું ઘેર જઈશ. હું ત્હારું બહુ કરવા માટે ઘણી ઉત્સુક છું. ”

ઈંદિરાએ કહ્યું:—“ માશીઆ ! તમારે મ્હારી ચિતા રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમે ખુશીથી ઘેર જઈને તમારું ઘર સંભાળો ! ”

માશીઆ હવે પોતાના ક્રોધને દબાવી શક્યાં નહિ. તેમણે કાંધક કઠોર સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો:—“ ઈંદુ ! શું ત્હારે મ્હને અહીંથી બળાત્કારે કાઢી મૂકવી છે ? ‘ ધર્મ કરતાં ધાડ આવે ’ તે આનું જ નામ ! જમાઈએ તને કાંઈ કહ્યું છે કે ? ”

“ ના. ”

“તારે તો પેલી મિખારણે ઉંધું છતું સમજવું હશે! એનાથી અમને જોઇ શકાય નહિ હોય! મ્હોડે ચઢી ને મ્હને ઘેર આવી જવાનું કહેતાં તમને શર્મ નથી આવતી? હું ક્યાં પરધેર આવી છું તે કાઠની બ્હીક રાખું? એક વખત તો શું પરંતુ સેંકડો વખત આવીશ અને એ હરામજાદીને તેના આ કાર્યનો ખરાખર બદલો આપીશ!”

ઇંદિરાએ વિરક્ત થઇ જઇને કહ્યું:—“અરે! માશીબા! આમ વગર વિચાર્યું શું બોલો છો? યશોદા બ્હને તો તમારી વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી.”

સ્યામા ગંભીરતાથી હસી પડીને બોલી:—“મ્હોડે નહિ બોલી હોય તો મનમાં ને મનમાં બળી ગઇ હશે!”

સ્યામાએ તથા માશીબાએ ઘણા દિવસ રહીને ઇંદિરાને વારં-વાર ઉપરના ભાવાર્થનાં વચ્ચનો કહ્યાં. ઇંદિરાની આસપાસનું વાતાવરણ વિષમય બની ગયું. તેનું મન બારાકાંત થઇ ગયું. સૌક્ય તે વળી પોતાના ઉપર પ્રેમ રાખે ખરી કે? વળી જોણે સ્વામીનો ભાગ કાઢી લીધો છે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો એ પણ યોગ્ય છે કે? શું ઇંદિરા પોતાની સૌક્યને પોતાની ભગિની તરીકે ગણે કે? પોતાને સંતાન થતું નહિ હોવાથી યશોદાએ ઇંદિરાને પોતાના ગૃહસંસારમાં સ્થાન આપ્યું છે. હમણું તે ઇંદિરાના પુત્રને પ્રાપ્ત કરી નિશ્ચિંત થઇ બેઠી છે. પુત્ર થયા પછી યશોદા તે પૂર્વ પ્રમાણે ઇંદિરા ઉપર પ્રેમ રાખતી નથી! ઇંદિરાના ખાનપાન સંબંધી પહેલાંની માફક કાળજી રાખતી નથી. સમસ્ત સંસાર તેની મુઠીની અંદર છે. તે હાથથી જે આપે તેની જ અધિકારિણી ઇંદિરા છે. વળી ઇંદિરા પોતાનો સંસાર સંભાળી સુખી ન થાય એવા વિચારથી તો યશોદાએ તેને ધરસંસારનાં

કાર્થી અલગ રાખી છે. આ એની એક પ્રકારની સ્વાર્થપરામણ્યતા છે. ઇંદિરાને બિખારિણી બનાવવાની જ યશોદાની મહત્વાકાંક્ષા છે. વળી સ્વામી પણ યશોદાના છે. પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે યશોદાએ કરેલા આગ્રહથી જ તેમણે ઇંદિરા સાથે ફરીથી લગ્ન કર્યું છે. સ્વામી તેના છે, પુત્ર તેનો છે, ઘરસંસાર પણ તેનો છે; અર્થાત ઇંદિરાનું કાંઈ જ નથી—સ્વામી જાણે કે યશોદાની દયાનું દાન છે !

શ્યામા તેમજ માશીબાએ ઉપરના ભાવાર્થની હકીકત ઇંદિરાને વારંવાર સમજાવી. પરિણામ એ આવ્યું કે ઇંદિરાનું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ ગયું. તે આકુળ બ્યાકુળ બની ગઈ. રાત્રિદિવસ તેના મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા જણાવા લાગી.

ઇંદિરાની આવી અવસ્થા જોઈ યશોદા કેટલીક વખત પ્રશ્ન કરતી હતી કે:—“ ઇંદુ ! તું આમ ચિંતાતુર કેમ જણાય છે ? તને શું થયું છે ? ”

ઇંદિરા ઉત્તરમાં કહેતી કે:—“ ના-ના, મૂંઝે કાંઈ થયું નથી. શરીર સારું નથી.”

પહેલાં તો યશોદાની એવી ધારણા હતી કે માશીબા અને શ્યામા ધણા દિવસ અહીં આવીને રહ્યાં છે તેથીજ ઇંદિરા ચિંતાતુર રહે છે; પરંતુ થોડા સમય પછી તેને માલૂમ પડ્યું કે તેની ધારણા મથાર્થ નથી. હવે ઇંદિરા સદા સર્વદા પોતાની માશીબા પાસે રહે છે. ત્રણે જણાં આખો દિવસ એક બીજાં પાસે બેસીને ગુપ્ત-ગોષ્ઠિ ચલાવે છે. યશોદાને જોતાં જ તેઓ મૌનભાવ ધારણ કરે છે. યશોદાએ વિચાર્યું કે, તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું કારસ્થાન રચે છે; પરંતુ તે ઇંદિરાને કાંઈ પણ પૂછી શકી નહિ.

ઇંદિરાના મનમાં એવી દૃઢ ધારણા થઈ ગઈ કે, યશોદા અત્યાર

સૂધી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે પ્રપંચ ચલાવી રહી છે. હવે સંસારભાર પોતાને સાથે ઉપાડી લેવાની ઇંદિરાની ઇચ્છા થઈ. આ વખતે યશોદાએ એક વખતે કાઢેલા ઉદ્ધારો ઇંદિરાને યાદ આવ્યા. પૂર્વે યશોદાએ એમ કહ્યું હતું કે:—“જ્યારે ત્હારી ઇચ્છા હોય ત્યારે મ્હને સ્પષ્ટ કહી દેજે એટલે હું સંસારથી અલગ થઈશ.” આથી કરીને ઇંદિરા ધીમે ધીમે જમીને યશોદા પાસે બેઠી. યશોદાએ એક વખત તેના ગંભીર મુખ તરફ નજર કરીને કહ્યું:—“ઇન્દુ ! આટલા દિવસે કાંઈ બ્હેનને યાદ કરી ? હવે તને પ્રથમ પ્રમાણે બ્હેનની પાસે રહેવાનું પસંદ નથી કે શું ?”

ઇંદિરાએ થોડા સમય સૂધી શાંત રહીને કહ્યું:—“બ્હેન ! ત્રિજ્ઞે-રીની તથા ખીજી પેટીઓ તેમજ પટારાઓની કુંચીઓ તું મ્હને આપી દે.”

યશોદા ઇંદિરાના શબ્દોનું રહસ્ય સમજી શકી નહિ તેથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ, ત્હારે શું જોઈએ છીએ ?”

ઇંદિરાએ ઉત્તર આપ્યો:—“કાંઈ જોઈતું નથી.”

“ત્યારે પછી કુંચીઓની શી જરૂર છે ?”

“હું મ્હારી પાસે જ રાખવાને ઇચ્છું છું.”

“ત્યારે હવે તું મ્હને સંસારમાંથી રજા આપે છે ?”

“હા.”

યશોદાએ હસી પડી ઇંદિરાના મુખને ચુંબન કરી કહ્યું:—
“ઇન્દુ ! બ્હેન ! ત્હેં મ્હારા ઉપર ઘણી દયા કરી. ત્હારો ધરસંસાર ત્હારે જ સંભાળી લેવો જોઈએ. લે આ કુંચીઓ; પરંતુ બ્હેન ! તું મ્હારા પુત્રને તો મ્હારી પાસેથી નહિ લઈ લેને ? !”

યશોદાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. ઇંદિરા આ સ્થળે

વધારે વખત બેસી શકી નહિ. તેને ચાલી જતી જોઇને યશોદાએ પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી અશ્રુજળ સાફ કરી કહ્યું:—“ ઇન્દુ ! આ કુંચીઓ તો અહીં જ પડી રહી ! ”

ઈંદિરાએ કહ્યું:—“ ના ખજેન ! મ્હારે કુંચીઓ જોઇતી નથી. ત્હારી પાસે જ રહેવા દે. ”

એકાએક માશીયાએ ત્યાં આગળ આવી પહોંચી કુંચીઓના ઝુમખાને પોતાના હાથમાં લઇ કહ્યું:—“ દયો તમારે કોઇને તમારી પાસે કુંચીઓ રાખવી ન હોય તો હું જ મ્હારી પાસે રાખું છું ! ”

માશીયા કુંચીઓના ઝુમખાને લઈ ઈંદિરાની પાછળ પાછળ ચાલ્યાં ગયાં. યશોદા કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય માશીયા જે તરફ ગયાં તે તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી.

માશીયાએ ઈંદિરા પાસે જઇને કહ્યું:—“ તું તો હજી સૂધી જાણે નહાની કીકી જ રહી. આવી બેદરકારી રાખીશ તો પછી સંસારમાં રહેવું ભારે થઇ પડશે. એ તો ત્હારું ધનભાગ્ય કહે કે તે વખતે હું ત્યાં આવી ચઢી અને ‘મધું ઠીક જ થયું ! ’

શ્યામાએ કહ્યું:—“ માજી ! તમે પણ ઠીક કર્યું; પરંતુ તમે જાણો છો કે એ બિખારણ પોતાના પેટી પટારાની અંદર અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુઓને છુપાવી રાખે છે માટે હવે એ સંધળું તપાસી જોવાની જરૂર છે. ”

માશીયાએ કહ્યું:—“ ખરી વાત છે શ્યામા ! હું પણ તેની ચતુરાઇ જાણી ગઇ છું. ઇન્દુ ! તું જ અને તેના પેટી પટારાઓ ઉઘાડી જે જે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હોય તે કાઢી લે. ”

ઈંદિરાએ જોરથી માથું હલાવી દૃઢ સ્વરે કહ્યું:—“ માશીયા ! મ્હારાથી એવું કાંઇ પણ બની શકશે નહિ. ”

“તો પછી અમે તપાસ કરીશું.”

“ના માશીયા ! એવા પ્રકારના વર્તનથી મહારી બહેનનું તમે અપમાન કરશો નહિ. જો તમે મહારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તશો તો હું મહારું લોહી રેડીશ.”

માશીયા કાંઈક દોષમાં આવી જઈ બોલ્યાં:—“ઓ બાપ ! તું તો ઘણી વિચિત્ર જણાય છે ! અમે તહારું બહું કરવાને ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ત્યારે તું વળી અમારી આગળ તહારું લોહી રેડવાની વાત કરે છે ! આ કળિયુગનો જમાનો જ એવો છે કે હું તહારો કાંઈ દોષ કાઢી શકતી નથી. સર્વ દોષ માત્ર તહારી બુદ્ધિનો જ છે. હું જાણું છું કે પેલી હરામજનદીએ તને પોતાના છળકપટથી વશ કરી દીધી છે ! હું મહારાં બાળચર્યાની સંભાળ લેવાનું છોડી દઈ તહારું બહું કરવા આવી તેથી જ તું અમને આ પ્રમાણે કહે છે કે ? ! ”

આમ કહી માશીયા ડુસ્કાં ખાતાં ખાતાં રુદન કરવા લાગ્યાં. સ્થામા પણ નેત્રોમાં આંસુ નહિ હોવા છતાં પોતાનાં નેત્રોને સાફ કરવા લાગી. ઈંદિરા સ્થિરતાથી ઉભી રહી. તેણે પોતાના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

બીજો દિવસે માશીની ઉપડી જવાની કાંઈ પણ તૈયારી થતી જણાઈ નહિ. ઉલટું તેઓ તો મંડારીઆ વગેરેની કુંચીઓ પોતાના હાથમાં આવેલી હોવાથી ધરના સમસ્ત કારખારમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યાં. હમ્મેશાં બેસેલા દૂધ લેવામાં આવતું હતું તેમાંથી એક શેર બાળક પીતો હતો અને બાકી રહેલા એક શેર દૂધમાંથી અડધો અડધો શેર ઈંદિરા તેમજ ચણેલા ખાતાં હતાં. માશીઆ આવ્યાં એટલે ચણેલાના ભાગનું અડધો શેર દૂધ પણ તેઓ પોતાના

પેટમાં પધરાવી દેતાં હતાં. ધરમાંનાં સધળાં માણસો પહેલાં રાત્રે માલપુડા ખાતાં હતાં; ત્યારે હવે યશોદા માટે બન્ને વખત બાખરી તૈયાર થવા લાગી ! આ પણ માશીયાની કૃપાનું જ પરિણામ હતું !

ધીમે ધીમે દીપોત્સવી આવી પહોંચી. સર્વને માટે નવાં કિંમતી કપડાં ખરીદ કરવામાં આવ્યાં; પરંતુ ‘યશોદાની પેટી કપડાંથી ભરેલી છે’ એમ માશીયાએ જણાવ્યાથી તેને માટે એક ઈંચ પણ કપડું ખરીદવામાં આવ્યું નહિ. ધરની અંદર એ દાસીઓ હતી. એક જણી ધરનું કામકાજ કરતી હતી અને બીજી બન્ને વહૂઓનું કામકાજ કરતી હતી. આ બે પૈકી એક દાસી પોતાના કામકાજમાંથી વેળા-સર નિવૃત્ત થઈ શકતી નહોતી તેથી બીજી દાસી ઈંદિરાનું કામકાજ પૂર્ણ કરી માશીયાના શરીરે તેણે ચોળી તેમની ચરણસેવા કરતી. માશીયાના કોપથી યશોદાને પોતાનું સમસ્ત કામકાજ પોતાની બાજે જ કરવું પડતું હતું.

આમ છતાં યશોદા આ સધળો અત્યાચાર શાંતિથી સહન કરતી હતી. તેણે દાસી પાસે કામ કરાવવાનું માંડી વાળ્યું. પોતાની બાજે જ તે પોતાનાં કપડાં ધોવા લાગી. અશ્રદ્ધાથી મળતું દાન પણ તે હાસ્યમુખે સ્વીકારતી હતી; આનું કારણ એ હતું કે જે તેની પ્રાણાધિક ઇચ્છા-પુત્રને પોતાની પાસે રાખવાની હતી તે અધાપિ નિરાશાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ નહોતી.

યશોદાને અનેક પ્રકારે સતાવ્યા છતાં જ્યારે તેણે કોઈ પણ પ્રકારની ગરબડ ન કરી ત્યારે તથા જમાઈએ પણ જ્યારે આ સર્વ પ્રકાર તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું ત્યારે સાહસનો સંયમ કરી માશીયાએ ઈંદિરાના કાન વધારે ભંભેરવાની શુરુઆત કરી:—“ ઈંદુ ! બહેન ! તું બાણે છે કે, હું આ જે કાંઈ કરું છું તે ત્હારે માટે જ છે. જે ત્હારા

ઘરમાં અત્યારે બે પૈસા બચશે તો બવિધ્યમાં ત્હારા જ કામમાં આવશે. એ હરામખાદી કેવી લુચ્ચી છે કે કાંઈ ચું કે ચાં કરી શકતી નથી ! તે એમ કરે પણ કેવી રીતે ? પોતાનો દોષ કોઈ ઓછું હાથે કરીને જ ખુકલો કરે છે ? ! ત્હારા સ્વામીનો ત્હારા તરફનો સ્નેહ છે તે જ્ઞાને માટે છે ? ત્હારા પુત્રને લીધે જ છે ને ? હવે જો એ બાળકને કોઈ પણ પ્રકારે હતો ન હતો કરી નાખે તો પછી એનો હેતુ સિદ્ધ થયા સિવાય રહે નહિ, કારણ જો પુત્ર ન હોય તો પછી ત્હારા સ્વામી ત્હારા ઉપરના સ્નેહને બુલી જાય અને યશોદાના મનોરથ સંપૂર્ણ થાય. ”

માશીઆનું છેવટનું વાક્ય સાંભળતાં જ ઈદિરા કંપી ઉઠી. માશીઆએ પોતાનાં વચનોનો કાંઈક પ્રભાવ પડેલો જાણી પ્રસન્ન થતાં કહ્યું:—“ તું જોતી નથી કે એ રાત્રિ દિવસ ત્હારા પુત્રની સ્થામે ટગર ટગર જોઈ રહે છે અને કેટલીક વખત તો મનમાં ને મનમાં કાંઈ બહાનું પાળે છે ! ”

ઈદિરાએ આશ્ચર્ય પામી પ્રશ્ન કર્યો:—“ એમ કરવાનું કાંઈ કારણ ? ”

માશીઆએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે:—“ કારણ બીજું શું હોય ? કોઈ મહાત્મા પાસેથી એ કાંઈ મંત્ર તંત્ર શિખી લાવી છે અને બાળકની સ્થામે નજર કરીને તે એ મંત્ર બોલ્યા કરે છે. મહેં એ મંત્રના કેટલાક શબ્દો સાંભળ્યા પણ છે ! જો સાત દિવસ સુધી તે આવી રીતે મંત્ર તંત્ર કર્યા કરશે તો ત્હારા આ સુંદર સુકુમાર પુત્રનું શરીર હાડકાંના માળા જેવું બની જશે અને જીવનસંકટ ઉપસ્થિત થશે ! ”

સ્વામાએ વળી વધારામાં ઉમેર્યું કે:—“ હા માજી ! તમે ખરું કહો છો. આપણા ગામમાં પણ આપણે આવા પ્રકારના કેટલાક દાખલાઓ જોયા છે અને આવા મંત્ર તંત્રના પ્રભાવથી એક કે બે પાંપણીઓએ તો બાળકતાનું મહાપાપ કર્યું છે. ”

માશીયાએ મ્હાન મુખ કરી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—
 “એ બહુંચ ખરું; પરંતુ ઈંદુને ક્યાં જ્ઞાન છે? આગ લાગ્યા પછી
 એ કૂવો ખોદવા જશે એટલે ક્યાંથી પાણી મળી આવશે? એક વખત
 બાળકની તબિયત બગડી એટલે થઈ રહ્યું; પછી ગમે તેટલી દવા
 કરો, બાધાઓ માનો તો પણ તેનું કાંઈ પરિણામ આવશે નહિ.
 આ મંત્ર જ કોઈ અજબ પ્રકારનો છે!”

ભોળા બીચારી ઇંદિરાનું મસ્તક કોઈ જૂદી જ દિશા તરફ
 વળ્યું. ધીમે ધીમે તેને તેની માશીયાનાં વચનો સત્ય લાગવા માંડ્યાં.
 તેણે પોતાના આંતરિક પ્રેમને સ્થગે કૂરતાને સ્થાન આપ્યું. જે હૃદય
 ભોળું હતું તે બીજાંઓની શિખવણીથી ભરી ગયું. ઇંદિરાના મનમાં
 માશીયાનાં વચનોએ એવી ખાત્રી કરી આપી કે, યશોદા ઇંદિરાના
 એકના એક પુત્રને સ્વર્ગમાં પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. તેણે
 પોતાના પ્રયત્નને સફળ કરવા માટે જ બાળકપુત્રને પોતાની પાસે
 રહેવા દેતા માટેની ઇંદિરાને પૂર્વ પ્રાર્થના કરી છે.

છેવટે એક દિવસે ઇંદિરાએ પોતાના પતિ પાસે જઈને કહ્યું:—
 “તમે જાણો છો કે, યશોદા મ્હારા પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છા
 રાખે છે!” ઇંદિરાના આ શબ્દો સાંભળી તેનો સ્વામી કંપી ઉઠ્યો.
 તે જાણતો તો હતો જ કે, માશીયાના વર્તનથી યશોદા ચિંતાતુર છે;
 પરંતુ તેનાથી એ સંબંધી માશીયાને કાંઈ કહી શકાતું નહિ. ઇંદિરાનો
 સ્વામી ઇંદિરાના ઉપર પણ કાંઈક નારાજ થયો હતો, કારણ તેની
 એવી ધારણા હતી કે, ઇંદિરાએ આગ્રહ કરી માશીયાને ઘેર જતાં
 અટકાવી રાખ્યાં છે! ઇંદિરાના આજના શબ્દોથી તેણે સહજ ગુસ્સે
 ભરાઈ કહ્યું:—“જ-જ, મ્હારી આગળ ફરીથી આવી વાત કરીશ
 નહિ. એ બીચારી અનેક પ્રકારનું કષ્ટ હસતે મુખે ઉઠાવી લઈ

પુત્રનું પ્રતિપાલન કરે છે તેનો તેને તું આવો બદલો આપે છે કે ! તને આવી ઊંધી શિખામણ કોણે આપી છે ? જે ફરીથી એ ખીચારીના ઉપર આવો અસત્ય આરોપ મૂકીશ તો ધરમાંથી જ હાંકી કાઢીશ, સમજ ! ”

પતિનાં આવેશપૂર્ણ વચનો સાંભળી ઈંદિરા પોતાનો તિરસ્કાર થયેલો જાણી માશીઆની પાસે જઈ રડી પડી. માશીઆ સધળો પ્રકાર જાણી ગયા પછી બોલ્યાં:—“ આ સધળું કારસ્થાન એ હરામખદીનું જ છે ! તેણે જમાઇનું મન પણ જીતી લીધું છે. તું જ વિચાર કરી જે કે તારા પતિએ તને પહેલાં કદાપિ આવાં તિરસ્કારયુક્ત વચનો કહ્યાં છે ? ”

ઈંદિરાએ વિચાર્યું કે આજે સ્વામી પાસે પણ તેના પ્રેમને સ્થાન મળતું નથી. તે તેમના તિરસ્કારને પાત્ર થઈ છે. જે સ્વામી પ્રથમ તેના ઉપર અપૂર્વ રનેહ રાખતા હતા તેજ સ્વામી આજે તેને ધરમાંથી હાંકી કાઢવાનો ભય દર્શાવે છે તથા તે પણ કોને માટે ? તેમની બહાલી યશોદાને માટે ! ઈંદિરાએ થોડા સમય પછી બ્યાકુળ કંઠે માશીઆને પ્રશ્ન કર્યો:—“ ત્યારે હવે શું થશે ? કાંઈ ઉપાય ? ”

“ માશીઆએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો. “હું તો તને પ્રથમથી જ કહેતી હતી. હશે, હજી બાજી કાંઈ હાથથી ગઈ નથી. ”

પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રના જીવનની આશંકાનો વિચાર કરતાં કરતાં ઈંદિરા અત્યંત બ્યાકુળ બ્યાકુળ બની ગઈ. તેણે માશીઆના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવી ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ માશીઆ ! મહારા પ્રાણાધિક પુત્રને બચાવવો ! હું તેના સિવાય આ સંસારમાં એક ક્ષણને માટે પણ રહી શકીશ નહિ ! ”

માશીઆએ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ બહેન ! હું કેવી રીતે

બચાવું ? એ બિખારણીની નજર આગળથી જ્યાં સુધી તું તારા પુત્રને દૂર કરી શકીશ નહિ ત્યાં સુધી તેનું રક્ષણ થવું સર્વથા અશક્ય છે. ”

ઈંદિરાએ બાકુળતાથી કહ્યું:-“ ત્યારે હું મહારા પુત્રને લઈ તમારી સાથે નાશી આવું છું. કહો તમે મ્હને અહીંથી અન્ય કોઈ સ્થળે લઈ જશોને ? ”

માશીબાએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો:-“ ના-ના, એમ બની શકે તેમ નથી. જે ઉપાય કરવો હોય તે અહીં જ તથા જેમ બને તેમ ઝડપથી કરવો જોઈએ. ”

“ ત્યારે તમે જ સલાહ આપોને કે શું કરવું ? ”

“ એ બિખારણીને દૂર કરવાની જ જરૂર છે ! ”

“ કેવી રીતે દૂર કરવી ? તેને કાંઈ કહેવા જતાં... ”

શ્યામા બોલી ઉઠી:-“ ના-ના, આવી સ્થિતિમાં તેને કાંઈ કહેવા કરવાથી ખરાબ પરિણામ આવશે. આ સમયે તો કાંઈ યુક્તિથી કામ લેવું જોઈએ. ”

ઈંદિરાએ અધીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો:-“ ત્યારે તને કોઈ યુક્તિ સૂઝે છે કે શ્યામા ? ”

શ્યામાએ કહ્યું:-“ મહારા કરતાં માશીબા ક્યાં ઓછાં બુદ્ધિ-શાળી છે ? ”

માશીબા બોલી ઉઠ્યા:-“ હા-હા, આવા પ્રસંગે તો હવે કાળિકા માતાની પ્રસાદીનો જ ઉપયોગ કરવો પડશે. ”

ઈંદિરાએ વિસ્મિત બની જઈ પૂછ્યું:-શી પ્રસાદી ? ”

માશીબાને બદલે શ્યામાએ જ કહ્યું:-“ એ પ્રસાદીનું નામ લેવાથી માતાજી ક્રોધે બરાબ તેમ છે ! ”

ઇંદિરા થોડા સમય સુધી કંપતા શરીરે વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં બેસી રહી. પછીથી જ્યારે તેને બીજે કોઇ ઉપાય ના સૂઝ્યો ત્યારે સ્વામા તથા માશીબાના અભિપ્રાય અનુસાર તેણે કાળિકા માતાની પ્રસાદીનો ઉપયોગ કરવાનું વિચાર્યું. તેના આ કાર્યમાં સર્વ પ્રકારે સહાય કરવાનું સ્વામાએ કબૂલ કર્યું અને તે સાથે ગરીબ બીચારી યશોદાનું ભાગ્ય ચક્ર ફર્યું ! ”

એકાદશીને દિવસે ઇંદિરાએ યશોદાને માટે જે દૂધ રાખ્યું હતું તેમાં સ્વામાએ કાળિકા માતાની પ્રસાદી મેળવી રાખી હતી. ઇંદિરાએ સ્વામાને પૂછ્યું હતું કે :—“ એ ઝેર તો નથી ને ? ”

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામાએ જણાવ્યું હતું કે :—“ ખરેખર ! ત્હારું ગાંડપણ તો ન જ ગયું. માતાજીની પ્રસાદીને તું ઝેર કહે છે એ શું માતાજીનો જીવો તેવો ગુન્હો કર્યો કહેવાય કે ? જોજો, હવે બૂલે ચુકે પણ એવું બોલીશ નહિ. ”

ઇંદિરાએ શંકાશીલ ભાવથી કહ્યું :—“ જોજો ખરેખર ! ભલું કરવા જતાં પાછું આપણું ભુંડું ન થઇ બેસે ! ”

સ્વામાએ કહ્યું :—“ તમે તમારે નિશ્ચિંત રહો; કોઇ જાતનો ભય રાખવાનું કારણ નથી. ”

સંધ્યા વીતિ ગયા પછી યશોદા રસોડામાં બાળકનું દૂધ લેવા ગઇ. તેને રસોડામાં જતી જોઇને ઇંદિરાએ પ્રશ્ન કર્યો :—“ ખરેખર ! શું જોઇએ છીએ ? ”

“ બાળકનું દૂધ. ”

“ એનું દૂધ મહારા ઓરડામાં પડ્યું છે. અહીં રસોડામાં જે દૂધ છે તે ત્હારે માટે રાખ્યું છે; કારણ કે ત્હેં પણ આજે એકાદશીનો ઉપવાસ કર્યો છે. ”

યશોદાએ આતઆશ્ચર્ય પામી પ્રશ્ન કર્યો:—“મ્હારે માટે ? ! હું વળી હનણ્યાં ક્યાં દૂધ પીઉં છું ? ”

ઇંદિરાએ સહજ કંપિત કંઠે કહ્યું:—“ આજે એકાદશી હોવાથી જ માશીબાએ ત્હારે માટે દૂધ રખાવ્યું છે. ”

યશોદા વિશેષ કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય રસોડામાં જઈ દૂધની વાડકી પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ તથા માશીબાએ કૃપાભાવથી રાખેલું દૂધ તેણે પોતાના પ્રાણાધિક બાળકને પીવડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને બીચારીને શી ખબર કે માશીબાએ તેના સર્વસ્વના નાશની યુક્તિ અજમાવી છે.

ઇંદિરા પણ યશોદાને દૂધની વાડકી લઈ પોતાના પુત્રની પાસે જતાં જોઈ શકી. આ સમયે થું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. કાળિકા માતાની પ્રસાદી તે પ્રસાદી છે કે ભયંકર પ્રાણુધાતક વિષ છે એ સંબંધી તેના મનમાં અનેક પ્રકારની આશંકાઓ ઉપજવા લાગી. આમ છતાં મનની નિર્જળતાથી તથા ભ્રમની ભાવનાથી તે કાળિકા માતાની પ્રસાદીને વિષ તરીકે માની શકી નહિ; છતાં જેમ જેમ તે વિશેષ વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ તેનું મન વિશેષ બ્યાકુળ બની જવા લાગ્યું. છેવટે બીજે કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝી આવવાથી તે યશોદા પાસે ગઈ તો યશોદા સુકુમાર શિશુને વાડકીમાંથી દૂધ પાતી હતી. ઇંદિરાએ કોણ જાણે કે શા વિચારથી વાંધિણીની મારફત યશોદાના હાથમાંના વાડકાને તરાપ મારી ખુંચવી લીધો અને વાડકામાં વધેલું દૂધ ફાણ માત્રમાંજ તે પી ગઈ.

યશોદાએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“તું પણ હજી મ્હારા બાપુ જેવી રહી કે ? દિવસે ને દિવસે વધારે દીવાની બનતી જાય છે! હવે મ્હારો બહાલો પુત્ર થું પીશે ? હવે હું એને થું પીવડાવું તે કહે જોઈએ ? ”

તરત જ ઈંદિરા યશોદાના ચરણોમાં ઢળી પડી ગહગદ કંઠે બોલી:—
“બહેન! આ દૂધમાં કાળીકા માતાની પ્રસાદી છે. એ પ્રસાદી પેટમાં
જતાં જ જીવ જવાનો ભય છે. મહેને મહારી મૂર્ખાઈનું ફળ મળ્યું છે.
બહેન! તહારા પ્રાણાધિક પુત્રનું રક્ષણ તું જ કર.”

યશોદાએ વિના વિલંબે સુકુમાર શિશુના ગળામાં આંગળીઓ
નાંખી તેના પેટમાંનું વિષમય દૂધ પાછું બહાર કાઢી નંખાવ્યું. શિશુ
થોડા સમય સૂંચી અર્ધચેતન અવસ્થામાં પડી રહ્યા પછી પુનઃ પૂર્વ
પ્રમાણે સ્વસ્થ થયો; પરંતુ ડોક્ટરની દવા કરાવ્યા છતાં ઈંદિરા ખચી
શકી નહિ. તે પોતે અચાન અવસ્થામાં પડી રહેલી હતી; છતાં ક્ષીણ
કંઠે તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—બહેન! બાબુ બચશે કે ? ”

યશોદાએ ઈંદિરાના મસ્તકને પોતાના ખાળામાં લપટને કહ્યું:—
“ ઇન્દુ ! આપણા પ્રાણાધિક પુત્રનું રક્ષણ યશો જ. તું પણ રક્ષા
પામી બેઠી થા તથા તહારા પુત્રને તું જ લે. હું હવે તહારા પુત્રનો
ભોગ લેવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. ”

ઈંદિરાએ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ બહેન! તહારો પુત્ર
તહારી પાસે જ રહો ! મહારા અપરાધની તું મહેને ક્ષમા આપ. મહારા
મસ્તકપર તહારી ચરણરજ મૂક. ”

આ સમયે માશ્વીયાએ આતી ચઢી ઉચ્ચ સ્વરે પોક મૂકી કે:—
“ ઓ મહારી ઇન્દુ રે, આ શું કર્યું બહેન ? ! ”

ઈંદિરાએ એક ક્ષણ સૂંચી કોષકર્કશ દૃષ્ટિથી માશ્વીયાના તરફ
જોઈ પછીથી યશોદા તરફ નજર કરી કરણકંઠે અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:—
“ બહેન ! આ કાળસર્પિણીને સત્વર અહીંથી કાઢી મૂક ! ” આ
બધું એનુંજ કારસ્થાન છે !

આટલા શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યા પછી ઈંદિરાએ વિના વિલંબે
પોતાની આ સંસારની યાત્રા પૂર્ણ કરી પરલોકપ્રયાણ કર્યું !



વાર્તાલેખકની વિપદ.

હું ધણા દિવસથી કેટલાંક નવીન માસિકપત્રોમાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખતો હતો. એ વાર્તાઓ એક પ્રકારની માનસિક ઉત્તેજનાનું પરિણામ હતું એમ પણ હું જાણતો હતો; છતાં એવી વાર્તાઓ લખવાનો મહેને નાદ જ લાગ્યો હતો એમ કહું તો એ પણ સર્વાંશે સત્ય જ છે. એ વખતે હું યુવાવસ્થામાં હતો. મહારી વાર્તાઓમાં વાસ્તવિકતા કિંવા સંભવિતતા જેવું કંઈ હતું જ નહિ. એમાં પ્રેમનું પ્રમાણ જ સવિશેષ જોવામાં આવતું હતું. ઉત્તેજનાપૂર્ણ ભાવો સિવાય અન્ય પ્રકારના ભાવ એમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા હતા. એ વાર્તાઓ વાંચી મહારું મિત્રમંડળ મહારી ધણી પ્રશંસા કરતું હતું ત્યારે વડિલ જનો એક પ્રકારની યુક્ત આશંકાથી વ્યથિત થતાં હતાં !

થોડા દિવસ પૂર્વે ‘ સરસ્વતી સૌન્દર્ય ’ નામક માસિક પત્રિકામાં મહેં એક વાર્તા લખી હતી. એ વાર્તા લખી હું કેવી અણુધારી વિપદમાં ફસાઇ પડ્યો હતો તે અદ્યક્ષાળ પછી વાંચકગંધુઓ જાણી શકશે. એ વાર્તાનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે:—

“ મુંબાઇમાં સેન્ડહસ્ટર્ટ રોડપર-નંબરના મકાનમાં હરિલાલ પંડયા નામના એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેઓ વકિલાતનું કાર્ય કરતા હતા. તેમનો શાન્તિલાલ નામનો પુત્ર વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો હતો. આ પ્રસંગે તેમની લાવણ્યમયી અને સારસ્વતી પુત્રી સવિતાની ઉમ્મર સોળ વર્ષની હતી. સવિતાનો હવે સત્વર વિવાહ કરવાનો હરિલાલનો વિચાર હોવાથી તેઓ તેને વિદ્યાલયમાં મોકલતા નહોતા. યથા સમયે

વકિલ સાહેબ કોર્ટમાં જતા હતા. શાન્તિલાલ વિદ્યાલયમાં આલ્યો જતો હતો. ઘરમાં માત્ર સવિતા અને તેની મમતામયી માતા જ રહેતાં હતાં.

ત્રણ વર્ષ પૂર્વે સવિતા અને તેની માતા તેમના દેશમાં રહેતાં હતાં અને વકીલ સાહેબ મુંબાઈમાં રહેતા હતા. એમનું મૂળ ગામ સુરતથી સાત ગાઉ દૂર હતું. એ ગામનું નામ કલ્યાણપુર હતું. કલ્યાણપુરમાં સવિતાનો એક બાલ્યસહચર હતો. તે હમ્મેશાં સવિતાને ઘેર આવતો હતો. તેનું નામ રસિકચંદ્ર હતું. રસિક સવિતાની સાથે રમતો હતો અને બાળસુલભ આનંદવિનોદ કરતો હતો. એક દિવસે સવિતાની માતાએ તેમને બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ હવે તમારી ઉમ્મર થઈ છે. આવા પ્રકારના ઠૂંકા તમાશા હવે તમને શોભતા નથી!” આ પ્રકાર બન્યા પછી રસિક સવિતાને ત્યાં પ્રથમની માફક વારંવાર જતો નહિ. ત્યાર પછી થોડા દિવસ પસાર થતાં સવિતા માતાસહ મુંબાઈ આવતી રહી. આજકાલ કરતાં ત્રણ વર્ષથી તેઓ મુંબાઈમાં રહેતાં હતાં.

મુંબાઈમાં જે મકાનમાં સવિતા તેનાં માતા પિતા સાથે રહેતી હતી એ મકાનની પાસે જ એક લોજ હતી, એ લોજની એક બારી કે જે સવિતાના મકાન તરફ હતી તે હમ્મેશાં ખંધ રહેતી હતી. દર-રોજ મધ્યાહ્નકાળ પછી સવિતા પોતાના મકાનની જે બારી એ લોજ તરફ હતી તે ઉઘાડી તેની પાસે ખુરસી નાખીને બેસી રહેતી હતી. એક દિવસે આવી રીતે તે બારી પાસે ખુરસીપર બેસી રહેલી હતી એવામાં લોજની બારી ઉઘાડી અને તે સાથે જ ચતુર્થાશ્રુનું મિલન થયું. સવિતાએ રસિકને જોયો અને રસિકે સવિતાને જોઈ અર્થાત્ મળી દ્રષ્ટોદ્દષ્ટ બંને જણાં વિસ્મિત બની ગયાં.

ત્યાર પછી હમ્મેશાં એક બીજાં આવી રીતે અરસપરસનું દર્શન

હવા લાગ્યાં. મધ્યાન્હકાળે પતિને કોર્ટમાં અને પુત્રને વિદ્યાલયમાં વૈધાય કરી ગૃહિણી શ્રધ્ધાનો આશ્રય સ્વીકારતી હતી તેથી સવિતાને પ્રિયદર્શનનો ઉત્તમ સુયોગ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતો હતો. રસિકચંદ્ર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો હતો તથા આ લૌજમાં તેણે પોતાનું નિવાસસ્થાન રાખ્યું હતું; પરંતુ તેનું અભ્યાસકાર્ય પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ્ય નહોતું. કૌલેજમાંથી સત્વર લૌજમાં આવી પ્રણયિનીનું દર્શન કરવામાં પોતાના દિવસો પસાર કરતો હતો. રહામા રહામી પ્રેમપત્રોની લેવડ દેવડ પણ થતી હતી.

થોડા દિવસ પછી આ ગુપ્ત પરિચયનું વિષમય ફળ ફળ્યું. જે પ્રેમનું બીજ ધણા દિવસથી તેમના અંતરમાં રોપાયું હતું તે હવે પૂર્ણ તેજથી વિકસિત થયું; પણ તેમનો વિવાહ થાય તેમ નહોતો; એ કાર્યમાં સામાજિક બાધા હતી.

સામાજિક બાધા લક્ષ્યમાં હોવા છતાં રસિકે ઉદામ વૃત્તિને વશ થઈ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પોતાનાં વડિલજનો સમક્ષ પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ બદલામાં રસિકને તિરસ્કાર અને અપમાનની પ્રાપ્તિ થઈ. આથી જનસમાજમાં મ્હોં બતાવવાની તેની ઇચ્છા રહી નહિ. તેણે વિચાર્યું ‘આ જીવન તો વૃથા ગયું ત્યારે પછી હવે કોના માટે સંસારમાં રહેવું? નિર્જન અરણ્યમાં નિવાસ કરીને અવશિષ્ટ આશુખ્ય પસાર કરવું એ જ હવે ઉત્તમ છે !’

જતાં પૂર્વે એક વખતે તેણે સવિતાની મુલાકાત કરી. આ ઠેકાણે તેણે પ્રણયનિરાશાનું એક મ્હોટું હૃદયવિદારક બ્યાખ્યાન કર્યું. ત્યારપછી બન્ને જણાંએ જીવનપર્યંત કૌમાર્યવ્રતનું પ્રતિપાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; કેમ કે તેમનો બન્નેનો માનસિક વિવાહ તો થઈ ગયો હતો !

રસિક સવિતાની પ્રતિજ્ઞાપર વિશેષ વિશ્વાસ મૂકી શક્યો નહિ.

તેણે કહ્યું:—“ સવિતા! ત્હારાં માતા પિતા બળાત્કારપૂર્વક ત્હારો બીજ સાથે વિવાહ કરશે તો તું શું કરીશ ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સવિતાએ કહ્યું:—“માઆપ કોનો વિવાહ કરશે ? મ્હારું જીવન મ્હારા જ હાથમાં છે—આત્મહત્યા કરતાં મ્હને સારી રીતે આવડે છે !”

સવિતાના ઉત્તરથી રસિકનો સંશય દૂર થઇ ગયો. મંતુષ્ટ ચિત્તે તે વિદાય થયો. તે દિવસથી જ રસિકનો પત્તો નહોતો અને સવિતા સંસારમાં રહીને પણ સંન્યાસિની હતી !”

+ + + +

વાર્તા પ્રસિદ્ધ થઇ. તે સાથે બંધુમંડળની સમાલોચનાનો પણ આરંભ થયો. કેટલાક યુવક મિત્રોએ કહ્યું:—‘વૈદ્યુતિક જ્યોતિસં-પન્ન આવી વાર્તા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ પ્રકટ થાય છે !’ કોઇ મિત્રે એમ કહ્યું કે:—‘ આ વાર્તામાં ઓરિજીનેલિટી નથી—પાશ્ચાત્ય વસ્તુની છાયા આપોઆપ જણાઇ આવે છે.’ અસ્તુ:

‘સાહિત્ય દર્શન’ નામનું માસિક ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’નું પ્રતિકન્દ્રી કહો કે નિષ્પક્ષપાતી કહો—તેમાં એવી સમાલોચના પ્રકટ થઇ કે, “આ મહિને ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’માં એક અદ્ભુત વાર્તા પ્રકટ થઇ છે. ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’ના સંપાદકે શા વિચારથી એ છાપી છે એ આશ્ચર્યની વાત છે ! વાર્તામાં જેટલા દોષ હોવાનો સંભવ હોય તેટલા દોષોનો લેખકે નમુનો જ બતાવ્યો છે !” છતાંદિ.

પછીથી વાર્તા રહી ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’ પત્રિકામાં અને હું રહ્યો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટપર આવેલી મ્હારી રૂમમાં. આવી રીતે કેટલાક માસ પસાર થઇ ગયા. વાંચન લેખનના વ્યવસાયમાં મ્હારો કાળ પસાર થવા લાગ્યો. આસમાની આકાશના, સાદા મેઘની માફક મ્હારું ઉદ્દેશ-શૂન્ય જીવન આશ્વિનું જતું હતું. એની સમાપ્તિ ક્યો દિશામાં હતી તે તરફ મ્હારું લક્ષ્ય નહોતું.

એક દિવસે પ્રભાતકાળે હું મહારા અબ્યાસગૃહમાં બેઠો હતો. એવામાં એક ગૃહસ્થ મહારી મુલાકાત કરવા આવ્યો. તેની ઉંમર લગભગ ચાળીસેક વર્ષની હતી. મહોંપર એક પ્રકારની સરળતાનો ભાસ સ્પષ્ટ એવામાં આવતો હતો. પહેલાં તેને કદાપિ જોયો હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ તેણે કહ્યું:—“મહાશય ! આપનું જ નામ સત્યપ્રસાદ છે કે ?”

મહેં નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો:—“ જી હા, પધારો—આ આસન પર બેસો.” આમ કહીને મહેં એક ખુરસી આગળ ખસેડી. એ ગૃહસ્થે ખુરસીપર બેસીને કહ્યું:—“ આપ ‘ સરસ્વતી સૌન્દર્ય ’ માં વાર્તા લખતા હો એમ લાગે છે, કેમ ખરું ને ?”

આ પ્રશ્નનો પણ હકારમાં ઉત્તર આપી ઉત્સુક દૃષ્ટિથી હું તેના મહોં તરફ જોઈ રહ્યો. એ ગૃહસ્થે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ જો કે આપની સાથે મારે કશો પરિચય નથી; છતાં આપની સાથે આજે મારે સ્પષ્ટતાથી કેટલીક વાતચિત કરવાની છે. કૃપા કરી આપ મહારા થોડા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો. પહેલાં આપ મને પિછાનતા હતા કે ?”

આશ્ચર્ય પામીને મહેં કહ્યું:—“ ના. ”

પછીથી એ ગૃહસ્થ વકિલની માફક મને ઉપરાછાપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. તેણે પૂછ્યું:—“ મહારા ધરના કોષ માણસને આપ પિછાનો છો કે ?”

મહેં નકારમાં ઉત્તર આપ્યો એટલે પાછું તેણે કહ્યું:—“ મહારું નામ હરિલાલ પંડ્યા છે. હું કલ્યાણપુરનો રહેવાસી છું. હવે હું આપને એમ પૂછું છું કે, કોષ પણ માણસ માર્જિત આપે મહારા સંબંધી કશી હકીકત સાંભળી છે કે ?”

આ સઘળા પ્રશ્નોથી ધીમે ધીમે મહારું આશ્ચર્ય વધી ગયું. મહેં

કહ્યું:—“ના. આપ શા માટે આ સઘળા પ્રશ્નો મહને પૂછો છો? આપને જે વાત કહેવી હોય તે સ્પષ્ટ કહી નાખોને?”

“હું જે વાત કહેવાને ઇચ્છું છું એ આપ આપનું લખાણ વાંચીને જ સમજી શકશો.” આમ કંહીને ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’ પત્રિકાનો એક અંક તેણે મહારી પાસેના ટેબલ પર મૂકીને કહ્યું:—“આ કલ્યાણપુરનો હરિલાલ પંડ્યા હું પોતે છું. હું જ સેન્ડલ્સ્ટર્ટ રોડ પર નં.—ના મકાનમાં રહું છું. ત્યાં રહીને હું વકિલાત કરું છું. મહારી પુત્રીનું નામ સવિતા છે. હવે આપને મહારે માત્ર એટલું જ પૂછવાનું છે કે, મહારા કુટુંબના નામ પર જાહિર પત્રમાં આવી અસત્ય વાર્તા આપે શા માટે લખી છે? વળી જો કદાચ આપ એમ કહો કે, આ કાલ્પનિક ઘટના છે તો પછી આપે આ વાર્તા મહારી પુત્રીના નામ પર લખી મહને આટલો બધો બદનામ કેમ કર્યો છે? આ પ્રશ્નોના મહને ઉત્તર જોઇએ છીએ.”

હવે જ એ ગૃહસ્થની સઘળી હકીકત હું સમજી શક્યો. સમજતાં જ મહારું માથું ભમી ગયું. ઘણા વાર્તાલેખકોની સાથે મહારે પરિચય હતો. હું પોતે પણ ઘણી વાર્તાઓ લખતો હતો; પરંતુ આવો બનાવ બનતો હશે એમ મહેં કદાપિ સાંભળ્યું નહોતું તેમ જ સ્વપ્નમાં પણ વિચાર્યું નહોતું. હું કોઇ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. એ ગૃહસ્થને હું કેવી રીતે સમજાવું કે એ એક કલ્પિત વાર્તા હતી—યૌવનસુલભ અલસ મસ્તિષ્કની માત્ર કલ્પના હતી! દૈવની વિચિત્ર લીલાથી આવી આશ્ચર્યજનક રીતે વાર્તાની વસ્તુ તેના જીવનક્રમ સાથે મળી ગઈ હતી!

ગમે તેમ હો; મહેં એ ગૃહસ્થને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, આ વાર્તાની સઘળી બ્યક્તિઓ કલ્પનાદ્વારા ઉપજાવેલી છે. મહેં અસાર

સુધી કલ્યાણપુર જોયું નથી, કોઇની પાસેથી કાંઇ હકીકત સાંભળી નથી તથા સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર નં.-ના મકાનમાં કોણ રહે છે એ સુધ્ધાં હું જાણતો નથી. મહેને એમ લાગ્યું કે, એ ગૃહસ્થે મહારાં આ વચનોપર વિશ્વાસ મૂક્યો; પરંતુ આ ઘટનાનો અંત આટલેથી આવ્યો નહિ. એ ગૃહસ્થે ધણા પ્રયત્નના અંતે પોતાની કન્યા સવિતામુંદરીનો વિવાહ નક્કી કર્યાં હતો. છોકરો બહુ બણેલો નહોતો; પરંતુ તેનાં માતાપિતા શ્રીમંત હોવાથી છોકરાની વિવાહના બજારમાં પસંદગી થઇ હતી. આવતા માસમાં જ વિવાહ થવાનો હતો; પરંતુ એ છોકરાના પિતા ‘સરસ્વતી-સૌન્દર્ય’ ની વાર્તા પ્રસિદ્ધ થયા પછી આવીને વિવાહસંબંધ તોડી નાખીને રૌપમાં જ આસ્થા ગયા હતા. મહેં આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“આટલી સીમા સુધી આ પ્રકાર જઇ પહોંચ્યો છે? મહારી એક સામાન્ય વાર્તાથી આપ મહોટી અડચણમાં ફસાઇ પડ્યા છે! જો આપ સંમતિ દર્શાવતા હો તો હું પોતે આપના વહેવાઇ મહાશય પાસે જઇ તેમના બ્રમતું નિરસન કરું? એમ કરવાથી તેઓ કદાચ વિવાહસંબંધ કાયમ રાખશે!”

ગૃહસ્થે કહ્યું:—“હીક, તેમ કરો. કાલે સંધ્યાકાળે મહારે ત્યાં આવજો.” આમ કહી તે વિદાય થયો.

x x x x

પ્રાણલાલે (હરિલાલના વહેવાઇએ) મહેને પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો:—“આપે ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’ માં વાર્તા લખી આ ગૃહસ્થને અપમાનિત કેમ કર્યા?”

“આપે હરિલાલભાઇના મુખે કદાચ સાંભળ્યું હશે કે, કોઇને અપમાનિત કરવાનો મહારો વિચાર નહોતો. જે કાંઇ બન્યું છે તે વિચિત્ર અને અકળિત દૈવલીલાના પરિણામે જ બન્યું છે. એવો મૂર્ખ

લેખક કોઈ નહિ હોય કે જે પોતાના પર સઘળી જવાબદારી રાખી જાહિર પત્રમાં એક કુટુંબની વાત આવી ખુસ્તી રીતે લખે. ”

“ એવો મૂર્ખ કોઈ છે કે નહિ એ વિષયપરત્વે તર્ક કરવાની કશી અગત્ય નથી. વળી આપ દેવનું કારણ દર્શાવો છો; પરંતુ કલ્પનાનું સાદસ્ય સત્ય પ્રકાર સાથે આટલી સીમા સૂધી હોવું સંભવિત નથી. ”

હરિલાલે કહ્યું:—“ આપ ઉપર ઉપરથી શા માટે વિચાર કરો છો? વાર્તાની સઘળી વસ્તુ કાંઈ મળતી નથી. જુઓ, કલ્યાણપુરમાં રસિક નામનો કોઈ યુવક રહેતો નથી અને મહારા મકાન પાસે એકઠે લોજ આવેલી નથી. ”

પ્રાણલાલે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ બસ ! આપ આટલી ખુદ્દિ વાપરીને વકિલાત કરશો કે ? આપનામાં ખુદ્દિનો અભાવ હોવાથી જ આપની પ્રેક્ષિટસ બરાબર જામતી નથી. આપ સમજી શકતા નથી કે છોકરીના નામ પર જે કલંક લાગ્યું છે—તે ખરું હો કિંવા ખોટું—તે ધોવાવાનું નથી. આપે આવું ભયંકર અપમાન શા માટે સહન કરવું જોઈએ ? તમે આ લેખક મહોદયના નામ પર પ્રતિષ્ઠાભંગનો દશહજાર રૂપિયાનો કેસ માંડો જોથી આપનું સમસ્ત જીવન સુખમાં પસાર થશે. એમ કરવાથી કન્યાના વિવાહમાં પણ અડચણ નહિ આવે; છતાં જે અડચણ આવે તો સ્વદેશદીપક આર્થ સમાજનો આશ્રય સ્વીકારી કન્યાને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત કુલીન પાત્રના હાથમાં સમર્પણ કરજો. ”

હરિલાલે વિરક્તિસચક સ્વરે કહ્યું:—“ મહાશય ! આપના સુખમાં આવાં વચનો શોભતાં નથી. વળી સત્યપ્રસાદભાઈએ કાંઈ જાણી જોઈને મૂકેને અપમાનિત કર્યો નથી. ”

“ ત્યારે મહારા પુત્ર સાથે તમારી કન્યાનો વિવાહસંબંધ નહિ જ થઈ શકે. ” આમ કહીને પ્રાણલાલ એ સ્થાનનો ત્યાગ કરી

આશ્ચર્ય ગયો. તેનાં વચનોપરથી તે નિષ્કુર નરપિશાચ છે એવી અમારી ખાત્રી થઇ ગઇ. તેણે મહારું અને હરિલાલનું બચંકર અપમાન કર્યું; કિન્તુ કાલ્પમાં પથર નાંખ્યાથી છાંટા ઉડ્યા સિવાય રહેતા નથી એ સત્ત્વનું સ્મરણ કરી અમે મૌન ધારણ કર્યું હતું.

હવે સવિતાનું શું કરવું? કેવી રીતે હરિલાલની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવું એની ચિંતા ઉપસ્થિત થઇ. અમે બન્ને જણા ચૂપ હતા. કો-ઇના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળતો નહોતો. માત્ર મહારે લીધે જ હરિલાલ આવી મહોટી વિપદમાં ફસાયા હતા. મહેં વિચાર્યું આ અપરાધ મહેં કરેલો હોવાથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મહારે જ કરવું જોઇએ. ક્ષણ માત્રમાં જ મહેં મહારા કર્તવ્યનો નિર્ણય કરી લીધો. મહેં કહ્યું:—“જીઓ, સધળું મહારે લીધે જ બન્યું છે; તેથી હું જ આ સંકટમાંથી આપનો ઉદ્ધાર કરીશ. હું એક સર્વોત્તમ પાત્ર સાથે આપની કન્યાના વિવાહની વ્યવસ્થા કરીશ. એ માટે આપ હવે નિશ્ચિત રહેજો.”

“મહારે માટે આપે શા સારું તકલીફ ઉઠાવવી જોઇએ ? ” હરિલાલે કહ્યું.

“આ કાર્ય માટે હું જ જવાબદાર છું. મહારા ધણા બંધુ બાંધવો છે. ઇશ્વરકૃપાથી હું તેમ જ તેઓમાંના ધણાખરા આપના જ જ્ઞાતિબંધુઓ છીએ. સવિતાસુંદરીના વિવાહની વ્યવસ્થા કરવામાં મહને વિશેષ અડચણ વેઠવી પડશે નહિ.”

આ વાક્ય સાંભળી હરિલાલે કહ્યું:—“આપ સહામેની રૂમમાં બેસો. હું ઘરમાં રહી મૂકવા માટે કહી આવું.”

“બોજનનો સમય ઉપસ્થિત થયેલો હોવાથી રહી મૂકવાની કશી અગત્ય નથી.” મહેં કહ્યું; પણ મહારા વાક્ય પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં હરિલાલ ગૃહિણી પાસે ચાલ્યા ગયા હું સહામેની રૂમમાં

ગયો. એક બાળિકાને ટેબલ પાસેની ખુરસીપર બેસીને કાંઈ લખતાં મહેં જોઈ. મહેને જોતાંની સાથે જ તે ચંચળ હરિણશિશુની આશ્ક લાંથી પલાયન કરી ગઈ. તે જે ખુરસીપર બેઠી હતી એ ખુરસીપર હું બેઠો હતો સૂધી એ કુરસીપર એક પ્રકારની મૃદુમધુર ઉણ્ણતા વિરાળ રહેલી હતી. ટેબલપર દૃષ્ટિ જતાં જ મહેં જોયું કે; કિશોરી જે પત્ર લખતી હતી તે લાં જ પડ્યો હતો. એ કિશોરી હરિલાલની પુત્રી સવિતાસુંદરી જ હોવી જોઈએ એમ પ્રથમ દર્શનથી જ હું સમજી ગયો હતો. તેણે પત્રમાં શું લખ્યું હતું એ જાણવાને માટે મ્હારું આત્મકથ વૃદ્ધિમત થઈ ગયું, પણ કેટલીક લીટીઓ વાંચતાં જ મ્હારાં નેત્રો સ્થિર થઈ ગયાં. એ પત્ર આ પ્રમાણે લખેલો હતો:—

“ પરમ પૂજ્ય પિતૃદેવ !

ધણા દિવસથી તમારા મુખપર હાસ્ય દેખાતું નથી. પ્રથમની આશ્ક તમે મ્હારી સાથે ખુલા મનથી વાતચિત કરતા નથી. આ સર્વ સ્થિત્યંતરનું કારણ હું સારી રીતે જાણું છું. સંસારને હું હુબાવી દેવા બેઠો છું. પ્રાણુલાલ સાથે તમારી જે વાતચિત થઈ છે તે મહેં સાંભળી છે. મ્હારા પર લાગેલા અસત્ય કલંકથી તમારું સમસ્ત જીવન સમાજમાં તિરસ્કારપાત્ર અને અપમાનિત લેખાય એ મ્હારાથી કદાપિ નહિ જોઈ શકાય. હું જાણું છું કે હું આ સંસારમાંથી અદશ્ય થઈશ એટલે તમારે ધણું કષ્ટ—’ સવિતા વિશેષ લખી શકી નહોતી. હું તેની રૂમમાં ગયો તેથી તેના લેખનકાર્યમાં બાધા થઈ હતી. ઉપરોક્ત હકીકત વાંચી હું કંપી ઉઠ્યો. મહેં વિચાર્યું જન્મદાતા પિતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા માટે જે પુત્રી પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના જીવનનું બળિદાન આપી શકે છે એ બાળા સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી છે. જે પુરુષ એવી દેવીને પોતાની સંસારસહચરી તરીકે

મેળવી શકે એ ધણો સૌભાગ્યવાન ગણાય. ક્ષણ માત્રમાં જ અપરિ-
ચિતા બાળિકાએ મહારા હૃદયની સધળી શ્રદ્ધાનું આકર્ષણ કર્યું. સ્વર્ગની
એ પારિજાતક કલિકાનું દુઃખ દૂર કરવાની મહેન્ટ મહારા મનમાં દૃઢ પ્રતિ-
જ્ઞા કરી. ખીબના સુખ માટે જે બાળા પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરી
શકે છે એવી બાળિકાને જે હું મહારી જીવનસંગિની તરીકે મેળવી શકું
તો મહારું સાંસારિક જીવન ધણું સુખમય નિવડે એમ મહેન્ટ લાગ્યું.
આટલા દિવસ સુધી મહેન્ટ મહારા મનમાં ને મનમાં મહારી જીવનસં-
ગિનીનું એ કાલ્પનિક ચિત્ર અંકિત કર્યું હતું. એ ચિત્રનો દૂંક સમ-
યમાં જ સત્ય સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર થશે એવો મહેન્ટ બાસ થયો.
વર્ષાઋતુના જળપ્રવાહ જેવા તેના ચરિત્ર અને રૂપના માધુર્યથી ક્ષણ
માત્રમાં મહારું હૃદય બીંબાય ગયું. ત્યાર પછી અમે સર્વેએ સાથે બે-
સીને મહાપાન કર્યું. એ મહાપાનનો આનંદદાયક સમય આ જીવનમાં
હું કદાપિ ભૂલી શકું તેમ નથી.

* * * *

મહારી સાથે જ સવિતાનો વિવાહ થઇ ગયો. વિવાહ થઇ ગયા
પછી અમે એક દિવસે વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં હતાં. સવિતાના મુખમંડળ
તરફ જોઇ રહીને મહેન્ટ કહ્યું:—“ ઠીક છે, તે દિવસે મહારી સાથે તારો
વિવાહ નક્કી ન થયો હોત તો તું આત્મહત્યા કરત કે ? ”

સવિતાએ હસીને કહ્યું:—“ એ વાત શા માટે પૂછો છો ? ”

“ એ પ્રસંગે તહે શો નિર્ણય કર્યો હતો એ જાણવાની મહારી
મગ્ગ છે. ” મહેન્ટ કહ્યું.

“ ના, મહારા અંતરની વાત હું તમને કહેવાની નથી; પણ
તમે મહારા નામપર અસત્ય વાર્તા શા માટે લખી હતી તેનો ઉત્તર
આપો જોઇએ ? ” સવિતાએ કિંચિત રોષ દર્શાવીને પૂછ્યું.

“એમાં પરમાત્માનો જ સંકેત હોવો જોઈએ. મહારૂં ને તહારું મિલન થવા માટે જ એ વાર્તા લખાઈ હશે; નહિ તો આટલું બધું સાદરૂપ આજ સુધી મહારાજેવામાં આવ્યું નથી.” મહેં કહ્યું.

“જે દિવસે ‘સરસ્વતી સૌન્દર્ય’ નો અંક પ્રગટ થયો તે જ દિવસે મહેં તમારી વાર્તા વાંચી હતી. વાર્તા વાંચી હું અવાક બની ગઈ હતી! કોઈ પણ રીતે હું એનો અર્થ કરી શકી નહિ. વળી એ પ્રકાર કોઈને જણાવતાં પણ મહેને લજ્જ લાગવા માંડી. હવેથી તમે એવી રીતે વાર્તા લખી શકશો નહિ. મહારી માફક કેટલાં મનુષ્યો એથી સંકટમાં ફસાય એવો સંભવ છે?”

“આજથી હું વાર્તા નહિ લખવાની જ પ્રતિજ્ઞા કરું છું. જો તહારા પિતાએ મહારાપર પ્રતિજ્ઞા ભંગનો કેસ માંડ્યો હોત તો મહારી દુર્દશાનો પાર રહેત નહિ. હું કોઈ પણ રીતે મહારો બચાવ કરી શકત નહિ!” મહેં કહ્યું.

ગુલશાના.

ઐતિહાસિક પ્રેમકથા. અકબર બાદશાહના સમયની એક મર્મ-લેદક રહસ્યપૂર્ણ ઘટનાને આધારે આ નવલકથા લખવામાં આવી છે, અકબરશાહની ઉદારતા, દીવાના ઈસ્કાન્દારનું ભાગ્યચક્ર, બહાદુર રમણી ગુલશાનાનો અપૂર્વ પતિપ્રેમ, મહાત્મા શાહજહાનની શીખ્યપ્રીતિ. રાજ-કુમારી રૂબિયાનું મરણ પામ્યા પછી સજીવન થયું વગેરે લેદ ભરેલા બનાવોથી ભરપૂર. એક વખત વાંચવા લીધા પછી હાથમાંથી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. વીર, શૂંગાર, કશ્શા તેમજ હાસ્યરસથી ભરપૂર. લાય-એરીને ચોભાવે એવું સોનેરી પાકું પૂકું છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

‘લુહાણા-બંધુ’ કાર્યાલય-અમદાવાદ.

અનાદત લલિત.

અમારી પાડોશમાં રહેતા ગોપીમોહનને સર્વે પિછાનતાં હતાં. એનામાં એક પ્રકારનું એવું આકર્ષણ હતું કે, તે જે કોઈને ત્યાં જતો તે ધરનાં સર્વ માણસો તેની સાથે વાતચિત કરવાને વ્યાકુળ બની જતાં હતાં. બાળકો તેને ખભે ચઢી જવાનો યત્ન આરંભતાં હતાં તથા ‘વાત કહો’ ‘વાત કહો’ એમ કહીને તેને અસ્થિર કરી નાખતાં હતાં. યુવકવર્ગ તેની સાથે અતિ આનંદથી વાત કરતો હતો. વૃદ્ધવર્ગ ગોપીમોહનને અંતઃકરણથી સદા સર્વદા શુભાશીર્વાદ આપતો હતો.

ગોપીમોહનની પ્રકૃતિ અતિ શાંત હતી. તેનું જીવન એક જ પ્રકારના ભાવમાં પસાર થતું હતું. તેના પિતા એક વેપારીને ત્યાં કામદાજ કરતા હતા. આખું જીવન ધસડખોરો કરી જ્યારે વૃદ્ધ પિતા પરલોક પામ્યા ત્યારે આ સંસારનો સમસ્ત ભાર ગોપીમોહનના માથા ઉપર આવી પડ્યો. ગોપીમોહનના સંસારમાં તે પોતે તથા તેની વૃદ્ધ માતા સિવાય બીજું કોઈ નહોતું.

પિતા જે વેપારીને ત્યાં નોકરી હતા તે વેપારીને વિનંતિ કરીને ગોપીમોહને પોતાના પિતાની જગ્યા પ્રાપ્ત કરો. પિતાની રોગ શય્યા અને દવાદારૂમાં ગોપીમોહનને થોડુંઘણું દેવું કરવું પડ્યું હતું. ગોપીમોહનનો માસિક પગાર માત્ર વીસ રૂપિયા હતો તેમાંથી તે થોડું ઘણું બચાવી દેવું ભરી દેવાનો યત્ન કરતો હતો; પરંતુ સંસારનું

ખર્ચ ચલાવતાં તેની પાસે શું બચી શકે ? આથી કરીને દર માસે તે બાળની રકમ કરતાં વિશેષ બચાવી શકતો નહિ અર્થાત્ બાળ વસુલ આપ્યા કરતો હતો અને દેવાની રકમ તો ખેંચાયા જ કરતી હતી.

તેની માતા તેને કહ્યા કરતી હતી કે:—“ જો બાઈ ગોપી ! હવે હું વૃદ્ધા થઈ ગઈ છું તેથી તું વિવાહ કર. પૌત્ર પૌત્રીનાં મુખનું દર્શન કરી હું સ્વર્ગ પામીશ. હવે ક્યાં સૂધી આમ કુંવારો રહીશ.”

આના ઉત્તરમાં ગોપીમોહન માત્ર એટલો જ ઉત્તર આપતો હતો કે:—“ એક વખત દેવું ચુકવી દઉં; ત્યાર પછી બધી વાત.”

ગોપીમોહનનો બાળબચ્ચાં ઉપર અસાધારણ સ્નેહ હતો. તેનું કામળ પ્રેમમય હૃદય સ્નેહ કરવાના પાત્રની તપાસમાં સર્વદા બ્યાકુળ રહેતું હતું. આથી કરીને સર્વ પાડોશીઓ તેના પ્રેમને પાત્ર થઈ પડ્યાં હતાં.

કોઈ કોઈ સમયે તેના મનમાં વિચાર કરી સંસારી થવાનો વિચાર પણ થઈ આવતો હતો. સાધારણ કપડાં પહેરી, ખમે ખેસ નાખી જ્યારે તે વેપારીને ત્યાં પેઢી ઉપર કામ કરવા જતો હતો ત્યારે તેના મનમાં એમ વિચાર આવતો કે:—“ જો મહને બાળબચ્ચાં હોય તો તેઓ કેવો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે ? તેઓ શું મહને આવી રીતે સહેલાઈથી પેઢી ઉપર જવા દે ખરાં કે ? ”

પેઢી ઉપર કામ કરતાં કરતાં જ્યારે તેનું માથું કંટાળી જતું ત્યારે તે વિચારતો કે:—“ જો મહારે બાળબચ્ચાં હોય તો મહને આવા દુઃખમાં પણ કેવો આનંદ થાય ? ”

પેઢી ઉપરથી છૂટી સંધ્યા સમયે સ્વગૃહે આવતાં તેને એવો વિચાર આવતો કે:—“ લોકોનાં બાળબચ્ચાં તેમના પિતાને કામ ઉપ-

રથી ઘેર આવેલો જોઈ કેવાં ખુશી થાય છે ? હું ઘેર આવું છું ત્યારે ખારણા આગળ સ્થાને આવી હાથ લાંબા કરી કોઈ પણ બાળક એમ નથી કહેતું કે ‘બાપા ! આજે મ્હારે માટે શું લાબ્યા છે ?’

અહા ! કેવી આશ્ના ! જે તે બિચારો દેવાની જન્મજન્મથી સુખા થાય તો પછી તેને કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નડે તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે તેના અંતઃકરણમાં સંતાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી હતી ત્યારે ત્યારે તે ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કહેતો કે:-“ પ્રથમ દેવામાંથી સુખ થઈશ. તે પછી બીજી વાત. ”

પરંતુ તેનું અંતઃકરણ કોઈ પણ પ્રકારે તેના નિશ્ચય ઉપર સ્થિર રહી શકતું નહોતું. સ્નેહની પ્રમળ ક્ષુધા પાડોશીઓનાં સર્વ બાળકો ઉપર પ્રેમ કરવા છતાં પરિતૃપ્ત થતી નહોતી. તેને તેના પોતાના એક પુત્ર જેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; કારણ કે પોતાના પુત્ર ઉપર પ્રેમ કરવા જતાં તેને કોઈ અટકાવી શકે તેમ નહોતું !

કેટલીક વખત જ્યારે ગોપીમોહન આડોશી પાડોશીનાં સંતાનોને એકત્ર કરી વાત કહેતો હોય છે ત્યારે કોઈ નોકરચાકર આવી કોઈ કોઈ બાળકને જમવાનું કારણ દર્શાવી લઈ જાય છે. જે કોઈ બાળક વાત સાંભળવાની પડતી મૂઢી જવાની ના પાડે છે તો નોકર તેને ચૌદમા રત્નનો ભય દર્શાવીને પણ લઈ જાય છે. આવા સમયે ગોપી-મોહનના પ્રેમમય હૃદયની કેવી હૃદયભેદક સ્થિતિ થઈ જતી હશે તેનો ખ્યાલ બિનઅનુભવીને આવી શકવો અતિ મુશ્કેલ છે. પાડોશીમાં ઇર્ષ્યા કરનારાઓની પણ ખોટ નહોતી. કેટલાક ઇર્ષ્યાવાન લોકો બાળકહૃદયને તેના તરફ લાગ્યાં આકર્ષાયલાં ગોપીમોહનના પ્રેમથી જોઈ શકતા નહોતા ! તેઓ ગોપીમોહન પાસે જે જે બાળકો એકત્ર થતાં હતાં તેમનાં માતાપિતા પાસે જઈ ઉંધું છતું સમજાવતા હતા

અને કહેતા હતા કે:-“ એ દુષ્ટની નજર લાગશે તો તમારું આગક કાળના કરાળ મુખનો ભોગ થઇ પડશે, માટે ચેતીને ચાલજો ! ”

મહા મહેનતને એ ચાર પૈસા બચાવી ગોપીમોહન પોતાના પા-ડોશીના કાંઠા છોકરાને માટે વાળું લઇ આવતો હતો. છોકરાનાં માઆપ કહેતાં કે:-“ ઓહો ! એમાં તે શી મોટી ભારે રકમ લાગ્યો છે ? ! ” પરંતુ માઆપની વાત તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી છોકરો જો વાળું વગાડી કૂદાકૂદ કરી મૂકતો તો તે દિવસે ગોપીમોહનને અપૂર્વ આનંદ થતો હતો અને પેઢીમાં પણ ઉત્સાહથી કામ કરતો હતો.

આમ છતાં બાગ્યચક્રની ગતિ બિદકુલ બદલાઇ નહિ. દિવસો ઉપર દિવસો વીતી જવા લાગ્યા; પરંતુ દેવું ભરી શકાયું નહિ. ધીમે ધીમે ગોપીમોહનની ચિંતાનો ભાર વણે વધી ગયો.

એક દિવસે રવિવારે ગોપીમોહન ખૂબાર ફરવા નીકળ્યો હતો એવામાં વરસાદ પડવો શુરુ થયો. આવણુ માસનો સંધ્યા સમય હતો. ગોપીમોહન છત્રી સાથે ફરવા નીકળ્યો નહોતો. તે છત્રી લેવાને માટે ઘર તરફ પાછો વળતો હતો એમાં એકાએક વંટાળીઆતું સખ્ત તોશાન થયું. આથી કરીને તે રસ્તા ઉપરની એક ગલીમાં પેડા અને વરસાદ મુશળધાર વરસવા લાગ્યો.

ગોપીમોહને તે દિવસે જ ધોયેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં તથા અડ-વાડીઆ સૂધી એ કપડાં ચલાવવાનાં હતાં. આથી ગોપીમોહન કપડાં ના ભીંજાય એવી યુક્તિ શોધવા લાગ્યો. એવામાં એક ઘરનો ઓટલો નજરે પડતાં તેના ઉપર તે ચઢી ગયો.

આકાશમાં અંધકાર ફેલાઇ ગયો. વજ્રધ્વનિ કરતી વિદ્યુત ચમકવા લાગી. ધીમે ધીમે ગલીની અંદર પાણી ભરાઇ જવા આવ્યું. ગોપીમોહન જે ઠેકાણે ઉભો હતો ત્યાં આગળ પણ વરસાદની ઝાપટ

આવતી હતી. ગોપીમોહન ઓઠલા ઉપર સંકોચાધને ઉભા રહેવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. એવામાં ઓઠલાના એક ખુણાની અંદર ફાટીટૂટી ચટાઇ ઉપર તેણે એક બાળકને સૂઈ રહેલો જોયો. તેની ઉંમર સાત આઠ વર્ષ કરતાં વધારે નહોતી. શરીરનો રંગ સ્થામ હતો અને મસ્તક ઉપર ધણી વાળ હતા.

આવા સખ્ત વૃષ્ટિના સમયે એ બાળકને નિદ્રાધીન જોઈ ગોપીમોહનની તેને જાગ્રત કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ એકાએક બાળકના શરીરે હાથ અડકાડવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ. છેવટે જાપદ વિશેષ આવવાથી તેણે ધીમે ધીમે બાળકના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો. બાળક તેના કરસ્પર્શથી જાગી ઉઠ્યો. જાગી ઉઠતાંની સાથે જ તે બોલી ઉઠ્યો:—“બાપા!”

આ ‘બાપા’ ઉચ્ચારે ગોપીમોહનના અંતઃકરણને વીંધી નાંખ્યું. તેને તો કોઈ ‘બાપા’ કહીને બોલાવતું નથી. બાળકના આ ઉચ્ચારે તેના સ્નેહમય હૃદયને દ્રવીભૂત કરી નાંખ્યું. તેણે કહ્યું:—“ભાઈ! ઉઠ, વરસાદ ધણી પડે છે; તું બીજાઈ જઈશ.”

બાળક આંખો ચોળતો ચોળતો ઉઠ્યો તથા કામળ ઉપર પડેલી એક ફાટીટૂટી ચોપડીને તેણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. ત્યાર પછી અજાણ્યા ગોપીમોહનને જોઈ તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“તમે કોણ છો?”

ઉત્તરમાં ગોપીમોહન પોતાનો પરિચય આપી રહ્યા પછી કહ્યું:—“ભાઈ! ધરની અંદર જતો રહે! મંધ્યા સમયે ધરની બહાર આમસૂઈ રહેવાય ખરું કે?”

બાળકે કહ્યું:—“હું ચાલી શકતો નથી—લંગડો છું.”

ગોપીમોહને બાળકના પગ તરફ નજર કરી તો તેને તે બીચારો લંગડો જણાયો. ગોપીમોહને પ્રશ્ન કર્યો:—“ભાઈ! તારા બાપા ક્યાં છે?”

બાળકે કરુણસ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“ તેઓ એક વર્ષથી મરી ગયા છે. ”

“ ત્યારે બીજું કોણ છે ? ”

“ મા છે, બે ભાઈ છે અને એક બહેન છે. ”

“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

“ ઘરમાં. બુઝો અહીંથી તેમનો અવાજ પણ સાંભળી શકાય છે. તેઓ રમે છે. ”

આ સમયે બાળકના બે ભાઈઓ તથા એક બહેન કાગળની હોડી બનાવી તેને પાણીમાં તરાવી ખુશી થતાં હતાં તથા ઉચ્ચ સ્વરે આનંદથી કોલાહલ કરતાં હતાં.

ગોપીભોહને પ્રશ્ન કર્યો:—“ તેઓ તને રમાડતાં નથી ? ”

બાળકે નમ્રતાથી દીનવચ્ચને ઉત્તર આપ્યો:—“ હું લંગડો છું. તેઓ એમ કહે છે કે લંગડાં છોકરાંથી રમી શકાય નહિ ! હું ‘ ચોર ચોર ’ ની રમત રમી શકતો નથી. હું પત્તાં રમવાનું કદ્દું છું તો તેઓ ન પાડે છે. ”

“ ત્યારે આખો દિવસ તું શું કરે છે ? ”

“ અહીં આગળ મહારી મા મહેને સહવારથી જ મૂકી બેઠા છે. મહેને જો ઘરમાં બુઝો છે તો માને ગુરસો આવે છે; કારણ હું લંગડો હોવાથી કાંઈ કામ કરી શકતો નથી. આથી કરીને જ હું આ ડેકાણે બેસી રહું છું. મહારા બાપાએ મહેને આ ચોપડી આપેલી છે; તેને જોઉં છું. બરાબર વાંચી શકતો નથી. ચોપડીની છબીઓ જોયા કરું છું. આ ચોપડીમાંની સર્વ વાતો મહારા બાપાએ મહેને કહી સંભળાવી હતી તેથી છબીઓ જોઈ હું સર્વ સમજી શકું છું. ” આટલું બોલી રહેતાંની સાથે જ બાળકને ધણી ઉધરસ આવવા લાગી.

ગોપીમોહને પ્રશ્ન કર્યો:—“ ત્હારી તબિયત સારી નથી કે શું ? ”

બાળકે ઉત્તરે આપ્યો:—“ મા જણાવે છે કે, મ્હને ક્ષયરોગ થયો છે. બાપા પણ આ રોગથી જ મરી ગયા હતા. માનું એમ કહેવું છે કે, હું પણ વધારે દિવસ સુધી જીવી શકીશ નહિ. ”

ગોપીમોહનનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. આ બીચારો અનાદત રોગી બાળક માતાપિતા તેમજ બંધુભગિનીઓના પ્રેમથી વંચિત છે એવો વિચાર આવતાં તેને ધણું દુઃખ થયું. છેવટે તેણે નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“ જોઈ, ત્હારી ચોપડી કેવી છે ? ”

બાળકે પોતાની શટીટ્ટી ચોપડી ગોપીમોહનને બતાવી. ગોપીમોહને જોયું તો એ ચોપડી બીજી કોઈ નહિ, પરંતુ ‘સચિત્ર બાળ રામાયણ’ની હતી. રામ, સીતા, રાવણ વગેરેનાં ચિત્રો પણ અંદર હતાં અને એ ચિત્રો બાળકના આનંદ શૂન્ય એકાંત જીવનનાં શાંતિદાન દેતાં હતાં.

સંધ્યા થવા આવી. વરસાદ થોડો થોડો વરસતો હતો. ગોપીમોહને કહ્યું:—“ તું જમવાનો નથી ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ હમણાં ખાવાનું મળે તેમ નથી. રાત્રિ થયા પછી માતા મ્હારાં બાઈ બહેનને જમાડી પછીથી મ્હને જમવાને માટે લઈ જશે. હું જમી રહ્યા પછી તેમને રામાયણની વાત કહી સંભળાવીશ અને તેઓ સુઈ રહેશે. એ સમયે મા જમશે અને પછીથી વાસણ સાફ કરશે. જ્યારે મ્હારું શરીર ધણું નરમ હોય છે ત્યારે હું વાત કહી શકતો નથી અને જ્યારે હું વાત કહેતો નથી ત્યારે મ્હારાં બાઈ બહેન મ્હારી રમવાની વસ્તુઓ ફેંકી દે છે તથા મ્હારી આ બહાલી ચોપડી પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આથી મ્હારે તેમને હમ્મેશાં રામાયણની વાર્તા કહી સંભળાવવી પડે છે. ”

આ સમયે ધરતું દાર ઉધાડી એક હજપુષ્ટ રમણીએ બહાર આવી ઉચ્ચકંઠે કહ્યું:—“ અરે લલિત ! તું વરસાદથી બીજાનું ગયો છે કે શું ? આ દુઃખ તે હવે ક્યાં સૂધી.....”

રમણીનું વાક્ય પૂર્ણ નહોતું થયું એટલામાં જ તેની નજર ગોપીમોહન ઉપર પડવાથી તેણે પોતાનું માથું પહેરેલા ગવનથી ઢાંકી દીધું અને પ્રશ્ન કર્યો:—“ તમારે શું જોઈએ છીએ ? ”

ગોપીમોહને ઉત્તર આપ્યો:—“ વરસાદ પડતો હતો તેથી અહિં ઉભો રહ્યો છું. આ બાળક તમારો જણાય છે ? ”

રમણી:—“ હા, બાપ ! દુઃખની વાત તમને શી કરું ? મહારું ભાગ્ય જ ફૂટેલું છે. નહિ તો આવો લંગડો છોકરો મહારા નસીબમાં ક્યાંથી હોય ? જ્યારથી તેના બાપા મરી ગયા છે ત્યારથી અમારા દિવસો ઘણી દુઃખદાવસ્થામાં વીતે છે.”

આમ કહીને તેણે બાળક લલિતને પોતાની કમર ઉપર ઊંચકી લીધો. તેના હાથમાં ચોપડી જોઈ તેની માતા કંઠાણીને બોલી ઉઠી:— “ આ શું છે ? પેલી ચોપડી કે ? તું તો મહને આખીને આખી સળગાવી ચૂકી રાત્રિ દિવસ આવી ચોપડીને છાતી સાથે રાખવાથી શું થાય છે ? ”

બાળક કાંઈપણ બોલ્યા આલ્યા સિવાય તેની આંતરિક્ષિની ચોપડીને છાતી સાથે આંપી રહ્યો !

ગોપીમોહન હવે વિશેષ કૂર દેખાવ જોઈ શકવાને અસમર્થ થયો. તરત જ તે જોડાને હાથમાં ઊંચકી લઈ ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. તે સમયે ગલીમાંનું જળ વહી ગયું હતું.

બીજે દિવસે આઠ વાગ્યે જમી પરવારી ગોપીમોહન પેદી ઉપર જવા નીકળ્યો; પરંતુ પેદીને સીધે રસ્તે નહિ જતાં તે પેલી ગલી આગળ.

રસ્તા પાસે આવી ચઢ્યો. આ સમયે બાળક ઓઠલા ઉપર બેઠો બેઠો બાળરામાયણનાં પૃષ્ઠો ફેરવતો હતો. ગોપીમોહનનું આગમન થતાં જ તેને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તેણે સ્મિત હાસ્ય કરી ગોપીમોહનને માન આપ્યું. ગોપીમોહન તેની પાસે બેસી વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યો.

આ દિવસ પછી હમ્મેશાં ગોપીમોહન બન્ને વખત એ ગલી આગળને રસ્તેથી જ પેઢી ઉપર જતો આવતો હતો. જો કે સીધા રસ્તા કરતાં આ રસ્તો બમણો લાંબો હતો; પરંતુ ગોપીમોહનને તો આજ રસ્તો આનંદદાતા તેમજ પાસે આવેલો જણાવા લાગ્યો. લલિત સહવાર સાંજ ગોપીમોહનના આગમનની રાહ જોતો બેસી રહેતો હતો. બન્નેની વાતચિતનો અંત જ આવતો નહોતો. સખ્ત વરસાદમાં અને વિદ્યુતની બીષણ ગર્જના થતી હોય એવા સમયમાં પણ ગોપીમોહન હાથમાં જોડા ઊંચકી આ ગલીમાં આવી લલિતને મળતો હતો. તેનું સ્નેહનું ભૂખ્યું હૃદય હવે માત્ર પોતાનું જ એક પાત્ર પ્રાપ્ત કરી શક્યું. આ ઠેકાણે તેના પ્રેમની ઇર્ષ્યા કરે એવો કોઈ દુસ્મન નહોતો!

પેઢીમાં પણ એકાએક ગોપીમોહનના બાગ્યની ઉન્નતિ થઈ મહેતાઓ ચોપડામાં નીચી નજર કરી રાખી ધીમે ધીમે બીજની સાથે વાતચિત કરતા હતા ત્યારે ગોપીમોહન પ્રામાણિકતાથી પોતાનું કામ અતિ ઉમંગ તેમજ યતનથી કરતો હતો. બીજ મહેતાઓ વારંવાર મહા દૂધ વગેરે પીવા જતા હતા ત્યારે ગોપીમોહન પોતાની ગરીબ સ્થિતિને સુધારવા માટે પોતાનું કામ ઉત્તમ કરવા તરફ ધ્યાન રાખતો હતો.

પોતાના અતિ ઉમંગનું તેમજ ઉત્તમ કામનું પરિણામ એ આબ્યું કે એક દિવસે ગોપીમોહન પેઢી ઉપર ગયો ત્યારે તેનો પગ્ગર બમણો થઈ ગયાનું એટલે આસિક આળીસ રૂપિયા થયાનું તેણે સાંભળ્યું. ગોપીમોહનને આથી કરીને અસાધારણ આનંદ થયો અને તે

મનમાં ને મનમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે:-“હવે હું જલ્દીથી રણમુક્ત થઈશ.”

પ્રથમ માસે જ્યારે ગોપીમોહનને આળીસ રૂપિયા પગાર તરીકે મળ્યા ત્યારે તેણે એ સચિત્ર ચોપડીઓ, એક બંસી અને મ્હોટી કળવાળી પુતળી ખરીદી તથા આ સર્વ સામાન લઈ તે પેલી ગલીમાં ગયો. તે દિવસે હમ્મેશાંનાં કરતાં તેને ગલીમાં જતાં વિલંબ થયો હતો. તેથી બાળક લલિત અતિ આતુરતાથી તેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. ગોપીમોહનને જ્યારે પોતાની પાસેની મનહર ચોપડીઓ, બંસી અને પુતળી વગેરે બાળકને ધનામ તરીકે આપ્યું ત્યારે બાળકના આનંદની સીમા રહી નહિ! તે સચિત્ર ચોપડીઓનાં પૃષ્ઠો ફેરવી તેમાંના ચિત્રો જોવા લાગ્યો. જેવી તેણે બંસી વગાડી કે ધરમાંથી તેનાં ભાઈ ખડેન દોડી આવ્યાં. ગોપીમોહન વખત ધણો વીતિ ગયેલો હોવાથી ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં આ આનંદથી દૂર થઈ ધર તરફ ચાલી નીકળ્યો.

પરંતુ બીજે દિવસે રહવારે પેઢી ઉપર જતાં તેને બાળક લલિતે જે હકીકત કહી તેથી તેનું હૃદય ધણું દુઃખી થયું. લલિત પાસેથી તેનાં ભાઈ ખડેનોએ તેની સર્વ આનંદદાયિની વસ્તુઓ પડાવી લીધી હતી. જે સમયે ભાઈ ખડેનોની સાથે લલિતને તકરાર થઈ હતી ત્યારે તેની માતાએ તેને ધણા કડવા શબ્દો સંભળાવ્યા હતા. ગોપીમોહન તેજ દિવસે બીજી નવી વસ્તુઓ લાવી આપવાનું જણાવી લલિતને આશ્વાસન આપ્યું અને તે પેઢી તરફ ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે ઘેર જવાને સમયે પેઢીના શેઠે ગોપીમોહનને બોલાવીને પૂછ્યું:-“તમે દેવકરણ શેઠની પેઢી જોઈ છે કે?”

ગોપીમોહન સંમતિ દર્શાવી.

શેઠે કહ્યું:-“આજે તેમને રૂપિયાની ધણી જરૂર જેવું છે, તેથી

તેમણે રૂપિયા મોકલવા માટે પત્ર લખ્યો છે. તમે હમણાં જ જઈને તેમને પાંચહજાર રૂપિયા આપી આવો. ખીજા કોઇને આવું જોખમ બરેલું કામ સોંપવાની મહારી ઇચ્છા નથી. આ વાત ગુપ્ત રાખજો અને રૂપિયાની પહોંચ લખાવી લાવજો.”

ગોપીમોહન પાંચ હજાર રૂપિયાની નોટ ખીસ્સામાં મૂકી ત્વરાથી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. જેવો તે પેદીની ખહાર નીકળ્યો કે દ્વારપરના ભૈયાએ તેને ખબર આપી:—“આપકો મિલનેકુ લિયે એક ઔરત ઇધર ખડી હય.”

ગોપીમોહને જોયું તો તેની નજરે લલિતની માતા પડી. તેણે વ્યગ્ર કંઠે પ્રશ્ન કર્યો:—“કેમ શું છે ?”

લલિતની માતાએ કહ્યું:—“બાઈ ! મહારું કપાળ કુટવાની તૈયારી છે. લલિત મરવાની અણી ઉપર છે. જો તમે એક વખત”—ધણી જ વ્યગ્રતાથી ગોપીમોહન બોલી ઉઠ્યો:—“કાણ ? લલિત ? તેને શું થયું છે ? આજે સહવારે તો હું તેને મળીને આવ્યો છું.”

રમણીએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ડૉક્ટર આવ્યા હતા તેઓ કહી ગયા છે કે, એક કલાક પણ બાગ્યે જ જીવી શકશે. લલિત તમને મળવાને માટે ઘણા આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો છે.”

“ચાલો—ચાલો.” કહી ગોપીમોહન ઝડપથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. થોડે દૂર જઈ એક ગાડી બાંહે કરી ગાડીવાનને તેણે ગાડી હાંકવાની સૂચના કરી. ગાડી જ્યારે પેલી ગલી પાસે જઈ પહોંચી ત્યારે ગોપીમોહન જલ્દીથી ઉતરી પડ્યો અને ગાડીવાનના હાથમાં એક રૂપિયો મૂકી લલિતના ઘર પાસે જઈ પહોંચ્યો.

લલિત ખહાર ઓટલા ઉપર નહોતો. ઉચ્ચકંઠે ગોપીમોહન બોલી ઉઠ્યો:—“લલિત ! બાઈ લલિત !”

ગોપીમોહનનો અવાજ સાંભળી લલિતનાં ભાઇ બહેન બારણું ઉઘાડી બહાર આવ્યાં. ગોપીમોહને વ્યાકુળતાથી તેમને પ્રશ્ન કર્યો:—
“લલિત ક્યાં છે?”

“ઘરમાં સુષ્પ રહ્યો છે?” ઉત્તર મળ્યો.

ગોપીમોહને ત્વરાથી ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઘરમાં પ્રથમ તે કદાપિ આવ્યો નહોતો. એક બાબૂએ એક ન્હાનો ભાંગ્યો ટૂંકો ખાટલો પડ્યો હતો અને તેના ઉપર મલિનશય્યામાં લલિત સુષ્પ રહ્યો હતો. તેનો શ્વાસ બંધ થઈ જવા આવ્યો હતો. ગોપીમોહને તેને જે જે વસ્તુઓ ઉપહાર તરીકે આપી હતી તે બધી તેની શય્યામાં પડી રહી હતી. લલિતનાં ભાઇ બહેન ભયભીત મુદ્રાથી લલિત તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. લલિતની તબિયત ઘણી ખરાબ છે એમ માલૂમ પડતાં જ તેમણે તેની પાસેથી પડાવી લીધેલી સર્વ વસ્તુઓ તેની પથારીમાં મૂકી દીધી હતી. ગોપીમોહને લલિતના મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવી કહ્યું:—“લલિત!”

ઉત્તર મળ્યો નહિ. એક ગાઠ નિશ્વાસ સાંભળવામાં આવ્યો. એકાએક લલિતનું સર્વોગ એક વખત ધ્રુજી ઉઠ્યું.

ગોપીમોહને જોયું તો આવા અંતકાળ સમયે પણ લલિતની છાતી ઉપર પેલું પિતૃદત્ત બાળ રામાયણ પડ્યું રહ્યું હતું એ ઉપહાર પડાવી ક્ષેવાની હવે કામની પણ ઇચ્છા થતી જણાતી નહોતી. થોડા સમયમાં જ અનાદત બાળક લલિતે પોતાની આંધેકની લીલા પૂર્ણ કરી અને તેનો નિર્દોષ આત્મા પરલોક પ્રત્યે પ્રયાણ કરી ગયો !

x x x x

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે પેઢીના શેઠ, મુનીમ સિપાહીઓ વગેરે ગોપીમોહનના ઘર આગળ આવી ચઢ્યા. આખી રાત્રિ શ્મશાનમાં વીતેલી હોવાથી વ્યાકુળ બની ગયેલા ગોપીમોહન એ સર્વની આગળ વિચિત્ર અવસ્થામાં હાજર થયો.

ગોપીમોહનને પોતાની પાસે આવેલો જોઈ તેના શેઠે તેને કંઈ-શકંટે પ્રશ્ન કર્યો:-“ રૂપિયા ક્યાં છે ? ”

મુખ્ય મુનીમ ધીમે ધીમે શેઠના કાનમાં કહેવા લાગ્યો:-“ ભાઈ-સાહેબે મઘપાન કર્યું છે તેથી જ તેમની આવી વ્યાકુળ સ્થિતિ જણાય છે. જુઓને, તેમની આંખો પણ કેવી લાલચોળ થઈ ગઈ છે ? ! ”

ખીજા મુનીમે આ સુયોગનો લાભ લઈ મુખ્ય મુનીમના મતને પુષ્ટિ આપી.

ગોપીમોહને પોતાના જમણા હાથે ખીરસામાંથી પાંચ હજાર રૂપિયાની નોટ છઠ્ઠાર કાઢી શેઠના હાથમાં મૂકી દીધી. આ સમયે તેના ડાબા હાથમાં એક વસ્તુ હતી કે જેને તે પોતાની છાતી સાથે આંપી રહ્યો હતો.

શેઠે કહ્યું:-“ આજથી તમને નોકરી ઉપરથી રજા આપવામાં આવે છે. એક માસનો સિદ્ધલકે રહેલો પગાર આજે જ તમને પહોંચાડી દેવામાં આવશે. ”

આમ કહી શેઠે મુખ્ય મુનીમના તરફ નજર કરી કહ્યું:-“ તમે આ બાબતનો બંદોબસ્ત કરી નાંખજો. ”

સર્વ ચાલ્યા ગયા. રસ્તે જતાં મુખ્ય મુનીમ બોલી ઉઠ્યો:-“ માણસ અદંગ ઉઠાડીગીર જણાય છે. વળી ખીજા કોઈની કાંઈ વસ્તુ ચોરી લાવ્યો હતો તે આપણે જોઈ જઈશું એવા ભયથી તેણે છાતી સાથે આંપી રાખી હતી ! ” ખીજા મુનીમોએ આ વાતમાં સંમિત દર્શાવી.

આમ છતાં કોઈ જાણી શક્યું નહિ કે ગોપીમોહનની પાસે એ ચોરી કરેલી વસ્તુ નહોતી; પરંતુ અનાદત બાળક લલિતની સ્મૃતિનું ચિહ્ન સચિત્ર બાળ રામાયણ હતું !



પુત્રનું બાળિકાન.

(૧)

મોહનલાલ સખ ઇન્સપેક્ટરની જગ્યા ઉપર કાયમ થયો એટલે બીજો જ મહિને તેના પિતાએ તેને લખ્યું કે:—“ આ મહિને કોઈ પણ પ્રકારે મહિને એંશી રૂપિયા મોકલજો. દેવાની ઉપાધિથી હું ક્ષણ કાળને માટે પણ શાન્તિ મેળવી શકતો નથી. ”

મોહનલાલને મહિને પચાસ રૂપિયા પગાર મળતો હતો; તેથી પિતાની ઉપાધિ દૂર કરવાને માટે-પિતાને શાન્તિ આપવાને માટે તેને એ માસમાં થોડું દેવું કરવું પડ્યું.

કવિવર શેક્ષપિયરે જ્યારે એમ લખ્યું કે, ‘ હુબ્બો કિંવા બીરુ મનુષ્યો જીવનમાં ઘણી વખત મરી જાય છે. ’ ત્યારે તેણે એમ પણ લખ્યું ઉચિત હતું કે, ‘ ઉડાઉ માણસો પણ જીવનમાં ઘણી વખત મરી જાય છે. ’ મહિનો પૂરો થતાં ન થતાંમાં તો ઘેરથી પાછો બીજો પત્ર આવ્યો કે, “ હજી ઘણું દેવું ભરપાઈ કરવાનું છે. જે કાપડીઆને તેની બેણી રકમ પેટે ઓછામાં ઓછા વીસ રૂપિયા પણ હમણાં નહિ આપવામાં આવે તો એ ફરિયાદ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ. દેવાની ઉપાધિથી હું ચારે તરફથી મરી ગયો છું. ”—મસાદિ.

મોહનલાલે ફરીથી દેવું કરીને પિતાને રૂપિયા મોકલ્યા; પરંતુ આ વખતે તેણે રૂપિયા મોકલીને પિતાને લખી જણાવ્યું કે:—“ મહિને મહિને માત્ર પચાસ રૂપિયા જ મળે છે. એમાંથી ઘર ખરચ વગેરે નિમા-

વતાં જે રકમ વધે છે એ રકમથી વિશેષ કાંઈ હું મોકલી શકું તેમ નથી. આપને આ બે વખત રૂપિયા મોકલતાં મ્હારે દેવું કરવું પડ્યું છે; તેથી વિચારપૂર્વક ખરચ કરજો એવી મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. ”

પત્ર મળતાં જ હરિલાલે વિચાર્યું:—“ છોકરો કેવો અજ્ઞાન છે ! પેટે પાટા બાંધીને જેને મ્હોટા કર્યો છે તે હવે મ્હને શિખામણ આપવા લાગ્યો છે ! એને પચાસ રૂપિયાનું દેવું કરવું પડ્યું છે ! પોલિસ ખાતામાં નોકરી કરનારને તે વળી દેવું કરવું પડે કે ? એ સમજી પોતું લખે છે—એ મ્હને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! ”

આમ વિચારી હરિલાલે કડક ભાષામાં પુત્રને એક પત્ર લખ્યો કે:—“ પોલિસ ખાતામાં નોકરી મેળવી, તું બારીસ વર્ષનું પિતૃકણ આટલું સત્વર જૂલી જમ્મ ત્હારા વૃદ્ધ પિતાને શિખામણ આપીશ અને પચાસ રૂપિયાનું જે દેવું ત્હારે મ્હારે માટે કરવું પડ્યું છે એથી તું અસ્થિર બની જઈશ એવો વિચાર સ્વપ્નમાં સુઢાં મ્હારા અંતરમાં ઉપજ્યો નહોતો. વળી ત્હારે દેવું કરવું પડ્યું છે એ હકીકત જાણી હું મ્હોટા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો છું. તું પોલિસ ખાતામાં નોકરી કરે છે કે હજમત કરે છે ? તું મ્હારો પુત્ર થઈ આટલો મૂર્ખ હોઈશ એમ હું ધારતો નહોતો. ” ઇત્યાદિ.

પિતાને પત્ર મળતાં જ મોહનલાલ સમજી ગયો કે, કયી અંધ ધારણાને આધીન થઈ પિતા પોતાને વારંવાર રૂપિયા મોકલવાને લખે છે. તરત જ તેણે પિતાને લખ્યું કે:—“ કુબેરનો ભંડાર ખાલી કરવામાં આવે તો પણ પિતૃકણ અદા કરી શકાતું નથી એવી મ્હારી દૃઢ માન્યતા છે; છતાં અયોગ્ય ઉપાયોથી જેઓ દ્રવ્ય મેળવી પિતૃકણ અદા કરે છે તેઓ પિતૃગૌરવ અને આત્મમર્યાદાને કલંકિત કરે છે એમજ હું માનું છું. આપ આશીર્વાદ આપો કે, હું પોલિસ ખાતામાં

નોકરી મેળવી શક્યો છું તેથી પાપપૂર્ણ ઉપાયોથી દ્રવ્ય મેળવવાનો વિચાર મ્હારા અંતરમાં ઉત્પન્ન ન થાય. વળી પોલિસ વિભાગમાં કાંઈ પ્રામાણિક નોકરોનો સર્વોચ્ચ અભાવ નથી. આશીર્વાદ આપો કે, હું કદાપિ અપ્રામાણિક થાઉં નહિ. ”

આ પત્ર મળતાં જ હરિલાલે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:-
“ મ્હારો દીકરો સંકેત માત્રથીજ મ્હારો હેતુ સમજી ગયો છે ! એણે કેવી સાધુતા દર્શાવીને પત્ર લખ્યો છે ! હું પણ એક વખત સરકારી નોકર હોઈ માસિક બાર રૂપિયા પગાર મેળવતો હતો; છતાં દર મહિને હું બીજા કેટલા બધા રૂપિયા મેળવતો હતો અને કેટલા બધા ઉડાવી દેતો હતો એ કોઈ બાણી શકતું નહોતું. મ્હારી પાસે દીકરો ચાલાકો વાપરે છે ! દીક છે ! ”

આમ છતાં મનનો ભાવ મનમાં જ શમાવીને હરિલાલે લખ્યું:-
“ ત્હારું કહેવું હું બરાબર સમજું છું; પરંતુ માત્ર સાધુતાથી કદાચ પરલોક સુધરે તો સુધરે પણ આલોક તો સુધરતો જ નથી; તેથી જો તું સાધુચરિત્ર રહીશ તો મ્હારે બૂખે મરવું પડશે અને મ્હારું સંસારમાં ધણું અપમાન થશે ! પુસ્તકમાંથી તું જે બચંકર ઉપદેશ શિખ્યો છે તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી, જે પૈસા ચેરીમેરી મેળવી મ્હને સહાયતા કરતો જા. માત્ર એકલો પગાર મેળવવાને માટે જ કાંઈ મ્હેં તને પોલિસ ખાતામાં દાખલ કર્યો નથી એ વાર્તા તું નિરંતર સ્મરણમાં રાખજે. હમણાં હું ધણી અડચણ ભોગવું છું-ચોડા રૂપિયા જરૂર મોકલી આપજે. ”

(૨)

મોહનલાલ પ્રામાણિક હોવાથી તેમજ પોતાના સામાન્ય પગાર-માંથી તેને વારંવાર પિતાને અમુક રકમ મોકલવી પડતી હોવાથી તેને પોતાને ધણો અભાવ વેઠવો પડતો હતો. તેનાં કપડાં લત્તાં જોઈ તેના

સોખતીઓ તેની ઠૂઠામશ્કરી પણ કરતા હતા. લક્ષ્મીનારાયણ નામનો તેનો એક સોખતી પોલિસખાતામાં નોકરી કરતો હતો, અને ઘણું માણસો પાસેથી તે ચેરીમેરી મેળવતો હતો. આ પ્રકાર મોહનલાલ જાણતો હોવાથી એક દિવસે તેણે લક્ષ્મીનારાયણને કહ્યું:—“ભાઈ ! પાપમાર્ગેથી મેળવેલા પૈસા કદાપિ પહોંચતા નથી; માટે તમારે પ્રામણિક વર્તન રાખવું જોઈએ.”

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં લક્ષ્મીનારાયણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ; છતાં આત્મસંવરણ કરીને તેણે કહ્યું:—“જો એ પૈસા પહોંચતા ન હોત તો તમારી પાસે મ્હારું આટલું લેણું હોત નહિ”

પિતાની વારંવાર થતી માગણીઓને પહોંચી વળવા માટે—પિતાનું દુઃખ દૂર કરવાને માટે મોહનલાલે અલાર સંધીમાં હેન્ડનોટા લખી આપીને લક્ષ્મીનારાયણ પાસેથી લગભગ બસો રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા. ઉપરોક્ત વાક્યથી લક્ષ્મીનારાયણને ગુસ્સો ઉપજેલો હોવાથી તેણે સુયોગ મળતાં જ મોહનલાલને પોતાના પ્રાપ્ત્યનો અનુભવ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોહનલાલે પણ હવે લક્ષ્મીનારાયણ પાસેથી વિશેષ રકમ ઉછીની નહિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ બીજે જ મહિને પિતાનો એક વિસ્તૃત પત્ર આવ્યાથી તેને પોતાના નિશ્ચયનો ભંગ કરવો પડ્યો અને લક્ષ્મીનારાયણને એક હેન્ડનોટ લખી આપવી પડી.

પછીથી એક દિવસે એકાએક લક્ષ્મીનારાયણે પોતાના લેણા રૂપિયાની વ્યાજ સાથે મોહનલાલ પાસે માગણી કરી. મોહનલાલ હવે શું કરવું તેની મ્હોટી ચિંતામાં પડી ગયો.

(૩)

એ દિવસે આકાશ મેઘાચ્છન્ન હતું, મન ચિંતામગ્ન હતું અને ખીસ્સામાં પડેલો પિતાનો પત્ર ‘રૂપિયા-રૂપિયા’ શબ્દોનો સતત પોકાર કરી રહ્યો હતો !

બરાબર આ સમયે એક તપાસતું કામ મોહનલાલ પાસે આવ્યું. એક ગૃહસ્થના કુલાંગાર પુત્રે કોઠને ત્યાં ચોરી કરી હતી. આ વાતનો પોલિસને સંશય પડવાથી એ ગૃહસ્થના ઘરની જડતી લેવાતું વૉરંટ મોહનલાલને મળ્યું હતું. તે જડતી કરવા જવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં એ ગૃહસ્થે મોહનલાલ પાસે આવી કચ્છાજનક કંઠે કહ્યું:—“સાહેબ ! મહારી આયરુ અને માન હવે આપના જ હાથમાં છે. મહારા દુષ્ટ પુત્રે એક માણસની વીંટી ચોરી છે એ વાર્તા સત્ય છે; પરંતુ જો આપ મહારા ઘરમાંથી એ કુલાંગારે છુપાવી રાખેલી વીંટી શોધી કાઢશે તો જગતમાં હું કોઠને પણ મહારું અપમાનિત મ્હેં ખતાવી શકીશ નહિ. આપને હું બસો રૂપિયા બેટ તરીકે આપું છું. આપ મહારા ઉપર કૃપા કરો અને જડતી લેવા માટે આવો ત્યારે દયાભાવે મહારા પુત્રને ગુન્હેગાર ઠરાવશે નહિ.”

આમ કહીને એ ગૃહસ્થે સો સો રૂપિયાની બે નોટ મોહનલાલની પાસે મૂકી. એ બસો રૂપિયાની રકમ જોતાં જ મોહનલાલનું હૃદય જોશથી ધબકવા લાગ્યું; પરંતુ પહેલાં બ્યારે કોઠ તેને લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરતું અને તેના અંતરમાંથી તેને કોઠ ‘ના—ના’ કહેતું હતું તેમ આજે કોઠએ તેને ‘ના’ કહ્યું નહિ.

ક્ષણ માત્રમાં જ આત્મસંવરણ કરીને મોહનલાલે કહ્યું:—“ ના—ના, મ્હને ક્ષમા આપો. હું લાંચ લઇ શકીશ નહિ.”

આમંત્રક ગૃહસ્થે કહ્યું:—“સાહેબ ! મહારા ઉપર દયા કરો. જો આપ દયા નહિ કરો તો મહારી આયરુની પાયમાલી થશે; એટલું જ નહિ પણ તે સાથે મહારા દુષ્ટ પુત્રનું સમસ્ત જીવન દુઃખમય બની જશે. વળી આ રૂપિયા હું આપને કૃતજ્ઞતાના બિહીન તરીકે આપું છું.”

ક્ષણકાળપર્યંત શાન્ત રહી મોહનલાલે કહ્યું:—“ ઠીક છે, તમે

જાઓ અને તમારા પુત્રને સમજવી ચેરીનો માલ તમારી પાસે લઇ
 લ્યે. હું તમારે ત્યાં તપાસ માટે આવું ત્યારે છુપી રીતે એ વીંટી
 મૂકે આપી દેજો.”

આમ કહીને મોહનલાલે વિચાર્યું કે ઝણુ અદા કરવાને માટે જ
 ઇશ્વરે તેને આવો સુયોગ આપ્યો છે!

થોડા સમય પછી ઉપરોક્ત ગૃહસ્થને ત્યાં જઈ, મોહનલાલે
 જડતી લીધી. એ સમયે એ ગૃહસ્થે એક વીંટી ગુપ્તરૂપે મોહનલાલને
 આપી દીધી. મોહનલાલે એ ગૃહસ્થના પુત્રને નિર્દોષ ઠરાવ્યો.

આ પ્રકારે બન્યા પછી મોહનલાલનો અંતરાત્મા તેને વારંવાર
 કહેવા લાગ્યો કે, “મોહનલાલ! આવી અપ્રામાણિકતાથી તારું કદાપિ
 કસ્યાણુ થશે નહિ. સાધુતાનો વિનાશ કર્યાથી આત્મરક્ષણુ થતું નથી.”

આમ છતાં પણ તેનું દ્રવ્યલોભી બનેલું મન પાછું તેને એમ
 સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું કે, “એક વખત ચેરીમેરી મેળ-
 વવામાં શી હકીકત છે? વળી જો હું આ સુયોગને બ્યર્થે જવા દઉં
 તો લક્ષ્મીનારણુને કેવી રીતે રૂપિયા આપી શકું?” આમ વિચારી
 કૃતચતાના ચિહ્ન તરીકે તેણે એ બસો રૂપિયા સ્વીકારી લીધા.

તે દિવસે મોહનલાલ બિલકુલ ઊંઘી શક્યો નહિ. એક પ્રકાર-
 ની અવ્યક્ત અશ્ચાન્તિથી તેનું હૃદય વીંધાવા લાગ્યું. પિતા જ્યારે
 સખ્ત ઉછરાણીની સાથે ઠપકાથી ભરેલો પત્ર લખતા ત્યારે પણ મોહ-
 નલાલને નિદ્રા આવતી નહોતી; પરંતુ એ સમયે તેને હમણાંના જેવી
 વેદના થતી નહોતી. મોહનલાલ સહેલાઈથી સમજી ગયો કે, તેની સ-
 ધણી અશ્ચાન્તિનું મૂળ એ બસો રૂપિયા જ છે. આટલા દિવસ સૂધી
 તે માત્ર બાહ્ય સંપત્તિ જ દરિદ્ર હતો; પણ આજે તેણે બસો રૂ-
 પિયાના લોભથી હૃદયની મહત્ત્વ વસ્તુ સુદ્ધાં ગૂમાવી. એ વસ્તુ એક

વખત ગયા પાછી પછી મળતી નથી. એ વસ્તુનું મૂલ્ય થઇ શકતું નથી. રૂપિયા આપનાર ગૃહસ્થે કહ્યું હતું કે, ‘એ લાંચ નહિ; પણ કૃતગ્રતાતું ચિહ્ન છે.’ જો એમજ હોય તો એ રૂપિયાથી આટલી બધી અશાન્તિ કેમ થાય ? ના-ના, એ રૂપિયા નિષ્કલંક હોઇ શકે જ નહિ—એ રૂપિયા અને મોહનલાલ—અન્ને ધૃણ્ય અને અપવિત્ર છે ! મોહનલાલે એ રૂપિયા અને વીંટી એ ગૃહકથને પાછાં આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી !

(૪)

મોહનલાલે પોતાના મનમાં રૂપિયા પાછા આપી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; પરંતુ પ્રભાતકાળે જ લક્ષ્મીનારાયણે આવીને રૂપિયાની ઉધરાણી કરી. મોહનલાલ મહાન ધર્મસંકટમાં ફસાઇ પડ્યો; પરંતુ પોતાના દૃઢ સંકલ્પને તેણે દૂર કર્યો નહિ. તેણે અત્યંત દયાબળનક સ્વરે અને વિષ-ફલુવદને કહ્યું:—“ તમે થોડા દિવસની રાહ જુઓ; હું જેમ માનશે તેમ ત્વરાથી તમારા ઋણમાંથી મુક્ત થઇશ. ”

મોહનલાલને ખસે રૂપિયા બક્ષિસ (!) તરીકે મળ્યા હતા એ પ્રકાર ચાણક્ય લક્ષ્મીનારાયણના જાણવામાં આવ્યો હતો; તેથી તેણે કહ્યું:—“ બાપ ! તમને ખસે રૂપિયા મળ્યા છે છતાં તમે મહારાજ ઋણ ચુકવતા નથી એ બ્યાબખી છે કે ? તમારી મતિ ખગડી હોય એમજ મહેને લાગે છે ! ”

લક્ષ્મીનારાયણનો આ તિરસ્કાર મોહનલાલને માટે અસહ્ય થઇ પડ્યો. એક વખત સઘળી સત્ય હકીકત લક્ષ્મીનારાયણને કહેવાનો તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો; પરંતુ તેણે વિચાર્યું કે, ‘ હું લક્ષ્મીનારાયણને જો આ વાર્તા કહીશ તો પણ તે તેને સત્ય માનશે નહિ. ’

મોહનલાલને મૌન ધારણ કરી બેસી રહેલો જોઇને લક્ષ્મીનારાયણે કહ્યું:—“ હવે તમારો શો વિચાર છે તે મહેને સત્વર જણાવો. ”

તમારે સીધી રીતે રૂપિયા અદા કરવા છે કે, મ્હારે બીજાને માર્ગે સ્વીકારવો પડશે ? ”

મોહનલાલે નિરુપાય બની જઈને કહ્યું—“ બાપ ! મ્હને માફ કરો. હું તમને તમારા રૂપિયા ચુકવી આપું છું. ”

સઘળા લેણા રૂપિયા હસ્તગત કરી લક્ષ્મીનારાયણે વિદુષપૂર્ણ હાસ્ય કરીને કહ્યું—“ તમારી કૃપા માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું ! ” આમ કહીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આ સમયે મોહનલાલની દૃષ્ટિ સમક્ષ જણે કે સમસ્ત સંસાર કુંભારના ચાકની મારફતે કર્યો કરતો હતો.

ઘણા સમય પછી મોહનલાલે એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને સ્વગત કહ્યું—“ અરેરે ! અંતે મ્હારે લાંચીઆ બનવું જ પડ્યું ! સંસારમાં કોઈએ પણ મ્હને સહાયતા કરી નહિ. હે ભગવાન ! તમને પણ મ્હારાપર દયા ન આવી કે ? ”

વિધાતાપરના આ તીવ્ર અભિમાને મોહનલાલને ક્ષણ માત્રમાં રૂપાંતરિત કરી નાંખ્યો—તેણે એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે, “ ફીક છે, સંસારના જેવો જ હું હવે થઈશ. ‘ સતીને સંતાપ અને વેશ્યાને વિલાસ ’ એવો જ આ સંસારનો વિરુદ્ધ ન્યાય જોવામાં આવે છે. આજથી હું પુણ્યશાળીના બદલે પાપી થઈશ. ”

આવો ભયંકર તિરસ્કારપાત્ર સંકલ્પ કર્યા પછી બે મહિને જ મોહનલાલે પિતાને માસિક રકમ ઉપરાંત બીજા સાડી ત્રણસો રૂપિયા મોકલી આપ્યા. રૂપિયા મળતાં જ હરિલાલ અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે વિચાર્યું કે, ‘ હવે જ હું પુત્રની પિતૃભક્તિનું દર્શન કરી શક્યો છું ! ’

(૫)

જેતજેતાંમાં ચાર વર્ષ જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો. આ

સમય દરમ્યાન મોહનલાલનામાં ધણું પરિવર્તન થઇ ગયું હતું. હવે તે લાંચલક્ષ્મીના પુત્ર હતો ! લક્ષ્મીદેવીના સંકેતથી તે રાત્રિને દિવસ અને દિવસને રાત્રિ કરવામાં કુશળ બન્યો હતો; કિન્તુ તેનું શરીર સારું રહેતું નહિ. મસ્તિષ્કના ગંભીર દર્દથી તે વારંવાર ઉન્માદગ્રસ્ત થઇ જતો હતો. કોણ જાણે કે શાથી, તેના અંતરમાં વારંવાર આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો હતો. ડૉક્ટરો, હકીમો અને વૈદ્યો તેને રજા મેળવી વિશ્રાંતિ લેવાનો ઉપદેશ આપતા હતા; પરંતુ મોહનલાલ તેમના કોઇના ઉપદેશને સાંભળતો નહોતો. લાંચ લેવાનો ઉત્કટ નશો તેને સર્વાંશે લાગી ચુક્યો હતો.

દીપોત્સવીના દિવસે પાસે આવ્યા હતા, એવામાં મોહનલાલને પિતા તરફથી એક જરૂરી પત્ર મળ્યો કે, “જેમ બને તેમ ત્વરાથી થોડા રૂપિયા મોકલી આપ. હમણાં રૂપિયાની ધણી જરૂર છે.” આ સમયે કોઇ મહત્વનો કેસ મોહનલાલ પાસે નહોતો; તેથી પિતાને કેવી રીતે રૂપિયા મોકલના તેની ચિંતામાં તે પડ્યો; પરંતુ એ ચાર દિવસ પછી એક લોબનીય કેસની તપાસ કરવાનો સુયોગ તેને પ્રાપ્ત થયો.

લોબનીય કેસ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, એક ગામડાના જમીનદારને ત્યાં એક નોકરનું ખૂન થયું હતું. એ પ્રકાર જાણવામાં આવતાં મોહનલાલનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું—તેનો ભાઇ મણિલાલ એ જમીનદારને ત્યાં જ નોકરી કરતો હતો.

અંતે મોહનલાલની આશંકા જ સત્ય ઠરી. મણિલાલનું જ સંદેહ-જનક મૃત્યુ થયું હતું. જ્યારે ઇન્સ્પેક્ટરના જાણવામાં એમ આવ્યું કે, મણિલાલ મોહનલાલનો ભાઇ થતો હતો ત્યારે તેમણે આ કેસની તપાસ કરવાનું કામ મોહનલાલને જ સોંપ્યું.

(૬)

ઉપર્યુક્ત ગામના જમીનદારે જ્યારે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે, જે ફોજદાર કેસની તપાસ કરવા આવે છે તે મૃત્યુવશ થયેલા નોકર મણિલાલનો ભાઈ થાય છે ત્યારે તે ચિંતામગ્ન બની ગયો. તે સમજી ગયો કે અઃ સ્થળે લક્ષ્મીદેવીનો પ્રભાવ રહેશે નહિ ! છતાં જીનો કારભારી કૃષ્ણલાલ ધણો ચતુર પુરુષ હતો. તેણે જગતમાં ધણા પ્રકારો જોયા હતા અને અનુભવ્યા પણ હતા. તેણે જમીનદારને આશ્વાસન આપીને કહ્યું:—“ જો આપ મહેને મહારી ઇચ્છાનુસાર દ્રવ્યનો વ્યય કરવાની રજા આપતા હો તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું કે, આપણો હેતુ અવશ્ય સિદ્ધ થશે; પરંતુ આ પ્રસંગે વિશેષ દ્રવ્ય ખર્ચવું પડશે. ”

જમીનદારે આગ્રહસ્પ્યક સ્વરે કહ્યું:—“ દ્રવ્યની ચિંતા તમે રાખજો નહિ. આઠ દશ હજાર રૂપિયા જાય તો પણ ચિંતા નથી—પુત્ર કરતાં પૈસાનું મૂલ્ય હું વિશેષ સમજતો નથી. ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ત્યારે આ મહત્ કાર્યનો ભાર હું ઉપાડી લઉં છું. ફોજદાર સાહેબની સાથે જે મસલત કરવાની છે તે હું જ કરીશ. ”

તપાસ વખતે સર્વ સાક્ષીઓએ જમીનદારના પક્ષમાં ઉત્તરો આપ્યા; છતાં મોહનલાલ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી શક્યો કે, જમીનદારના પુત્રના હાથે જ પોતાના બંધુનો જીવ ગયો છે; તેથી તેણે જમીનદારના પુત્રને માથે આરોપ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ એવામાં કૃષ્ણલાલે આવી મોહનલાલ સાથે એકાંતમાં મુલાકાત કરીને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

કૃષ્ણલાલનો અભિપ્રાય સાંભળી નર્વાઈ બની જઈ મોહનલાલ થોડા સમય સૂધી તેના મ્હેં તરફ જોઈ રહ્યો. મોહનલાલે ધણા ધીમા અવાજે પૂછ્યું:—“ મણિલાલ સાથે મહારો શો સંબંધ છે એ તમે જાણો છો કે ? ”

“ જાણું છું; પરંતુ—”

“ પરંતુ શું ? ”

આ સમયે કૃષ્ણલાલે મોહનલાલને એવું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, ‘ મોહનલાલના રિપોર્ટ પરથી જમીનદારના પુત્રનું અનિષ્ઠ થવાની સંભાવના છે; પરંતુ તેથી મણિલાલ કાંઈ પુનઃ જીવતો થઈ શકે તેમ નથી. એથી માત્ર પ્રતિહિંસા સિવાય મોહનલાલને બીજા કશો લાભ નથી;—તેથી પ્રતિહિંસાના વિચારનો ત્યાગ કરી મોહનલાલ જમીનદારના પુત્રના લાભમાં રિપોર્ટ કરે તો તેનું રક્ષણ થાય અને મોહનલાલ પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે ! ’

મોહનલાલના લલાટ પર કુટિલ રેખા ફુટી નીકળી. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ નાના, ચોતરફથી મહેં નરકાગ્નિ સળગાવેલો છે. ” પછીથી બુકુટી ચઢાવીને તેણે પૂછ્યું:—“ વારું, તમે મહેંને કેટલા રૂપિયા આપો છો ? ”

“ આપને જોઈએ એટલા—પાંચ હજાર રૂપિયા લાંબને તો આપ સંતુષ્ટ થશોને ? ”

મોહનલાલના હાથમાંની કલમ કંપી ઉઠી. તેણે સ્વગત કહ્યું:—“ અરેરે ! તમારા જેવા માણસોએજ મહેંને પિશાચ બનાવી દીધો છે ! ”

આમ કહીને આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરી મોહનલાલે લખીને તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ ફાડી નાખ્યો તથા તેણે કહ્યું:—“ ભાઈ ! માફ કરજો. પિતાશ્રીને રૂપિયાની ધણી જરૂર છે; તેથી જ નિરુપાયે મહારે મહારી પ્રતિહિંસા વૃત્તિને શાન્ત કરવી પડે છે ! ”

(૭)

મોહનલાલે થાણામાં જઈને રિપોર્ટ દાખલ કરી દીધો અને તેને જ પાંચ હજાર રૂપિયાની રકમ લાંચ તરીકે મળી હતી તે તેણે તેના

પિતાને મોકલાવી દીધી. રિપોર્ટ જોઈ સર્વે અવાકુ બની ગયા. ઇન્સ્પેક્ટરે મોહનલાલને માત્ર એટલે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:—“ સહજ પણ પતો ન લાગ્યો કે ? કોઈ મનુષ્યના ઉપર આ ખૂન કર્યાનો સંશય સુદ્ધાં તમને ઉપજ્યો નહિ ? ”

મોહનલાલે આ પ્રશ્નનો નકારમાં જ ઉત્તર આપ્યો.

ગંભીર રાત્રિ હતી. થાણામાં સર્વે ઊઘી ગયા હતા. મોહનલાલ પોતાની ઓરડીમાં બેઠો બેઠો વિવિધ વિચારો કર્યા કરતો હતો. ટેબલપર સજગતા દીપકનું તેજ ઝાંખું થઈ ગયું હતું; પરંતુ એ તરફ તેનું લક્ષ્ય નહોતું. એવામાં પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કરી, રિવોલ્વરની પેટી ઉઘાડી તેણે રિવોલ્વર ખેંચી કાઢી. તપાસ કરતાં તે ભરેલી માલૂમ પડી. પાછળ ફરીને તેણે જોયું તો ઓરડીનું પ્રવેશદ્વાર બંધ હતું. પાછળ ફરતાં જ તેણે જોયું કે, પશ્ચિમ તરફની દિવાલપર મણિલાલનો એક ફોટો ટાંગી રાખેલો હતો. એકાએક એ ફોટાપર તેની નજર પડી. અત્યંત ઉન્મત્ત બની જઈ તેણે એ ફોટો લઈ તે પોતાના હૃદય સાથે એવા બળપૂર્વક દબાવ્યો કે જેથી તેના કાચ ભાંગી જઈ નીચે પડ્યો. ઘણા સમય સુધી આવી સ્થિતિમાં રહ્યા પછી મોહનલાલે ધીમે ધીમે છબ્બીને પોતાની નજર સ્થાને રાખી તથા ટેબલપર પડેલી રિવોલ્વર ઊંચકી લઈ તેની નળીનો અગ્રભાગ પોતાના હૃદયપર સ્થાપિત કર્યો; પરંતુ પુનઃ કાંઈ યાદ આવતાં રિવોલ્વરને નમાવી દઈ ત્વરાથી તેણે એક ન્હાનો પત્ર લખીને તૈયાર કર્યો. એ પત્ર તેણે ટેબલપર મૂક્યો. પુનઃ તેણે રિવોલ્વરને પોતાના હૃદયપર સ્થાપિત કરી. પછીથી તે બંધુના ફોટા તરફ ઉદાસ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. ત્યારપછી રિવોલ્વરના બચકર અવાજે રાત્રિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો, અને મોહનલાલ સંજ્ઞાશૂન્ય બની જઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યો. તેના મ્હોંમાંથી થોડું લોહી નીકળ્યું અને તેના કેટલાક છાંટા તેણે લખેલા પત્રપર પડ્યા !

રિવોલ્વરનો અવાજ થતાં જ રામદીન નામનો કૉનસ્ટેબલ એ તરફ દોડ્યો. મોહનલાલની ઓરડીમાંથી એ સમયે એક પ્રકારનો વેદનાદર્શક અવાજ નીકળતો હતો. સર્વેએ બારણાં બાંંગી નાખી ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો તો તેમણે મોહનલાલને લોહીથી ભીંજાઈ ગયેલો અને જમીનપર દુઃખની અપાર વેદનાથી ઉછાળા ખાતો જોયો !

એવામાં એક જણની નજર મોહનલાલે લખેલા પત્રપર પડી. એ પત્રમાં લખેલું હતું કે:—

“ શિરછત્ર પિતાશ્રી,

આપે મહને લાંચીઓ બનાવવાને માટે જ પોલિસ વિભાગમાં મોકલ્યો હતો તથા આપના અપાર તિરસ્કારથી હું લાંચીઓ બન્યો હતો. છેવટે લાંચ તરીકે મહને જે પાંચ હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા એ સધળા મહેં આપને મોકલાવી દીધા છે. એમાંનો એક પણ પૈસો મહેં ખરચ્યો નથી. આપ વિચારશો કે, ‘ પાંચ હજાર રૂપિયા કાંઈ જ નથી—એના કરતાં પણ પોલિસ ખાતાના અધિકારીઓ વિશેષ પૈસા મેળવી શકે છે, પરંતુ પિતાજી, આજ સુધીમાં કોઈએ સહોદર માઇના ખૂનની તપાસ કરવા જમને લાંચ લીધી છે કે ? મહેં તો એ કાર્ય પણ કર્યું છે—હું શું ખરું ? દીપોત્સવી આવેલી છે—આપને દ્રવ્યની ઘણી જરૂર છે—દ્રવ્ય મેળવીને આપ તો શાન્ત થશો; પણ હું મહારા અંતરમાં સળગી ઉઠેલા પ્રચંડ દુઃખાગ્નિને કેવી રીતે શાંત કરી શકું ? મહારા દુઃખાગ્નિને મહેં મહારા લોહીથી જ શાન્ત કર્યો છે; એજ.

લિ.

આપનો લાંચીઓ પુત્ર મોહનલાલ.”

પાઠક ! આવી રીતે પિતાના જીવનથી પુત્રે પોતાનું બળિદાન આપ્યું.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖
❖ ਨਵੀਨ ਸੰਸਾਰ. ❖
❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

“હવે આવાં નાટક, નૌવેલો વાંચવાનું છોડી દે. આ સમય દરમિયાન જો તું સંસારનું કામ કરે તો ધણું સારું. મહારાં બન્ને બાળકોને વખતસર ભોજન મળતું નથી. જો તેઓ બાબા કરતા તહારી પાસે આવે તો તું વિરક્ત થઈશ નહિ.”:

આમ કહી નિર્મળાનો પતિ ગિરીશચંદ્ર પેતાના દિવાનખાનામાં આશ્રયો ગયો. નિર્મળાના હાથમાંની ચોપડી હાથમાં જ રહી. આ શું અનુરાગ છે ! આ શું પ્રેમ છે !! નિર્મળાએ પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે, શ્રદ્ધ પતિ યુવતી પત્ની પાસે હુકમ ઉઠાવવાની રાહ જોતો ઉભો રહે છે. આજે તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકાર જોઇને તે મનમાં ને મનમાં ધણું આશ્ચર્ય પામી.

દાસીએ ખાવીને કહ્યું:—“હજી સૂધી રસોઈ થઈ નથી અને ભાઈએને શાળામાં જવાનો વખત થવા આવ્યો છે. આદાલત મહારાજ શાક સુધારેલું નથી તેથી નિરાંતે બેઠા બેઠા હવા ખાય છે.”

આના ઉત્તરમાં ' ઠીક છે ' એવો ઉત્તર સાંભળી દાસી ચાલી ગઈ. ધીમે ધીમે દશ વાગ્યા. બન્ને બાળકો વખત થઈ જવાથી કાંઈ પણ આધા પીધા સિવાય તે દિવસે નિશાળે ગયા ! આમ થવાથી ગિરીશચંદ્રનાં તેત્રામાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

માનપાનમાં મ્હોટી થયેલી નિર્મળાએ પોતાને હાથે રસોણ બનાવી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; પરંતુ ગિરીશ્ચંદ્રે થોડો ઘણો પલ્લુ આહાર કર્યો નહિ તેથી નિર્મળાને પતિના પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ.



નિર્મળાના હાથમાંની ચોપડી હાથમાં જ રહી.

પૃષ્ઠ ૧૭૦

દાસી તેમજ રસોઇઆને તે દિવસે માત્ર ચાર આનાના પૈસા આ-
હાર માટે લઇને આત્મા જવું પડ્યું.

એક પ્રકારનો અભાવ આ સંસારમાં આવી પડ્યો છે કે જે અ-
ધાપિ દૂર થતો નથી. ધનબળ અને લોકબળથી એ અભાવ દૂર
થતો નથી તેમજ દ્વિતીયપક્ષની શિક્ષિતા સ્ત્રી પણ એ અભાવ દૂર
કરી શકતી નથી. ગિરીશચંદ્રના હૃદયમાંથી જે સદાસર્વદાને માટે
વિદાય લઇ આશું ગયું છે તેને માટે પુષ્કળ અશ્રુજળ ઝરી પડ્યું
છે, અનેક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકવામાં આવ્યા છે, અનેક પ્રકારના
અસહ્ય દુઃખની વાત પરમાત્મા પાસે પહોંચી છે તો પણ
પરમકૃપાળુ પરમાત્મા એક પણ વખત આવીને જોતા નથી-ગિ-
રીશચંદ્રનો અભાવ દૂર કરતા નથી. ત્યારે શું એનો અભાવ આ
જગતમાં દૂર થશે નહિ.

ગિરીશચંદ્રની વૃદ્ધા માતા તેની પહેલી વહુ કમળાના મૃત્યુ પછી
જોઇ શકી કે, હવે સંસાર ચાલતો નથી. બંને બાળકોને વખતસર
બોજન મળતું નથી, તેમની બંને આંખોમાંથી આંસુઓ સુકાતાં
નથી, વૃદ્ધ માતાનો એકનો એક પુત્ર ગિરીશચંદ્ર પત્નીના વિરહનું
દુઃખ દૂર કરી શકતો નથી. આ સર્વ પ્રકાર પોતાની જાણમાં આવતાં
જ માતાએ ધણો વિચાર કરી પુત્રને કહ્યું:-“ બાપ ! ફરીથી લગ્ન કર.”

ગિરીશચંદ્રે માતાની આજ્ઞાને મસ્તક ઉપર ઉઠાવી લીધી. વિના
વિલંબે નવવધૂ નિર્મળાએ ગિરીશચંદ્રના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. શર્માજી વહુ-
એ પ્રથમ તો શર્મામાં ને શર્મામાં પોતાના મનોભાવને ગુપ્ત જ રાખ્યો;
પરંતુ સાસુજીના મૃત્યુ પછી તેણે પોતાની પ્રકૃતિમાં ધણો ફેરફાર
કરી નાંખ્યો-તેની શર્માજી પ્રતિમાનું પરિવર્તન થતાં જ તેણે ભોગવિ-
લાસની લાલસાઓ પરિતપ્ત કરવાની શુરુઆત કરી મસ્તકમાં સુગંધિત
તેલ નાખવા માંડ્યું, શરીર ઉપર કિમતી રતનાલંકારો પહેરવા માંડ્યા.

સંસારની તેણે સહજ પણ પરવાહ કરી નહિ. આ બેપરવાહોતું પારલ્યામ એ આબ્યું કે, બાળકોને વખતસર બોબન નહિ મળતું હોવાથી કોઇ કોઇ દિવસે નિશ્ચાળમાં ભૂખ્યા જવું પડતું હતું, એક દિવસ કામ કરનારી બાઈ નાશી જતી હતી, તે બીજે દિવસે રસોઇઓ રાજીનામું આપતો હતો. આજે પણ એમજ બન્યું. રસોઇઓ ચાર આનાના પૈસા લઇ ગયો તે ફરીથી મ્હોં દેખાડવાને આવ્યો જ નહિ. આવા દુઃખમાં બીજા પણ કેટલાક દિવસો આઘ્યા ગયા. આ દિવસોમાં નિર્મળાસુદરીએ ગૃહસંસારનાં કાર્યો તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં માત્ર નાટકો તથા નવલકથાઓ વાંચવાનો જ વ્યવસાય ચાલુ રાખ્યો. પરિણામે બીજો કોઇ પણ ઉપાય નહિ હોવાથી માત્ર એ બાળકોને લીધે તથા તેમના શિક્ષણમાં હરકત ન આવે તેટલા માટે ગિરીશચંદ્ર પોતે ગૃહસંસારનાં કાર્યો કરવા લાગ્યો.

એકાએક થોડા સમયની અંદર નિર્મળાસુદરીને હિસ્ટરીઆ થઈ આવ્યો. ડોક્ટરની ફી તેમજ દવાઓ વગેરેના ખર્ચમાં ગિરીશચંદ્રની ધણી ખરી સિલ્લક ખલાસ થઇ ગઇ.

ગિરીશચંદ્રે નોકરી કરીને જે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હતી તે તેણે એક મકાન, પહેલી ખતીને માટે આજુપણ અલંકારો વગેરેમાં ખર્ચી નાંખી હતી. ત્યાર પછી પેન્શનના રૂપિઆમાંથી જ સંસારનો નિર્વાહ થતો હતો. આ સંસાર પૂર્વે ધણી સારી રીતે ચાલતો હતો અને વળી તેમ છતાં પણ હાલના કરતાં તે સમયે ખર્ચ પણ થોડું થતું હતું. આથી કરીને ગિરીશચંદ્રની પહેલી ખતીએ બંને બાળકોના નામ ઉપર થોડી ધણી રકમ પોસ્ટમાં જમા રાખી હતી; પરંતુ નિર્મળાસુદરીના વ્યવહારના શુભોથી ગિરીશચંદ્રના ગૃહસંસારમાં ધણો ફેરફાર થઇ ગયો. આ ફેરફાર જોઇને ગિરીશચંદ્ર વારં વાર પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મૂકતો હતો. તેણે અંતઃકરણપૂર્વક

માતાની આજ્ઞાને મસ્તક ઉપર ચઢાવી હતી; પરંતુ એ મમતામયી માતા તો તેનો તથા તેના સંસારનો ત્યાગ કરી સદાને માટે વિદાય થઇ ગઇ છે. તે હવે પુત્રનો સંસાર જોવાને આવતી નથી. એ પરલોકવાસિની માતાનો પુત્ર ગિરીશચંદ્ર ચક્ષુના જળથી છાતીને ભીંજવી નાંખે છે, તેના હૃદયનો ભેદ કરી અનેક ગાઢ નિષ્વાસો બહાર નીકળી પડે છે ! ગિરીશચંદ્રની આજે કેવી દશા થઇ છે તે જોનાર આજે કાંઈ રહ્યું નથી !

એક પ્રકારના દુષ્કર્મનું ફળ ક્યાં સૂધીનો વિસ્તાર પ્રાપ્ત કરે છે તેનું ઉદાહરણ ગિરીશચંદ્રનો બીજી વખતનો વિવાહ છે. તથાપિ તે માતાની આજ્ઞાને ઉથાપતો નથી એમ વિચારી આ દારિદ્ર્ય દુઃખને તેણે શાંતિથી આલિંગન કર્યું. સેવિંગ ઍકમાંના રૂપિયા ખરચાઇ ગયા, પેન્શનના રૂપિયામાંથી ખરચ ચલાવવાનું કામ કઠિન થઇ પડ્યું તેથી નિર્મળાસુંદરીના અલંકારો સિવાય બીજો આધાર રહ્યો નહિ. આ અલંકારો ઉપર રૂપિયા લેવાના છે એવી વાત જ્યારે નિર્મળાસુંદરીના જાણવામાં આવી ત્યારે વિક્રાળ સિંહણની માફક તે ધુરડી ઉઠી !

આજે ગિરીશચંદ્રનો મોટો પુત્ર નરેન્દ્ર રોગશય્યામાં સૂતો છે— ડોક્ટરને ચિકિત્સા કરવાનો આજ્ઞ મળતો નથી. અલંકારો ઉપર નાણાં લીધા સિવાય બીજો કોઇ પણ ઉપાય નથી એમ વિચારી ગિરીશચંદ્ર પત્ની પાસે ઉપસ્થિત થયો. તેને પત્નીએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“ પુત્રનો રોગ દૂર કરવાને માટે જ્યારે તમે મહારા અલંકારો ઉપર પૈસા લઇ આવવાની ઇચ્છા રાખો છો ત્યારે પછી મહારી દવા કરવાને માટે શી વ્યવસ્થા કરશો ? ” ગિરીશચંદ્રે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેની પાસે એક સોનાનો ચાંદ હતો, તે એક વ્યાપારીને ત્યાં મૂકી જરૂર જોટલી રકમ લાવી તે દિવસે ડોક્ટરનો ફો આપવામાં

આવી; પરંતુ આ પ્રમાણે કેટલા દિવસ સંધી ચાલી શકે ? બીજો દિવસે આ સધળી હકીકત ડૉક્ટરની જાણમાં આવતાં જ તેણે ક્ષીના લીધેલા રૂપિયા ગિરીશચંદ્રને પાછા આપી દીધા અને ડૉક્ટરે તેને સોનાનો ચાંદ પાછો લઇ આવવાની સૂચના કરી. જતી વખતે ડૉક્ટરે કહ્યું કે:—“ ભાઈ ! આ તો તમારી બહાદુરીનું ધનામ છે. તમારા દયાળુ અંતઃકરણનું ચિહ્ન છે. રૂપી ગયેલા મનુષ્યને તમે મૃત્યુના મુખમાં જતું બચાવ્યું છે તેથી આ ચિહ્નનો નાશ કરી નાંખવાની મહારી ધમ્મજા નથી. આપના પુત્રનું રક્ષણ કરવાનો ભાર હું મહારા માથા ઉપર લઉં છું.”

ગિરીશચંદ્રે વિચાર્યું કે, ભયંકર દુઃખદાવાનજમાં ઇશ્વર દુઃખીનો પરિત્યાગ કરતો નથી.

ડૉક્ટરની કૃપાથી નરેન્દ્રને આરામ થઇ ગયો ! ડૉક્ટરની દયાને તથા સહૃદયતાને ગિરીશચંદ્ર ખૂલી ગયો નહિ.

નિર્મળાસુંદરીના હિસ્ટીરીઆના રોગે પલાયન કરી ગયેલો વાઘ જે પ્રમાણે એકાએક આવીને દેખા દે, તે પ્રમાણે દેખા દીધી. આથી કરીને બે ચાર દિવસ સંધી નરેન્દ્ર નિશ્ચાળે જઇ શક્યો નહિ. તે રાત્રિ દિવસ આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી વિમાતાની સેવા ચાકરી કરવા લાગ્યો. ગિરીશચંદ્રે ડૉક્ટરની સાથે ઘરમાં પ્રવેશ કરીને જોયું કે, નિર્મળા બેભાન અવસ્થામાં સૂઇ રહી છે. દાસી માથા ઉપર પંખો હલાવે છે. નરેન્દ્ર વિમાતાના ચરણો ઉપર મસ્તક મૂકી રુદન કરે છે. તે તેના પિતાને ઘરમાં આવતા જોઇ બોલી ઉઠ્યો:—“ બાપાજી—બાપાજી ! મહારી બા હવે બચી શકે એમ લાગતું નથી.”

ડૉક્ટરે સમયને યોગ્ય થઇ પડે એવું આયુષ્ય આપીને નિર્મળાને સાવધ કરી. તેણે નેત્રો વિકાસી જોયું તો ડૉક્ટર તેના ઉશ્ચિષ્ઠ પાસે

ઉભો હતો. સ્વામી ચિંતાતુર ચિત્તે તેના તરફ જોઇ રહ્યો હતો. નરેન્દ્રનાં નેત્રામાંથી અવિરલ અશ્રધારાની વૃષ્ટિ થતી હતી. તેણે તેના પુસ્તકમાં આવા પ્રકારના ઉબવળ પ્રેમને કદાપિ જોયો નહોતો. તેને આ ઉબવળ પ્રેમની આગળ પુસ્તકનો પ્રેમ ધણો તુચ્છ જણાયો. જેઓ જ્ઞાનના પોષક છે તેમને માટે ભક્તિ જ સર્વોત્તમ છે.

ડૉક્ટરની સાથે સાથે નરેન્દ્ર નીચે ચાલ્યો ગયો. ગિરીશચંદ્ર પત્નીની પરિચર્યાને માટે પત્ની પાસે જ રહ્યો.

ગિરીશચંદ્રે કાતરસ્વરે પ્રશ્ન કર્યો:—“નિર્મળા! હવે કેમ છે?”

નિર્મળાએ કાંઇ વિચાર કર્યો. વિચાર કરી જોતાં તે સમજી શકી કે, તેના પતિ મનુષ્ય નહિ પરંતુ પરમાત્મા છે. નરેન્દ્ર એ દેવતાનો ચૈતરસજાત છે. આ સ્થળે જ્ઞાનની ઉપયોગિતા સાક્ષીરૂપ થઇ પડી. નિર્મળાએ ઉઠવાનો ચત્ન કર્યો, પરંતુ તેનાથી ઉઠી શકાયું નહિ. તેણે માત્ર પ્રશ્ન કર્યો:—“નરેન્દ્ર ક્યાં છે?”

“નરેન્દ્ર ડૉક્ટર સાહેબને ગાડી સૂધી પહોંચાડવા ગયો છે. તેને ખોલાવું કે?”

નિર્મળાએ નેત્રામાંનું અશ્રુજળ સાફ કરી કહ્યું:—“તેણા માટે રહે છે એ તમે જાણો છો?”

ગિરીશચંદ્રે કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ—નિર્મળાએ થોડા સમય સૂધી શાન્ત રહીને ફરીથી કહ્યું:—“તેને એમ લાગ્યું છે કે જે કદાચ હું આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી ચાલી જઇશ તો તેની ગર્ભધારિણી માતા કમળાનું દૃષ્ટાંત દૂર થશે. તે તેની માતાએ આપેલા સહગુણોને એક ક્ષણને માટે પણ દૂર કરતો નથી. પ્રભુ મહને આરામ અર્પે તો હું ફરીથી મહારા નવીન સંસારને સુધારી શકું—માતાની ફરજ બજાવી શકું—માતૃસ્નેહનો પુત્રોને ખ્યાલ કરાવી શકું તથા આપની સહ-

ગુણી સહધર્મિણી થઇને રહું; પરંતુ જો દુર્ભાગ્યે મૃત્યુ પામી તો પછી મ્હારી મહત્વાકાંક્ષા મ્હારા મનમાં ને મનમાં જ રહી જશે.”

ગિરીશચંદ્ર સમજી ગયો કે નિર્મળાના હૃદયમાં શુદ્ધ સ્નેહે પ્રવેશ કર્યો છે—તેના અજ્ઞાનાધિકારપૂર્ણ હૃદયમાં પ્રેમની જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો છે.

ધધરની કૃપાથી નિર્મળાને થોડી મુદતમાં આરામ થઇ ગયો અને ગિરીશચંદ્રનો નવીન સંસાર આનંદથી ચાલવા લાગ્યો.

આસામના ઇતિહાસની પહેલી સચિત્ર નવલકથા.

આસામ પર હલ્લો.

આસામ (કામરૂપેશ)ના રાજા નિલાંબરને પોતાની રાણી ઉપા અને પ્રધાનપુત્ર કલ્પદ્રુપ વચ્ચે અનિષ્ઠ સંબંધ છે એવો વહેમ માત્ર ઉત્પન્ન થવાથી તેણે નિર્દોષ પ્રધાનપુત્રનો ધાત કર્યો હતો, તેનું એ દુષ્કૃત્ય આસામ ઉપર મોટી આફત આણનારું નિવડ્યું હતું. એ ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સુંદર રીતે આલેખવામાં આવેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આસામના ઇતિહાસની આ પહેલી નવલકથા છે. સચિત્ર મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

‘હુહાણા-ખંડુ’ કાર્યાલય-અમદાવાદ.

પત્નીવ્રત.

(૧)

ભુવનમોહનની પત્ની કિશોરી આજે કેટલાક દિવસથી ખીમાર છે. લગભગ આ ચાર દિવસથી તો તેણે પોતાના મુખમાં બિંદુકુલ અન્ન લીધું નથી. તેની ખીમારી કેમ એકદમ વધી પડી એ કોઈના પણ સમજવામાં આવ્યું નહિ. કિશોરી પોતાનાં સાસુ સસરાની ઘણી લાડકી હતી. ભુવનમોહનનું તો તે જીવિત સર્વસ્વ હતું. તે તેને પોતાના પ્રાણથી પણ વિશેષ વહાતો હતો. કિશોરી રોગાક્રાંત થવાથી ઘરનાં સર્વ માણસો ચિંતાતુર છે. સર્વનાં મુખમંડળ ઉપર વિષાદગાંભીર્યની છાયા છવાઈ રહી છે. ભુવનને તો ખીચારાને રાત્રિ દિવસ લેશ માત્ર પણ ચેન પડતું નથી. તે સદા સર્વદા પોતાની પ્રાણ-ધિકારિણી પત્નીની શય્યાની પાસે બેસી તેની સેવા-શુશ્રુષા કર્યા કરે છે, વારંવાર ડોક્ટરને બોલાવી લાવે છે, પોતાના હાથે જ દવા પીવડાવે છે, ડોક્ટરના કથનાનુસાર કિશોરીની પરિચર્યા કર્યા કરે છે.

ભુવનમોહનની ઉંમર લગભગ વીસેક વર્ષની છે. તે પ્રયાગની મ્યુર સેન્ટ્રલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. આ વખતે જેવી તેની પ-રીક્ષા સમાપ્ત થઈ કે તરત જ તેણે પત્નીની અસ્વસ્થતાના સમાચાર સાંભળ્યા. સમાચાર સાંભળતાં તેનું હૃદય વ્યાકુળ બની ગયું. તેના મુખ ઉપરની ક્રાન્તિ ક્ષણ માત્રમાં વિલીન થઈ ગઈ. તેનાં વિશાળ નેત્રદ્વય અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયાં. તે સત્વર ઘેર ઉપડી જવાને તૈયાર

થયો. ઘેર જવાનો રસ્તો પ્રયાગથી વિશેષ દૂર નહોતો. પ્રયાગથી બપોરે નીકળી તે સંધ્યા સમયે ઘેર આવી પહોંચ્યો. આવીને જોયું કે તેના જીવનની સહચરી, તેના સુખદુઃખની સંગિની, તેના જીવનની પ્રાણ-ધિકા પ્રિયતમા મૃત્યુશય્યા ઉપર શાયિત થઇ છે ! પત્ની-દુઃખપીડિત પત્નીની અવસ્થા જોઇ જીવનના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો. તેના સકળ આનંદની તેમ જ ઉત્સાહની ઇતિશ્રી થઇ ગઇ.

પરંતુ વિપત્તિ આબેથી અધીર બની જવું એ મનુષ્યને યોગ્ય નથી. જીવને નક્કી કર્યું કે આ સમયે ગભરાઇ જવું ઉચિત નથી. ધૈ-ર્યપૂર્વક કિશોરીની શુશ્રૂષા કરવી એ જ મહારો મહદ્ ધર્મ છે; આમ વિચારી સધળા દુઃખિતાઓને પરહરી તે પોતાની પત્નીની સેવા કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, “ જે પ્રાણેશ્વરી મહારા સુખાર્થે પોતાનું જીવન સુદ્ધાં અર્પણ કરવા તૈયાર રહે છે તેના ઉપર આવી બચંકર વિપત્તિ આવી પડેલી જોઇ બેસી રહેવું એ બરાબર નથી. મહારાથી બને તેટલી મહારે તેની સેવા કરવી જ જોઇએ. જેવી રીતે પત્નીનો ધર્મ છે કે પતિને સુખી રાખવા હંમેશાં પ્રયત્ન કરવો તેવી રીતે આને સુખી રાખવાનું શું પુરુષનું કર્તવ્ય નથી ? કેમ નહિ ? મહારી ખાત્રી છે કે જે પુરુષો સ્ત્રીઓને ક્ષુદ્ર દાસીની માફક સમજે છે તેઓ ધણા જ નીચ હૃદયના, સ્વાર્થી, તેમ જ કુટિલ છે. આપણે જો તેને ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિથી જોઇએ તો તે આપણા ઉપર નિસ્વાર્થ પ્રેમ કેવી રીતે રાખી શકે ? ”

પોતાના આવા વિચારોથી જીવન અનેક દાસ દાસી તથા પોતાનાં સગાં સંબંધી હોવા છતાં જાતે જ રાગિણીની સેવા કરતો. કેટલાક દુઃખ લોકો તેને ‘બેરીનો ગુલામ’ કે એવું જ કાંઇ અસભ્ય ઉપનામ આપતા; કહેતા પરંતુ જીવન પોતાના કર્તવ્યથી હંમેશાં નહિ. જે મનુષ્યો

પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં તૈયાર હોય છે તેઓ નિન્દાવાદ અથવા પ્રશંસાવાદની પરવા કરતા નથી.

(૨)

સમયની ગતિ ન્યારી છે, ન જાને જાનકીનાથઃ પ્રાતઃકાલે કિ મચિષ્યતિ એ વચન યથાર્થ છે. કાલચક્ર સદા ફર્યા જ કરે છે. તે ચક્રના ફેરાવામાં મનુષ્ય ઉપર શી શી ઘટનાઓ ઘટશે તેની મનુષ્યને ખબર હોતી નથી- અને હોય તો પણ તે શું કરી શકે?

આજકાલ કરતાં લગભગ પંદર દિવસથી ભુવન પત્નીની સેવા એકાગ્ર ભાવે કરે છે. અત્યાર સૂઝીમાં કિશોરીને લેશ માત્ર પણ આરામ થયો નથી. બધી ઔષધિઓ બ્યર્થ ગઈ, કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. રોગ દિવસે દિવસે વધતો જ આસ્થો.

ભુવનમોહન પોતાના અભ્યાસ કરવાના ઓરડામાં એકલો બેઠો છે. માથું નીચું નમાવી લમણે હાથ દઈ તે કાંઈ ગંભીર ચિંતાથી વ્યગ્ર બની ગયો છે. પ્રાણાધિકા પત્નીની અસ્વસ્થતા જ ભુવનની ચિંતાનું કારણ છે. ભુવનનાં નેત્રોમાં પલક નથી; તે એકાગ્રદૃષ્ટિથી પૃથ્વી તરફ જોઈ રહ્યો છે. શ્વા કારણને લઈ કિશોરીની-પોતાની સાધ્વી સ્ત્રીની આવી દયાજનક દશા થઈ છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. ક્યારે કરેલાં કર્મ ક્યારે ભોગવવાં પડે છે તે કોણ જાણી શકે છે ?

ભુવનમોહન ઉપર્યુક્ત વિચારોના તરંગો સાથે અફળાતો હતો એવામાં એક બાર વર્ષની બાળિકાએ તે જ ઓરડામાં સજળ નયને પ્રવેશ કર્યો. તે બાળિકા અન્ય કોઈ નહિ પરંતુ ભુવનમોહનની ન્હાની બહેન ઇન્દુમતી હતી. ઇન્દુમતીને રુદન કરતી જોઈ ભુવન-મોહન કેટલોક સમય તેના તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી આશ્ચર્યજનક મુદ્રાએ જોઈ રહ્યો. જાણે કે તેની વાક્યશક્તિનું કોઈએ હરણ કર્યું હોય તે

પ્રમાણે થોડા સમય સૂધી એ કાંધ પણ ખોલી શક્યો નહિ. છેવટે જ્યારે તેનો અવાજ ખુલ્લો ત્યારે તેણે પોતાની બગિચાની પૂછ્યું:—
“ શું થયું બહેન ! ઇન્દુ ! શું થયું ? તું આમ વિલાપ કેમ કરે છે ? ”

ઇન્દુથી ખોલી શકાયું નહિ; તે ‘ ભાઈ ! ભાઈ ! ’ કહેતી અટકી પડી. તેના મુખમાંથી પૂર્ણ હકીકત બહાર નીકળી નહિ. આવો પ્રકાર જોઈ લુવનમોહનનાં નેત્રો પણ અશ્રુથી ઉભરાઈ આવ્યાં. ધરમાંથી એકાએક માતાના તેમજ અન્ય સંબંધી સ્ત્રીઓના રુદનધ્વનિથી તે સમજી ગયો કે તેનું કિસ્મત ફૂટ્યું ! તે જલ્દીથી દોડતો ઘરમાં ગયો. ત્યાં જઈ તેણે જોયું તો કિશોરીની શય્યાને ઘેરી અનેક સ્ત્રીઓ આકંઠ કરે છે ! પાસે ઉભેલા ડૉક્ટર રઘુનાથ વારંવાર તેમને શાન્ત કરવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં જતાં જ લુવનમોહને ડૉક્ટરને પૂછ્યું:—“ ડૉક્ટર સાહેબ ! કાંઈ આશા છે કે નહિ ? ”

ડૉક્ટરે નિરાશાથી કહ્યું:—“ હવે તો જીવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે; પરંતુ જ્યાં સૂધી જીવ છે ત્યાં સૂધી આશા રહી શકે. ઇશ્વરની મરજી હોય તો હજી પણ આરામ થાય. હજી મૃત્યુ થયું નથી.”

આ વખતે જ એકાએક કિશોરીએ પોતાનાં નેત્રો ખોલ્યાં. આ વખતે તેના નયનદ્વયનું તેજ કાંઈ વિલક્ષણ તેજપૂર્ણ મારૂમ પડ્યું. પાંપેલાં જે નયનોનું દર્શન કરતાં હૃદયમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રીતિની ત્રિવેણી વહેતી હતી તે જ આંખોને આજે જોવાથી હૃદય કંપે છે !! અન્ય છે સમયની વિચિત્રતાને ! કાળની ક્ષમતા વિલક્ષણ છે !

લુવનમોહને કિશોરીનાં નેત્રો ખુલાં જોઈ, તેની પાસે જઈ શોકવ્યાકુળ કંઠથી કહ્યું:—“ પ્રિયતમે ! શું તું મહારી મોહમાયાને ત્યાગ કરી, મહેને આ સંસારસમુદ્રમાં એકલો જ વહેતો મૂકી ચાલી

જામશ ? કિશોરી ! મહેં ત્હારો શો અપરાધ કર્યો છે ? ”

દીવો યુઝાતાં પહેલાં એક વખત જોરથી બાપકી ઉઠે છે. કિશોરીનો નિર્વાણોન્મુખ જીવનદીપ પણ તદ્દનુસાર નિર્વાણ થતાં પહેલાં બાપકી ઉઠયો; એટલું જ નહિ પણ તેનામાં એકાએક વિલક્ષણ શક્તિ આવી. તેણે કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું:—“ જો આ સર્વ મંડળ આપણને એકાંત આપે તો મ્હારે તમને કાંઈ કહેવું છે.”

કિશોરીની આ છેવટની પ્રાર્થનાનો સર્વેએ સ્વીકાર કર્યો. હવે તે ઓરડામાં ફક્ત એ બન્ને—પતિ પત્ની રહ્યાં. કિશોરી કોણ જાણે કયા બળથી એકાએક બેઠી થઈ તથા ધીમે સ્વરે કહેવા લાગી:—“જહાલા ! હવે તો હું બચી શકું તેમ નથી. યમદૂતોને હું મ્હારી પ્રત્યક્ષ જ જોઉં છું; કિન્તુ પ્રિયતમ ! શું તમે આ મરણને શરણ થતી પ્રિયતમા ઉપર દયા કરી તેની એક છેલ્લી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર નહિ કરો ? ”

ભુવનમોહને કરુણાદ્રિ સ્વરે કહ્યું:—“ પ્રાણેશ્વરિ ! મહેં ત્હારી વાત ક્યારે અમાન્ય કરી છે કે અત્યારે તું મ્હને આવો પ્રશ્ન કરે છે ? જો તું મ્હને બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું કહે તો તેમ કરવાને પણ હું તૈયાર છું.”

કિશોરીથી વધુ વખત એસી શકાયું નહિ. તેણે પુનઃ શયન કર્યું. તેનાથી શ્રમને લીધે થોડા સમય સૂધી કાંઈ બોલી શકાયું નહિ. તેણે પુનઃ પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં. ભુવન શોકાતુર હૃદયે પત્ની તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો.

કેટલાક સમય પછી કિશોરીએ પુનઃ પોતાનાં નેત્રો બોલી બળતું આકર્ષણ કરી કહ્યું:—“પ્રાણેશ્વ ! મ્હારી એક પ્રાર્થના છે. મ્હારી દરેક ઇચ્છા તમે પરિપૂર્ણ કરી છે તો આ દીન દાસીની મરતી

વખતની ઇચ્છા પણ દયા કરી તમે પૂર્ણ કરશો એવી આશા છે.”

પોતાના હૃદયના ઉજળતા વેગને રોકી જીવનમોહને કહ્યું:—
“તહારી ઇચ્છા હું અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ.”

પતિનો આવે, ઉત્તર સાંભળી ધણી જ પ્રેમથી પતિનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કિશોરી કહેવા લાગી:—“સ્વામિન! વિધિના પ્રચંડ પ્રતાપ આગળ કોઈનું કંઈ પણ ચાલતું નથી. આજે મહારી આ સંસારમાંથી છેવટની વિદાય થવાની છે. ઇશ્વરની પ્રત્યે પણ મહારી અંતિમ એટલી જ પ્રાર્થના છે કે જો તે મહેને પુનઃ નારીદેહ આપે તો તમારી જ દાસી બનાવે. નાથ! તમે મહારા સુખને માટે બાંધું કર્યું છે- આપની દયા તેમ જ ઉદારતાનો બદલો હું દીનથી વાળી શકાયે નથી, તે માટે ક્ષમા આપશો. ઇશ્વરે આ જન્મમાં મહેને સંતાનનું સુખ ન આપ્યું. જો તે સુખ મહેને મળ્યું હોત તો તમને આ દાસીના વિયોગથી વિશેષ દુઃખ થાત નહિ, માટે તમારા દુઃખના નિવારણાર્થે તમે ફરીથી લગ્ન કરજો. એ જ મહારી આપને પ્રાર્થના છે. હું જ્યાં હોઉં ત્યાંથી તમને સુખી જોઈ સુખી થઈશ અને તમને દુઃખી જોઈ દુઃખી થઈશ. તમે સુખી હશો તો મહેને શાંતિ મળશે અન્યથા કષ્ટ સહન કરવું પડશે.”

પત્નીની પ્રાર્થના સાંભળતાંની સાથે જ જીવનમોહનની સુખ-પ્રભા મલિન થઈ ગઈ. તેની આંખોએ અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેણે રૂદ્ધ કંઠે કહ્યું:—“પ્રાણેશ્વરિ! હું તને બધી વખત કહી ચુક્યો છું કે હું એવા પુરુષોમાંનો નથી કે જેઓ સ્ત્રીને કેવળ ભોગ-વિલાસની સામગ્રી જ સમજે છે; અથવા તેને ઇશ્વરે આપેલી બે બદામની દાસી સમજે છે. મહેને કહેતાં દિલગીરી થાય છે કે તહારી આવી પ્રાર્થના મહારાથી માન્ય કરી શકાશે નહિ.”



“તારી ઈચ્છા હું અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ.”

કિશોરી શાંત રીતે અર્ધ મીઝેલાં તેમજ અર્ધ ખુલ્લાં નેત્રાથી પતિના મુખ તરફ જોતી પતિની વાત સાંભળી રહી છે. જીવનમોહન કહેવા લાગ્યો:—“ હૃદય એક છે. તે એક વખત કરતાં વધારે વખત કોઈને અર્પણ કરી શકતું નથી. પ્રાણેશ્વરિ! જે હૃદયાસન ઉપર મહે ત્હારી સ્વર્ગોજ્જ્વલ મૂર્તિ સ્થાપિત કરી રાખી છે તે આસન ઉપરથી ત્હારી પ્રતિમાને પદબ્રષ્ટ કરી બીજી પ્રતિમાને ક્યાંથી સ્થાન આપી શકું ? શું તું ત્હારા જીવનને એવો પ્રેમદ્રોહી સમજે છે ? ”

કિશોરી હજી સૂધી શાંત હતી. ભાવના આવેગથી જીવન કહેવા લાગ્યો:—“ જીવનભાગિની ! વિધિની જ્યારે એવી જ ઇચ્છા છે કે હું ત્હારાથી વંચિત રહું ત્યારે કોનું સામર્થ્ય છે કે તેનાથી ઉલટું કરી શકે ? પરંતુ પ્રેમમયિ ! તું ખાત્રીપૂર્વક યાદ રાખજે કે ત્હારી પ્રેમ-દાયિની પ્રતિમા મ્હારા હૃદયમંદિરમાંથી કદાપિ દૂર થનાર નથી. તેને દૂર કરવાનું જીવનના કોમળ હૃદયથી કદાપિ થઈ શકશે નહિ. ”

કિશોરી હવે શાંત રહી શકી નહિ. તેનાં નેત્રામાં આનંદાશ્રુ તેમ જ શોકાશ્રુ ઉમરાઈ આવ્યાં. તે પ્રેમપૂર્ણ સ્વરે કહેવા લાગી:— “ બહાલા ! આજનો દિવસ મ્હારે માટે મહા આનંદનો છે. તમે સ્વર્ગીય આનંદની સરિતા તમારા હૃદયપ્રદેશમાંથી વહેવા દીધી છે. મ્હને મૃત્યુ હવે સહસ્રધા સુખકર લાગે છે, પરંતુ આ અભાગિનીના પ્રભુ ! તમે પુનઃ લગ્ન કરી સંસારી થઈ જજો, અને સંતાનોત્પત્તિ કરી પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થજો એ જ પ્રાર્થના હું મરતાં મરતાં પણ કરતી જાઉં છું. ”

જીવને કહ્યું:—“ પ્રેમપ્રતિમા ! હવે બહુ થયું. જો વસ્તુતઃ ત્હારું લક્ષ્ય મ્હારું સુખ જ હોય તો તું પુનઃ આ કઠોર વાતને તારી જિહ્વા ઉપર ન લાવીશ. ”

આ સમયે કિશોરીની માતા ઝોરડામાં આવી પહોંચી. અધિક શ્રમ લીધાને કારણે હવે કિશોરીની સંજ્ઞા વારંવાર દૂર થઇ જતી હતી. અદ્ય સમયમાં જ કિશોરીની દશા ઘણી જ શોચનીય થઇ ગઇ. તે ઉર્ધ્વશ્વાસ લેવા લાગી. રઘુનાથપ્રસાદને ખોલાવવામાં આવ્યા, કિન્તુ તેમના આવતાં પહેલાં જ કિશોરીએ આ નશ્વર સંસારનો ત્યાગ કરી પરલોક પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. તેનું પ્રાણપંખી તનપિંજરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યું ગયું. આ વખતે પણ કિશોરીનું મસ્તિષ્ક ભુવનમોહનના ખોળામાં હતું.

(૩)

કિશોરીના મૃત્યુ પછી ભુવનના જીવનનો આનંદ સદાને માટે વિદાય થઇ ગયો. પત્નીનો મૃત્યુ સમયનો વાર્તાલાપ તેમ જ પોતાના ખોળામાં જ થયેલું પત્નીનું હૃદયવિદારક પ્રાણવિસર્જન તે કદાપી ભૂલી શક્યો નહિ. પત્નીની રમૃતિ એક ક્ષણને માટે પણ તેના હૃદયથી દૂર થઇ નહિ; તે છેક જ દીવાનો બની ગયો. વારંવાર પત્નીની પ્રેમપ્રતિમાનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરી તેના ઉપર પોતાનાં ઉષ્ણ આંસુ તે વરસાવવા લાગ્યો. ભુવને પોતાની પત્નીવ્રતની પ્રતિજ્ઞા પાળી અને જન્મભર તેણે ખીજો વિવાહ ન જ કર્યો. ધન્ય છે એ પ્રેમી પુરુષના પત્નીપ્રેમને !

પ્રવાસિની.

જીન માસ હતો. આજ સૂર્યનાં સુવર્ણકિરણોથી લંડન નગર પ્રકાશી રહ્યું હતું. રસ્તે રસ્તે ફુલવાળી બાગિકાઓ વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલો વેચતી હતી. એક ફેરબ્હીલરપર ચઢી સરસામાન સાથે બે યુગ્મ-રાત્રી યુવકો ટેમ્સ નદીના એક બંદર ઉપર ઉપસ્થિત થયા. આજે આર વાગ્યે એ બંદરેથી એડિનબરો તરફ એક સ્ટીમર જવાની હતી. બન્ને યુવકો ઉનાળાની રજાઓ હોવાથી પ્રવાસે જતા હતા.

એ બે યુવકોમાંથી એકનું નામ હેમચંદ્ર પંડ્યા હતું. તે મુંબાઇ વિશ્વવિદ્યાલયનો એક પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થી હતો. વિલાયત આવી કેન્ઝિંગ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી ઉચ્ચ ઉપાધિ મેળવી હમણાં સિવિલ સર્વિસમાં પણ તે પસાર થયો હતો. આવતા નવેબર માસમાં તે દેશ તરફ વિદાય થનાર હતો. બીજા યુવકનું નામ દેવપ્રસાદ વર્મા હતું. તે શ્રીમંતનો પુત્ર હતો. આજકાલ કરતાં છ વર્ષથી વિલાયત આવેલો હોવા છતાં હજી સૂઝી તેણે એક પણ પરીક્ષા પસાર કરી નહોતી. દેશ-માંથી આવતી વખતે તેના વડિલોએ કહ્યું હતું કે, વિલાયત ગયા પછી સિવિલ સર્વિસ માટે પ્રયત્ન કરવો અને આરમાં પણ નામ લખાવવું. સિવિલ સર્વિસમાં સફળ થવાય તો ઉત્તમ નહિ તો છેવટે ઍરિસ્ટર થઇને આવવું. દેવપ્રસાદ વિલાયતમાં આવી સિવિલ સર્વિસમાં સફળ થવાનો 'પ્રયત્ન' કરવા લાગ્યો; પરંતુ આજકાલ કરવામાં તે આરમાં દાખલ થઇ શક્યો નહિ. આરમાં દાખલ થવાની પ્રાવેશિક ફો લખમગ દોઢહજાર રૂપિયા જે તે દેશમાંથી લાવ્યો હતો એ રૂપિયા

આજ સૂધીમાં ખરચાઇ ગયા હતા. ત્રણ વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. દેવ-પ્રસાદ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં ઉપરા ઉપરી એ વખત નપાસ થયો. આ ખબર જાણવામાં આવતાં તેનાં માતાપિતાએ ઍરિસ્ટર થઇ જલ્દી દેશમાં આવવાની તેને સૂચના કરી. હવે જ દેવપ્રસાદને લખી જણાવવાની જરૂર પડી કે, હજી સૂધી તે ઍરિસ્ટરી માટે દાખલ પણ થયો નથી. રૂપિયાની જરૂર છે. ઍરિસ્ટરીનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષથી કરવા છતાં દેવપ્રસાદ પરીક્ષા આપવા જેટલી તૈયારી કરી શક્યો નહોતો. તે વારંવાર એમ કહેતો કે, લાંડન શહેર ચિત્તને ઘણું ચંચળ બનાવી દે છે. તેથી તે કેટલીક ચક્રવર્તી નવીન ચોપડીઓ ખરીદ કરી એ મહિના માટે એડિનબરો જતો હતો. એ સ્થળે એકાંતમાં અભ્યાસ કરી શકાશે એવો મહત્ત્વ સંકલ્પ હમણાં તેના મનમાં જાગતો હતો.

ગાડી બંદર ઉપર જઇ પહોંચી. બન્ને યુવકોએ ગાડીમાંથી ઉતરી મજુરો માર્જિત સરસામાન સ્ટીમરમાં મૂકાવ્યો. પોત પોતાની કબિનમાં સરસામાન ગોઠવી બન્ને જણા ડેક ઉપર ગયા. એ વખતે દશ વાગ્યા હતા. ઘણાં થોડાં પ્રવાસીઓ આવ્યાં હતાં. ઘણાં ખરાંએ પોતાનો સરસામાન અગાઉથી મોકલી આપ્યો હતો. તેઓ યથા સમયે આવવાનાં હતાં.

બન્ને યુવક સિગારેટ સળગાવી ડેક ઉપર આમતેમ ફરવા લાગ્યા. એવામાં એક ઠેકાણે પડેલા પુષ્કળ પેટી પટારાઓમાંની એક વસ્તુએ હેમચંદ્રની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કર્યું. એ વખતે દેવપ્રસાદ થોડે દૂર સ્ટીમરની રેલિંગ પકડી ઉભો ઉભો આવનાર માણસોને જોયા કરતો હતો. હેમચંદ્રે તેને બોલાવતાં કહ્યું:—“ અરે દેવપ્રસાદ ! જો—જો ! ”

દેવપ્રસાદ ઉત્સુક બની જઇ પાસે આવ્યો. હેમચંદ્રે તેને એક બેગ ઉપરનું લેબલ દેખાડ્યું. લેબલ ઉપર લખેલું હતું કે, ‘ Miss Debai.’

દેવપ્રસાદે કહ્યું:-“ મિસ દેસાઈ ?! હુર-રે ! ગુજરાતી બાળિકા.”

હેમચંદ્ર બોલ્યો:-“ મિસ દેસાઈ નામની કયી ગુજરાતી કન્યા વિલાયતમાં આવી છે એ હું સમજી શકતો નથી ! ”

દેવપ્રસાદ:-એ સંબંધી મહેં પણ કાંઈ સાંભળ્યું નથી. ચાલ, એક વખત આપણે એ મિસ દેસાઈની સ્ટીમરમાં તપાસ કરીએ.

હેમચંદ્ર:-આટલાં બધાં માણસોમાં એને ઓળખી શકાશે ?

દેવપ્રસાદ:-એક પદ્મકલિકાને આપણે નહિ ઓળખી શકીએ કે ?

હેમચંદ્રે હસીને કહ્યું:-“ કેવો અન્યાય ! આવી સુંદર સુંદર ઇંગ્રેજ બાળિકાઓ ત્હારી નજરમાં કાંઈ નથી ! તું મિસ દેસાઈને જ પદ્મકલિકાની ઉપમા આપે છે ! ”

દેવપ્રસાદ:-તું ચાલતો ખરો, આપણે તપાસ કરીએ.

પછી બન્ને જણાએ સ્ટીમરનાં સઘળાં સ્થળોએ તપાસ કરી; પરંતુ એકેકે સુસ્તિગ્ધ સલજ્જ ભારતીય મુખ તેમના જોવામાં આવ્યું નહિ. બન્ને જણા નિરાશ થઈ જઈ પાછા ડેક ઉપર ઉપસ્થિત થયા.

એકાએક દેવપ્રસાદે કહ્યું:-“ હું એક વાત ભૂલી ગયો છું. ”

“ શી વાત ? ”

“ ઝેન્ડીની એક બાઈલ લાબ્યા નથી તે. નિર્જાળા ઝેન્ડીના એ ચાર ડોઝ સમુદ્રપીડાનું અત્યુત્તમ ઔષધ છે. મ્હને લાગે છે કે, સ્ટીમરપરથી મળી આવશે. ” આમ કહી દેવપ્રસાદ અદશ્ય થયો.

થોડો વખત પસાર થઈ ગયો. દેવપ્રસાદ પાછો ફર્યો નહિ તેથી તેની તપાસ કરવા હેમચંદ્ર નીચે ઉતર્યો. દેવપ્રસાદની કોબન પાસે જતાં તેણે દાર બંધ જોયું. હેમચંદ્રે એ ત્રણ વખત દાર પર હાથ ઠાક્યો. અંદરથી દેવપ્રસાદે કહ્યું:-“ Come in. ”

હેમચંદ્રે દાર ઉઘાડી જોયું તો દેવપ્રસાદ અંદર બેઠો હતો. તેની પાસે બ્રેન્ડીની ખુલ્લી બોટલ પડી હતી. હાથમાં ગ્લાસ લઈ તે સમુદ્ર-પીકાના ઔષધનું સેવન કરતો હતો.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:-“ Just in good time-આવ થોડી પી.”

હેમચંદ્રે ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરીને કહ્યું:-“ના, તું એકલો જ પી. હું નહિ પીઉં.”

“ હરકત શી છે ? Don't be so girlish Hem-આ તારો દોષ છે. થોડી પીવાથી તું કાંઈ વટલાઈ જમશ નહિ. ‘ઔ-ષધાર્થે સુરા પીવેત્’ એવું શાસ્ત્રમાં પણ લખેલું છે. ”

હેમચંદ્રે હસીને કહ્યું:-“ ત્હેં એવું લખાણ કયા શાસ્ત્રમાં વાંચ્યું ? કાળિદાસના વૈરાગ્ય શતકમાં કે જયદેવના રામાયણમાં ? ”

“ જો ત્હેં રામાયણ વાંચ્યું હોત તો તને માલૂમ પડત કે, રામ અને સીતા પણ-મદ નહિ કર્હું, એ શબ્દ ખરાબ છે-આસવપાન કરતાં હતાં ”

“ ત્યારે તું પણ આસવ પી; હું જઉં છું.”

“ જય છે ક્યાં ? ખેસને. ખેસવાથી પણ તું વટલાઈ જમશ કે ? લે, એક સિગારેટ સળગાવ. ”

હેમચંદ્ર બેઠો. દેવપ્રસાદે તેને પૂછ્યું:-“ મિસ દેસાઈના પત્નો લાગ્યો ? ”

“ ના. ”

દેવપ્રસાદે એક આંકસ જેટલી બ્રેન્ડી પીને કહ્યું:-“ જો હેમચંદ્ર ! મ્હને એમ લાગે છે કે, એ મિસ દેસાઈનું દર્શન થતાં જ હું પ્રેમમાં પડી જમશ. ”

હેમચંદ્રે કૃત્રિમ રોષ દર્શાવીને કહ્યું:—“ ખબરદાર ! પ્રથમથી મહેં જ પ્રેમમાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ”

દેવપ્રસાદ:—ના, એમ કદાપિ નહિ બને. હું જ પ્રેમમાં પડીશ.

હેમચંદ્ર:—વાહ ! એના લગેજની શોધ તો મહેં કરી છે.

દેવપ્રસાદ:—તેથી તેની સાથે પ્રેમમાં પડવાનો અધિકાર તને મળી ગયો કે ? જો એમ હોય તો જો મજબૂર તેના લગેજ જાંચકી લાગ્યો હોય એનો અધિકાર સર્વના કરતાં વધારે છે.

હેમચંદ્ર:—એ કાંઈ ઉમેદવાર નથી. જોઓ ઉમેદવાર છે તેઓ-નામાંથી કોનો અધિકાર વિશેષ છે એ વિચારી જો. મહેં તેના લગેજ શોધી કાઢ્યો છે-તહેં શું કર્યું છે ?

દેવપ્રસાદ બોલ્યો:—“મિસ દેસાઈ અવશ્ય મહને જ પસંદ કરશે.”

હેમચંદ્ર:—ના-ના, તે મહને જ પસંદ કરશે.

દેવપ્રસાદે પોતાની મુછોના છેડા આમળતાં કહ્યું:—“ જો તો ખરો કે, મહારી મુછો કેવી મરોડદાર છે ! ”

હેમચંદ્રે હાથીમાંથી ચસમાં બહાર કાઢી પહેરીને કહ્યું:—“ જો તો ખરો કે, મહારાં ચસમાં કેવાં છે ! ”

“ All right-let us have a toss up-” આમ કહી દેવપ્રસાદે ખીસ્સામાંથી એક પેની બહાર કાઢી. “ Heads, I win-tails, you lose ” કહી પેનીને તર્જની ઉપર રાખી અંગુઠાની મદદથી જોરથી જાંચી ઉઠાણી. પેની પાછી મેજ ઉપર આવીને પડી. દેવપ્રસાદે નીચા વળી પેની જોઈને કહ્યું:—“ Tails, you lose-મહારી જીત થઈ છે.*

*પેનીની જે બાજુએ ઇંગ્લેન્ડની રાજબક્ષી પ્રિયનિયાની મૂર્તિ અંકિત કરેલી હોય છે તેને heads તથા જે બાજુએ પૃથ્વીવાળો સિંહ

હેમચંદ્રે કૃત્રિમ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે તું જ તેની સાથે વિવાહ કરજે.”

એવામાં સ્ટીમર ઉપડવાનો ધંટ વાગ્યો. બન્ને જણા બહાર નીકળી ડેક ઉપર જમીને બેઠા. ત્યાં ઘણાં નરનારીઓ હોવા છતાં એકે કશામાંગિની નજરે પડી નહિ. સ્ટીમર ચાલવા લાગી.

(૨)

એક વાગ્યો. લંડન નગરની સીમા ઓળંગી બન્ને બાબુએ જવ અને સરસવનાં ખેતરો રાખી સ્ટીમર સાગર તરફ ચાલી જતી હતી. ધીમે ધીમે નદીનો પટ વિસ્તૃત થયે જતો હતો. એક કલાક પછી સ્ટીમર સાગરસંગમમાં ઉપસ્થિત થાય તેમ હતું. પ્રવાસીઓ પરસ્પરને પૂછતાં હતાં કે, “ Are you a good sailor ? અર્થાત્ આપને સમુદ્રપીડા સહેલાઈથી લાગુ તો નથી પડતી ન ? ” એવામાં ટંગ ટંગ કરતો મધ્યાન્હ કાળનાં ભોજનનો ધંટ વાગ્યો.

હેમચંદ્ર અને દેવપ્રસાદ ભોજનવાળા ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. સહજ એકાન્ત જોઈને બન્ને જણાએ પોતાની બેઠક લીધી હતી. એવામાં બે મહિલાઓએ એ સ્થળે પ્રવેશ કર્યો. એકની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી ત્યારે બીજી વીસ વર્ષની હતી. જે મહોટી ઉંમરની હતી તે ઇંગ્રેજ લલના હતી, પણ જે નવયુવતી હતી એને માટે

તેમજ યુનિકર્ણની મૂર્તિ હોય છે એ ઉલટી બાજુને tails કહે છે. તર્ક કરતી વખતે એક જણુ heads અને બીજાને tails ગ્રહણ કરી પેનીને ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જાંચી ઉછાળે છે. જમીન પર પડતાં જેની બાજુ ઉપર આવે છે તે જીતેલો ગણાય છે. આ સ્થળે દેવપ્રસાદે ચાલાકી કરી બન્ને બાજુને ગ્રહણ કરી હતી તેથી તેની જીત ચોક્કસ હતી. આ એક પ્રાચીન પરિહાસ છે.

મંદેહ હતો. તેના શરીરનો રંગ અગ્નિજેના શરીર જેવો સાદો નહોતો. ધટાશી કિંવા સ્પેન દેશની સુંદરીના જેવો જ એ નવયુવતીના શરીરનો રંગ હતો. વાળ કાળા હતા.

દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્ર પાસે થઇને જ તેઓ ચાલ્યાં ગયાં. જતી વખતે દેવપ્રસાદે જોયું કે, મ્હોટી ઉમ્મરની મહિલાના હાથમાં એક સુવર્ણકંકણ હોઇ તેના ઉપર ભારતવર્ષીય શિલ્પકામ કરેલું હતું. દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્રની આંખોએ પરસ્પર ટેલિગ્રાફ કરી દીધો.

તેમના થોડે દૂર ગયા પછી હેમચંદ્રે કહ્યું:—“ આ બાળિકા તો મિસ દેસાઈ નહિ હોય ? ”

“ મ્હને તો એમજ લાગે છે; પણ ખીજે એક સંદેહનો વિષય છે. ગુજરાતિ બાળિકા તો કદાપિ વિલાયતમાં ગાડન પહેરીને આવતી નથી—સાડી પહેરીને આવે છે. ”

“ મ્હને લાગે છે કે, એ ધણી વખતથી આ દેશમાં આવી હશે. ”

“ યુરોપીય મહિલા મિસ દેસાઈની ગવર્નેસ [શિક્ષકિની] હોય એમ લાગે છે. ”

“ એના હાથમાં હિન્દુસ્તાનનું કંકણ જોયું હતું કે ? ”

“ હા, મિસ દેસાઈએ કદાચ ભેટ તરીકે આપ્યું હશે—એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ”

દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્રે આવી વાતચિત કરતાં કરતાં ભોજન કરી લીધું. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ ટેબલની બીજી બાજુને છેડે બેઠેલી મિસ દેસાઈ તરફ કટાક્ષ ફેંકતા હતા.

ભોજન કરી રહ્યા પછી અન્ને ધણીએ ડેકપર જઈ મ્હોટી ચીરટ સળગાવી. સમુદ્રના પ્રચંડ તરંગો દરેક ક્ષણે ઉઠાળા મારી શીલુના

ગોટા વાળતા હતા. એ ડેકચેર ઉપર બેસી બન્ને જાણી સમુદ્રના તાંડ-વનુલનું દર્શન કરવા લાગ્યા.

એવામાં ઉપરોક્ત બન્ને મહિલાઓ પણ ડેક ઉપર આવી પહોંચી. દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્ર જે ઠેકાણે બેઠા હતા તે સ્થળે જ આવી ઉભી રહી તેઓ સમુદ્રનું દર્શન કરવા લાગી. દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્રે તત્કાળ ચેર ઉપરથી ઉઠીને કહ્યું:—“Wan't you take these chairs ladies?”

પ્રોફા રમણીએ કહ્યું:—“ના-ના, બેસો. અમારે શા માટે આપને તકલીફ આપવી જોઈએ?”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ખુરસીઓની શી ખોટ છે? આપ બેસો. અમે બીજી ખુરસીઓ લાવીને બેસીએ છીએ.”

“ધણે ઉપકાર થયો.” કહી બન્ને રમણીઓ ખુરસીઓ પર બેઠી. એક ઠેકાણે સ્ટીમરની ધણી ખુરસીઓ મુકી રાખવામાં આવી હતી. દેવપ્રસાદ ઝડપથી બે ખુરસીઓ લઇ આવ્યો.

પ્રોફાએ પૂછ્યું:—“આપ પહેલ વહેલા જ એડિનબરો જાઓ છો કે?”

દેવપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“હા. આપ?”

“અમે તો એડિનબરોમાં જ રહીએ છીએ. મહારી કન્યા લીલા લાંડનમાં કૉલેજ ઓફ મ્યુઝીકમાં અભ્યાસ કરતી હતી. આ વર્ષે અભ્યાસ પૂરો થવાથી હું તેને લેવા આવી હતી.”

“આ જ આપનાં કન્યા હોય એમ લાગે છે?”

“હા, મહારે બીજી પણ એક કન્યા અને પુત્ર છે. તેઓ એડિનબરોમાં છે. મહારો પુત્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રૌફેસર છે. આપ દેટલા વખતથી ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યા છો એ હું પૂછી શકીશ કે?”

“ મહેને છ વર્ષ થયાં અને મહારા મિત્ર મિં પંડયા ચાર વર્ષથી આવ્યા છે ”

આ ઉત્તર સાંભળી પ્રૌઢાએ કહ્યું:—“ પંડયા ? આપ ગુજરાતી છો કે શું ? આપ બંને ગુજરાતી છો કે ? ”

હેમચંદ્રે કહ્યું:—“ હા, અમે બંને ગુજરાતી છીએ. મહારા આ મિત્રનું નામ મિં વર્મા છે. ”

“ I am so glad—મુંબાઈમાં મહારાં ઘણાં સ્નેહીજન છે. મહારા સ્વામી ગુજરાતી હતા. ”

હેમચંદ્ર અને દેવપ્રસાદ વિસ્મિત બની જઈ બોલી ઉઠ્યા:—
“ એમ ! શું કહો છો ! ત્યારે અમે આપને અમારાં સ્વજાતીય ગણી શકીએ તેમ છીએ. ”

“ બીજા કોઈને નહિ તો મહારી પુત્રી લીલાને તો ગણી શકો તેમ છો જ. તેનો જન્મ મુંબાઈમાં થયો હતો. મહારા સ્વામી એડિનબરોમાં જ્યારે ડૉક્ટરી બણતા હતા ત્યારે તેમણે મહારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. ત્યાર પછી પરીક્ષા પસાર કરી મહેને મુંબાઈ લઈ ગયા હતા. ત્યાં અમે પાંચ વર્ષ રહ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. ” આ વખતે મિસિસ દેસાઈનાં નેત્રોમાં બે અશ્રુમિદુ તરી આવ્યાં.

વાતને ફેરવવાના ઉદ્દેશથી મિસ દેસાઈએ કહ્યું:—“ આપ good sailors છો કે ? ”

દેવપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“ સમુદ્ર શાન્ત હોય તો હું અસાધારણ good sailor છું તથા મહારો બંધુ પણ એવો જ છે. ”

“ આ ઉત્તર સાંભળી સર્વ હસી પડ્યાં. હેમચંદ્રે પૂછ્યું:—
આપ કેમ છો ? ”

“ હું પણ આપના જેવી જ છું. મા ધણી good sailor છે, કેમ નહિ મા ? ”

મિસિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“ ના—ના, એવું અભિમાન કરવું જોઈએ નહિ. મ્હેં એવું વારંવાર જોયું છે કે, સમુદ્રની મુસાફરી પૂર્વે જે પોતાને good sailor તરીકે ઝાળખાવી અભિમાન કરે છે તે જ પ્રથમ સમુદ્રપીડાથી પીડાય છે; છતાં આ રસ્તા કાંઈ ખરાબ નથી. જ્યારે The wash ની નજીક પહોંચીશું ત્યારે તરંગોનું જોર થોડું વધશે; પરંતુ એ કલાકમાં જ એ માર્ગ પસાર કરી શકાશે. ”

આવી રીતની વાતચિતમાં સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો. સર્વ રાત્રિના જોજન માટે તૈયાર થવા ઉઠ્યાં. મિસિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“ અમે જે સ્થળે ખાવા બેસીએ એ ટેબલપર જ આપ આવીને બેસશો કે ? ”

દેવપ્રસાદે અને હેમચંદ્રે સંમત થઈ ધન્યવાદ આપ્યો.

(૩)

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે નાસ્તા પછી સ્ટીમર The wash ની નજીક જઈ પહોંચી. સ્ટીમર ડોલવા લાગી. મુસાફરો એકે એકે પોતાની કુબિતમાં જઈ સૂઈ જવા લાગ્યાં. ડેક ઉપર ચાલવાનું મુશ્કેલી બન્યું થઈ પડ્યું. સીડી ઉપરથી ઉતરવામાં પણ મુશ્કેલી હતી. સમુદ્રપીડાનું પુષ્કળ આપધ પીવા છતાં દેવપ્રસાદ પ્રથમથી જ એ પીડાથી આક્રાન્ત થયો હતો. પછી હેમચંદ્રને પણ શ્વ્યાવશ થવું પડ્યું. કેવળ બે ચાર ઇંગ્રેજ પુરુષો એ વખતે પણ ડેક ઉપર ધરવા લાગ્યા.

મધ્યાહ્નકાળના જોજન વખતે ટેબલનાં ઘણાં આસનો ખાલી હતાં.

ચાર વાગ્યા અને સ્ટીમર જ્યારે ચાર્કશાયર નજીક જઈ પહોંચી ત્યારે તેનું ડોલવું બંધ થયું. પછી પ્રવાસીઓ એકે એકે ડેક ઉપર આવી દર્શન દેવા લાગ્યાં. સર્વ જાણે કે ઘણા દિવસની રોગશય્યામાંથી

ઉઠ્યાં હોય એમ લાગતું હતું. મિસિસ દેસાઈ અને મિસ દેસાઈ હાથમાં નવલકથા લઈ કૈબિનમાંથી બહાર નીકળ્યાં. દેવપ્રસાદ અને હેમચંદ્રે પણ કૈબિનની બહાર નીકળી તેમના હાથમાંના માર જિંચકી લઈ ઉકપર જઈ તેમને સારા સ્થળે બેસાડ્યાં. સમુદ્રની તાજી હવાથી ધીમે ધીમે તેઓ સ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે હાસ્ય પ્રક્રમ્યું અને વાતચિત ચાલવા લાગી.

ચ્હાનો ક્ષેટા વાગતાં હેમચંદ્ર અને દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“આપ નીચે ઉતરવાની તકલીફ લેશો નહિ. આપની ચ્હા વગેરે અમે લાવી આપીએ છીએ.”

મિસ દેસાઈએ કહ્યું:—“I am famishing. Get me plenty of bread-and-butter, please, Mr. Varma, and some fruit.”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“All right, bread-and-butter-Miss, you shall have them.”

મિસ દેસાઈએ કહ્યું:—“I am *not* a bread-and-butter-Miss.”

દેવપ્રસાદે જોલ્યો:—“Yes, you are.”

“No, I aint.”—હાહી મિસ દેસાઈએ હાથમાંની નવલકથા દ્વારા દેવપ્રસાદને મૂઢુ આધાત કર્યો.

“નીચે જઈને હેમચંદ્રે કહ્યું:—“કેમ રે! આટલા વખતમાં કંઈ ખૂબ જમાવી!”

દેવપ્રસાદે મુછોના આંકડા આમળતાં આમળતાં કહ્યું:—“કેવળ આ મુછોના જ બધા પ્રતાપ છે!”

શ્રીમ્મકાળમાં રાતના નવ વાગ્યા સુધી દીવાબત્તા રહે છે. અંધ-

કાર થતાં પહેલાં સ્ટીમર બંદરે પહોંચવાની હતી; પરંતુ Wash પસાર કરતાં બે કલાકને બદલે ચાર કલાક લાગ્યા હતા. રાત્રિના નવ વાગ્યા પછી સ્ટીમરથી બંદરમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નહોતું— પ્રભાતકાળ સૂધી રાહ બેવી પડે તેમ હતી. રાત્રિ થતાં પહેલાં પહોંચાશે કે નહિ પહોંચાય એ વિષય ઉપર પ્રવાસીઓની વાતચિત ચાલવા લાગી.

બ્યારે દૂર તીરભૂમિ દેખાવા લાગી ત્યારે અંધકાર થવા લાગ્યો હતો. ક્રમે રાત્રિ પડી. લીથ બંદરની દીવાબત્તી નજરે પડવા લાગી. બીજા દિવસના પ્રભાતકાળ સૂધી સ્ટીમરને સમુદ્રમાં રોકાવાનું થયું.

રાત્રિ પસાર થઇ. પ્રભાતકાળે ઉડી પ્રવાસીઓએ નારતો કર્યો. વિદાયનો વખત ઉપરિથત થવાથી મિસ દેસાઇએ હેમચંદ્ર અને દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“આપ ક્યાં ઉતરવાના છો?”

“હાલ તરત તો કેાઇ હાટેલમાં ઉતરીશું. ત્યાર પછી રૂમે શોધી લઇશું.”

“વચ્ચે વચ્ચે અમારે ત્યાં આપનાં દર્શન થશે તો અમે સુખી થઇશું. આ હ્યો અમારું ઠેકાણું. આ કાર્ડમાં At Home on Saturday evenings લખ્યું છે તેથી આપને શનિવારની જ રાહ બેવાની જરૂર નથી. આપ આપની ઇચ્છા થાય ત્યારે બેલાશક આવજો.” આમ કહી મિસ દેસાઇએ હેમચંદ્ર અને દેવપ્રસાદને એકેક કાર્ડ આપ્યું.

લીથ બંદરેથી રેલ્વે માર્ગે એડિનબરો જવાય છે. વાસ્તવિક રીતે લીથ એડિનબરોના ઉપનગર જેવું જ છે. સ્ટીમરમાંથી ઉતરી રેલ્વે માર્ગે થોડા સમયમાં જ તેઓ એડિનબરો જઇ પહોંચ્યાં.

(૪).

એક માસ પસાર થઈ ગયો છે. માર્ચમેન્ટ રોડના એક મકાનમાં ઓરડીઓ રાખી હેમથ્રંદ અને દેવપ્રસાદ રહેતા હતા. દેસાઈ પરિવાર સાથે એમનો સંબંધ મુખ્યત્વે કરીને હેમથ્રંદનો—ત્રણ વધી ગયો હતો. વારંવાર નિમંત્રણ આમંત્રણ થતાં હતાં.

આજે રવિવાર હતો. સહાડા દશ વાગ્યા હતા. રાત્રિનાં વસ્ત્રો ઉપર ટ્રેસિંગ ગાડન પહેરી દેવપ્રસાદ પોતાના શ્યનમૃદની ખ્હાર નીકળ્યો. બેઠકખાનામાં બેસી દાસીને બોલાવવા માટે તેણે બેલ વગાડ્યો.

દાસી આવી એટલે દેવપ્રસાદ પૂછ્યું:—“ મિઠ પંડ્યાએ નાસ્તો કરી લીધો છે કે ? ”

“ હા મહાશય ! આજે બહેલો નાસ્તો કરી કાર્યાર્થે તેઓ ખ્હાર ચાલ્યા ગયા છે ? ”

એવામાં પાસેના દેવળમાં ટંગ ટંગ કરતો અવાજ થવા લાગ્યો. દેવપ્રસાદ બોલ્યો:—“ આજે રવિવાર જણાય છે,—દેવળમાં ઘન્ટ વાગે છે. ”

દાસીએ કહ્યું:—“ હા મહાશય ! આજે રવિવાર છે. આ મકાનનાં સર્વ માણસો દેવળમાં ગયાં છે. આપે નાસ્તો નહિ કરેલો હોવાથી જ હું રોકાઈ રહી છું. ”

“ અરે ! મ્હારે લીધે તમે દેવળમાં જઈ શક્યાં નથી ? હું ઘણો કુઝ્મિત થાઉં છું. ઠીક, મ્હારો નાસ્તો આપી તમે બેલાશક જાઓ; રોકાવાની જરૂર નથી. ”

“ ધન્યવાદ મહાશય ! ” કહી દાસી એક ટ્રે ભરી નાસ્તાની સામગ્રી આપી ગઈ. એ સામગ્રી ટેબલપર યથાસ્થિત ગોઠવીને તે વિદાય થઈ.

દેવપ્રસાદના મુખમાં સિગારેટ હતી. નાસ્તા પાસે ખુરસી ખસેડી જઈ તેણે એક પ્યાલો ચૂંકી રેડી લીધી. અસ્થિર ચિત્તે ધીમે ધીમે તે ચૂંકી પીવા લાગ્યો.

દેવપ્રસાદ સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“ હેમચંદ્ર દેવળમાં ગયો છે; ગયા રવિવારે પણ તે ગયો હતો. એકએક તેની મતિ આવી ધાર્મિક કેમ થઈ ગઈ? Cherchela femme—સમજ્યો—કુમારી લીલાની પ્રેમર બૂક ઉઘડવાના લોભથી જ એકએક તે ધાર્મિક બની ગયો છે. ”

પ્યાલામાંની ચૂંકી ખલાસ થઈ. ખાદ્ય સામગ્રીનાં ઢાંકણાં ખોલી દેવપ્રસાદ એ પદાર્થો જોવા લાગ્યો. છેવટે એક બે ફળ લઇને તેણે તે ખાધાં. ગઈ રાત્રે નાટક જોયા પછી તે કોઈ ઠેકાણે ગયો હતો—ત્યાં વાગ્યે ઘેર પાછો આવ્યો હતો—તેથી શરીર સહજ ખરાબ હતું—વિશેષ નાસ્તો કરવાની ઇચ્છા નહોતી.

ખીજે એક પ્યાલો ચૂંકી પી દેવપ્રસાદ ટેબલ ઉપરથી ઉઠ્યો. ખીજી સિગારેટ સળગાવી બારી પાસે ખુરસી ખેંચી જઈ તેના ઉપર બેસીને તે હેમચંદ્ર સંબંધીના વિચાર કરવા લાગ્યો.

અગાઉના કેટલાક બનાવો યાદ કરીને દેવપ્રસાદ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, હેમચંદ્ર લીલાની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે. એમાં સંદેહ જેવું કંઈ નથી, અને લીલા? લીલા પણ હેમચંદ્રની અતુરાગિણી છે, એ વાત પણ દેવપ્રસાદ સારી રીતે સમજી શક્યો છે.

થોડા સમય પછી અરુપણ સ્વરે દેવપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યો:—
“ What the devil does he means by it? Will he marry the girl? ”

તેણે વિચાર્યું:—“ હેમચંદ્રની પ્રકૃતિ એવી ઠંડી છે તથા તે એવો હિસાબી માણસ છે કે, તે ફક્ત પ્રેમને લીધે લીલા સાથે વિવાહ

કરવા રાજ થાય એ અશક્ય છે. Love in a cottage એની જન્મપત્રિકામાં લખાયલું નથી. તેણે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા પસાર કરી છે તેથી તે દેશમાં જશે એટલે ઘણી માતાઓ તેને કન્યા આપવા માટે આહાર નિદ્રાનો પણ ત્યાગ કરશે. ખીચારી મિસ દેસાઈ માટે મહેને ઘણું લાગી આવે છે. તે સુગાયિકા, સુશિક્ષિતા અને કોમળ-હૃદયા છે. હું મહારા અંતઃકરણથી તેને મહાઉં છું.”

અગીઆર વાગ્યા. દેવપ્રસાદે વિચાર્યું:—“ પાસ્ટી ચિંતા કરવાથી શો લાભ છે? આત્મચિંતા કરવાની પ્રથમ જરૂર છે.” બેએક માસ માટે એકાન્તમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવાના નિશ્ચયથી તે એડિનબરો આવ્યો હતો; પરંતુ તે જે ચોપડીઓ લઈ આવ્યો હતો તેનું એક પાતું સુધ્ધાં ઉઘાડવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહોતો. તેણે ઉઢીને એ ચોપડીઓને આજે પેટીમાંથી બહાર કાઢી. એ ચોપડીઓ જેમ તેણે વિચાર્યું ‘આજથી જ હું અભ્યાસ ચાલુ કરી દઉં.’ ત્યાર પછી વળી યાદ આવ્યું કે, ‘આજે રવિવાર છે—નિવૃત્તિનો દિવસ છે. જે કે હું ક્રિશ્ચિયન નથી તો પણ યસ્મિન્ દેશે યદાચાર: પ્રમાણે વર્તવું જ સારું. આજે શરીર પણ સારું નથી. વિષ્ણુચરણે ગુરુશ્રેષ્ઠ: માટે ગુરુવારથી જ અભ્યાસ શુરુ કરીશ.’

આમ વિચારી સરસ્વતીને પાછી પેટીરૂપી જેલમાં પૂરી દેવામાં આવી. બાર વાગ્યા. હવે બેસી રહેવું તેને સારું લાગ્યું નહિ. નજીકના દેવળમાં ચાલતું ઉપાસનાકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. બાળક બાળિકાઓ, યુવક યુવતીઓ તથા પ્રૌઢ પ્રૌઢાઓ મંદિરમાંથી બહાર નીકળી ધર તરફ જતાં હતાં. દેવપ્રસાદ ઉઢી વસ્ત્રો પહેરી બહાર ફરવા માટે નીકળી પડ્યો. નગરના મધ્ય ભાગમાં પ્રિન્સેસ ગાર્ડન નામનો એક મનોહર ઉદ્યાન આવેલો હોય દેવપ્રસાદ એ સ્થળે જઈને જ વા-

પુનું સેવન કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી વૃક્ષોની છાયા નીચે એક ખેંચ ઉપર બેસીને તેણે સિગારેટ સળગાવી.

આ સમયે થોડે દૂરથી તેણે હેમચંદ્રને મિસ દેસાઈ સાથે આવતો જોયો. દેવપ્રસાદ બેસી જ રહ્યો. થોડા સમયમાં જ તેઓ નજીક આવી પહોંચ્યાં. દેવપ્રસાદે ઉભા થઈ મિસ દેસાઈ તરફ ટોપી ઊંચી કરી. પછી તેણે પૂછ્યું:—“આપ દેવળમાંથી આવો છો કે શું?”

હેમચંદ્રે કહ્યું:—“હા. દેવળની ગરમીથી મિસ દેસાઈ ધણું ગમ-રાઈ ગયાં હતાં. ઉપાસના સમાપ્ત થયા પછી તેમને શીતળ વાયુનું સેવન કરાવવાના વિચારથી હું આ તરફ લાઇ આવ્યો છું.”

દેવપ્રસાદે બોલ્યો:—“હવે આપને કેમ છે, મિસ દેસાઈ?”

લીલાએ કહ્યું:—“સારું છે. આપ કદાપિ દેવળમાં જતા નથી કે?”

દેવપ્રસાદે:—ના કેમ જાઉં? દર વર્ષે ક્રિસ્ટમસ ડેને દિવસે જાઉં છું.

મિસ દેસાઈએ હસીને કહ્યું:—“જેઓ રવિવારે બે વખત દેવળમાં નથી જતાં—માત્ર એક વખત જાય છે, તેમનો શ્લેષ કરીને ગ્લેડસ્ટને oncer કહ્યું છે. આપ તો Once-a-yearer જ-ણાઓ છો.”

દેવપ્રસાદે:—હરેક મનુષ્ય આત્માની સુકિત માટે દેવળમાં જાય છે. મિસ દેસાઈ! મહારો આત્મા છે કે નહિ એ વિશે જ મહત્તે ગંભીર સંદેહ છે. તેથી જ દેવળમાં જવા તરફ મહારું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી.

લીલાએ પૂછ્યું:—“આપનો આત્મા બીજા કોઈની આધીનતામાં તો નથી ને?”

“જે એમ હોત તો એમ જ સમજત કે, ગમે ત્યાં પણ તે

છે ખરો-જેમનો આત્મા પરાધીનતામાં હોય છે તેઓ નિયમિત રૂપે દેવળમાં નથી જતાં કે ? ” આમ કહી દેવપ્રસાદે હેમચંદ્ર તરફ વક્ર કટાક્ષ કર્યો. હેમચંદ્રના જોવામાં એ કટાક્ષ આવવા છતાં તેણે તે તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય કર્યું. કુમારી લીલાના ગાલ તેમજ મ્હોં લાલચોળ બની ગયાં; પરંતુ ક્ષણ માત્રમાં જ તેણે આત્મસંવરણ કરીને કહ્યું:—“ અહીં ઉભાં રહેવાથી શો લાભ છે ? ચાલો, થોડે સૂધી ફરી આવીએ. ”

દેવપ્રસાદે બન્ને જણાંનાં મુખ તરફ સ્મિત ભાવથી દષ્ટિપાત કર્યો. પછી હેમચંદ્ર તરફ જોઈ કહ્યું:—“ Thanks—but shall I not be intruding ? ”

હેમચંદ્રે કહ્યું:—“ ના. ”

તેણે જણાં વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરતાં કરતાં અગીચામાં ફરવા લાગ્યાં. વચ્ચે મિસ દેસાઈ ચાલતી હતી તથા તેની એક બાજુએ હેમચંદ્ર અને બીજી બાજુએ દેવપ્રસાદ ચાલતા હતા. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ મિસ દેસાઈ ! ભારતવર્ષનું દર્શન કરવાની તમને ઇચ્છા થતી નથી ? ”

“ કેમ ન થાય ? આહ્યાવસ્થામાં હું મુંબાઈમાં હતી-એ વખતનું હજી પાંચ મહને આખું સ્મરણ છે. મ્હેં ભારતવર્ષનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય નદી, વન, પહાડ-કાંઈ જોયું નથી. એ સઘળું જોવાની મ્હને ઘણી ઇચ્છા થાય છે. ઠીક, ભારતવર્ષનાં ક્યાં કુલ સારાં હોય છે-થોડાં નામ કહો જોઈએ ? ”

દેવપ્રસાદ:—જુમ્મ, ગંધરાજ, બકુલ, ગુલામ, મોગરો—

હેમચંદ્ર:—કુમુદ, કહ્નુલાર, પદ્મ, કેતકી, કામિની—

મિસ દેસાઈ બોલી ઉઠી:—“ કામિની ? એ કેવું કુલ છે ? ”

દેવપ્રસાદ:—હોતું સાદું કુલ. રાત્રે પુટે છે. એની સુગંધ ઘણી

મૃદુ મધુર હોય છે તેથી જ તેનું નામ કામિની અર્થાત્ Lady-flower છે.

લીલાએ કહ્યું:—“Lady-flower? કેવું સુંદર નામ છે! ઠીક મિ. વર્મા! આ દેશનાં અને આપણાં દેશનાં ફુલોમાં શો ફેર છે?”

દેવપ્રસાદે ઉત્તર આપતાં કહ્યું:—“હું આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં આપ ભારતવર્ષને સ્વદેશ સમજો છો એ માટે મહારો ધન્યવાદ સ્વીકારો.

લીલા:—અવશ્ય. મહારા પિતા ગુજરાતી હોઇ મહારો પોતાનો જન્મ ભારતવર્ષમાં થયો છે. એ દેશને હું સ્વદેશ ન સમજું તો ખીજા કયા દેશને સમજું? હું તો પ્રવાસિની છું.

દેવપ્રસાદ:—હું આશા રાખું છું કે, એક દિવસે ભારતવર્ષ પોતાની કન્યાને જોઇ સુખી થશે.

પછી હેમચંદ્ર તરફ ફરીને દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“હેમચંદ્ર! મહારી આ પ્રાર્થનામાં તું ભળતો નથી કે?”

હેમચંદ્ર:—અવશ્ય ભળું છું.

આ વખતે હેમચંદ્રનો કંઠસ્વર દેવપ્રસાદના જેવો હાસ્યવિકસિત નહિ પણ અપરાધીના જેવો હતો.

દેવપ્રસાદ બોલ્યો:—“આ દેશનાં અને ભારતવર્ષનાં ફુલોમાં શો ફેર છે એનો હું હવે ઉત્તર આપું છું. આ દેશનાં ફુલ દેખાવડાં પણ સુગંધ વગરનાં છે. ભારતવર્ષનાં ફુલો વિશેષ દેખાવડાં નહિ હોવા છતાં સુગંધથી ભરપૂર હોય છે. એવી મધુર સુગંધ આ દેશના કોઇ પણ ફુલમાં નથી.”

મિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“કેમ, વાયોલેટસ—લિલિઅ ? ”

“ના-ના, એક વખત આપ ભારતવર્ષનાં કુલ સુધશો એટલે મહારા કથનની સંપૂર્ણ સત્યતા સમજી શકશો.”

આ સમયે મિસ દેસાઇએ ધડીઆળ જોષને કહ્યું:—“એક વા-
ગ્યો છે. મ્હારે ત્યાં આજે મધ્યાહ્નભોજન કરવાને મિં પડ્યા
કબૂલ થયા છે. મિં વર્મા! આપને નિમંત્રણ કરવા માટે આ અત્રે
હાજર નથી તેથી હું દિલગીર છું; પરંતુ હું ખાત્રીપૂર્વક જાણું છું
કે, આપ પણ જો આવશો તો આ અત્યંત પ્રસન્ન થશો.”

દેવપ્રસાદ:—ઉપકાર થયો મિસ દેસાઇ! પણ હમણાં મ્હને ક્ષમા
આપવી પડશે.

હેમચંદ્ર:—આલ ને. ભોજન કરી રહ્યા પછી સ્થાનનો વખત
આનંદ વિનોદમાં પસાર કરીશું. મિસ દેસાઇ આપણને સંગીતસુધાનું
પાન કરાવશે.

મિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“મિં વર્મા મહારા સંગીતને બિલ્કુલ
પસંદ કરતા નથી.”

દેવપ્રસાદ:—પસંદ કરું છું કે નહિ એ હેમચંદ્રને પૂછી જુઓ; પણ—

કૃત્રિમ અભિમાનથી લીલાએ કહ્યું:—“પસંદ કરો છો—‘પણ’
આપનું પણવાળું પસંદ કરવું મ્હને નથી જોઈતું.”

“પણ શબ્દનો ઉપયોગ હું આપના સંગીતના વિષયમાં નથી
કરતો. પણ આજે રવિવાર છે. તમારા કુટુંબની ધાર્મિકતા ભયંકર
છે. રવિવારે આપ તાસ ખેલતાં નથી—ધર્મસંગીત સિવાય બીજું કંઈ
ગાવામાં આપ પાપ સમજે છો. મ્હારી પ્રકૃતિ જ એવી છે કે,
ધર્મસંગીત સાંભળવામાં મ્હને બિલ્કુલ રસ પડતો નથી. રવિવાર
નહિ હોય એવા દિવસે આવીને હું આપનું સંગીત અત્યંત પ્રસન્નતા-
પૂર્વક સાંભળીશ. બર્ન્સનાં રચેલાં કેટલાંક પ્રણયગીત કૃપા કરીને આપ

ગાળે. ઇંગ્રેજ અને સ્કૉટ સુરમાં કેટલો આશ્ચર્યજનક પ્રભેદ છે ! ઇંગ્રેજ સુરની સાથે ગુજરાતી સુર બિલ્કુલ મળતો નથી; પરંતુ સ્કૉટ સુર સાંભળતાં ભારતવર્ષીય રાગિણીનું સ્મરણ થઈ આવે છે. બર્ન્સનાં ગાનથી હું મુગ્ધ બની જાઉં છું.”

લીલાએ કહ્યું:—“ બર્ન્સનાં ક્યાં ક્યાં ગાન આપને વિશેષ ગમે છે ? ”

“ હું કોનું નામ દઈ ? પુછજી છે. પેલું—

Ye banks and braes o' bonnie Doon

કેવો સુંદર સુર છે—અરાબર હિંદુસ્તાનની જ રાગિણી કેમ ન હોય ! ”

થોડી વાતચિત ક્યાં પછી દેવપ્રસાદ છૂટો પડ્યો.

(૫)

સંધ્યાકાળને થોડો વિલંબ હતો એવામાં દેવપ્રસાદ અને હેમન્દ્ર વસ્ત્રો પહેરી બહાર નીકળ્યા, આજે મિસિસ દેસાઈએ તેમને નિમંત્રણ કર્યું હતું. એડિનબરોમાં બે માસ પસાર થઈ જવાયાં આવતી કાલની દશની ગાડીમાં તેઓ લંડન જવાના છે. તેથી જ આજે સંધ્યાકાળે વિદાયબોજનનું નિમંત્રણ હતું.

તે દિવસે બીજી કોઈ વ્યક્તિને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું નહોતું. મિસિસ દેસાઈનો પુત્ર અને બીજી કન્યા અન્યત્ર ગયેલાં હતાં.

બોજન કરી રહ્યા પછી સર્વ ટ્રોઈંગ રૂમમાં આવીને બેઠાં. મિસિસ દેસાઈએ કહ્યું:—“ મિં પંડ્યા ! મુંબાઈમાં મહારાજાં જે સ્નેહી જનો છે તેમને મોકલવા મહેં કેટલીક વસ્તુઓ તૈયાર રાખી છે. એ વસ્તુઓનું એક પારસલ કરીને આપને આપું તો તે આપ તેમને પહોંચાડી શકશો કે ? ”

“જરૂર પહોંચાડીશ. ધણા આનંદની સાથે.”

“આપને કંઈ અડચણ તો નહિ પડે ને ?”

“બિલ્કુલ નહિ.”

“લંડનથી ક્યા મહિનામાં આપ ઘર તરફ જશો ?”

“નવેંબર માસમાં.”

“ત્યારે તો હજી ત્રણ માસ છે. ઘેર જતાં પહેલાં પાછા એક વખત એડિનબરો નહિ આવો કે ?”

“ધમ્મણ તો છે; આ બે માસમાં આપે જે માયા પ્રીતિનો પરિચય કરાવ્યો છે તેથી વિદાય થતાં પૂર્વે જો પુનઃ એક વખત આપનાં સર્વનાં દર્શન ન કરી જાઉં તો અકૃતજ્ઞતા ગણાય.”

મિસિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“Very good of you to think so.”

કુમારી લીલા આજે સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જિત થઈ હતી; પરંતુ તેના હૃદયનો આનંદ આજે કોણ જાણે કે, ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે જો કે, હસતી હતી ખરી; પરંતુ એ કૃત્રિમ હાસ્ય છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાતું હતું.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“આજે મિસ દેસાઇનાં કેટલાંક ગીત અમે સાંભળી જઈશું.”

મિસ દેસાઇ:—મલે, પણ તે સાથે આપને પણ આજે ગાવું પડશે.

“ના—ના, હેમચંદ્ર ગાશે.”

“તેઓ તો ગાશે જ; પરંતુ આજે આપનું ગાન સાંભળ્યા સિવાય છોડવાની નથી.”

કુમારી લીલા પિયાનાપર બેઠી. એક—બે—ત્રણ એમ અનેક ગાન તેણે ગાયાં. હેમચંદ્રે પણ એક ગુજરાતી ગાન ગાયું. છેવટે મિસ

દેસાઈએ કહ્યું:—“ મિઠ વર્મા ! આજે આપને પણ ગાવું જ પડશે. કોઈ પણ રીતે હું છોડવાની નથી. ”

દેવપ્રસાદે પૂછ્યું:—“ કયું ગાન ગાઉં ? ”

હેમચંદ્ર બોલ્યો:—“ ત્યારું એક હાસ્યસંગીત ગાને. ”

“ હાસ્યસંગીત ? એ સાંભળી તમે કદાચ હસો તો ? ”

કુમારી લીલાએ કહ્યું:—“ હસીએ જ તો ! હસવાના ગાનમાં હસવું નહિ કે ? ”

દેવપ્રસાદ:—હું એક ખીજું ગાન ગાઈશ. આપ હસો એ હું સહન કરી શકીશ નહિ. તમે હસો તો મહને એમજ લાગે કે, મહને સંગીતનું જ્ઞાન નથી ! હું એક પ્રણયગીત ગાઈશ. પ્રણયીની પરિસ્થિતિ અને ચાચના કેવી હોય છે તેના એ ગીતપરથી સાક્ષાત્કાર થશે.

લીલા:—મહને લાગે છે કે, તમે એક નિરાશ પ્રણયી હોવા બેધએ.

કૃત્રિમ ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ હા, મિસ દેસાઈ ! હું એક નિરાશ પ્રણયી જ છું. એક દિવસે સંધ્યાકાળે એક બગીચામાં મ્હેં મહારા હૃદયનો સઘળો પ્રેમ એક બાળિકાને અર્પણ કર્યો હતો. તેણે મહારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. ત્યારથી મહારું જીવન રમ-જ્ઞાન સમાન બની ગયું છે. ”

કુમારી લીલાએ કહ્યું:—“ એમ કે ? આ બનાવ ક્યાં બન્યો ? અત્રે કે લંડનમાં ? ”

“ અત્રે નહિ તેમ લંડનમાં પણ નહિ. દેશમાં જ એ બનાવ બન્યો છે. મહારી ઉમ્મર એ વખતે દશ વર્ષની હતી અને મહારી પ્રિયતમાની ઉમ્મર સાત વર્ષની હતી. ” આમ કહી અશ્રુરોધ કરવા માટે દેવપ્રસાદે રૂમાલને આંખોપર ડાબ્યો.

આ વાત સાંભળી સર્વ ખડખડાટ હસી પડ્યાં. કુમારી લીલાએ

કહ્યું:-“ રૂમાલને નીચોવી નાંખો-નીચોવી નાંખો;-આંસુઓથી બીં-
જાય ગયો છે. ”

દેવપ્રસાદે રૂમાલને જોરથી નીચોવવા માંડ્યો. મિસિસ દેસાઈએ
કહ્યું:-“ વાતમાં ને વાતમાં મિં વર્મા ગાવાનું બૂલાવી દે છે. ”

લીલાએ કહ્યું:-“ હા, મિં વર્મા ! હવે ગાનનો આરંભ કરો. ”

પછી દેવપ્રસાદે પિયાના પાસે જઈ જો ગાન ગાયું તેનો ભાવા-
નુવાદ આ પ્રમાણે છે:-

કહે છે નાયક સજ્જન નયને

વિદાય-વિદાય-ખાલા.

ફરી ન આવશે, કમનસ્કીય આ

જણાવા હૃદયજવાળા.

ધણા દિવસની, આશાસતા આ

છિન્ન થઈ છે આજે,

વિકસીતે સુકાઈ ગઈ છે

વાસના કુસુમ આજે.

કામળ ત્હારું તન બદનને

મધુર ત્હારું હાસ્ય;

જાણતું કોણ કે હૃદય ત્હારામાં

ભર્યો છે ગરલ-રાશિ !

આજથી ત્હારું જીવન થયું છે

મરૂબૂમિ પ્રાય—

અસહ્ય માતના કેમ સહી શકું

હરનિશ હૃદયે હાય !

કહે છે નામિકા—આ ધોર માતના

રહેશે નહિ લેશ
 સર્વરાગહર બીચામની પીલ
 ખાઓ ને હમ્મેશ. ”

ગાન સાંભળી મહિલાઓનું હાસ્ય અટકતું જ નહોતું.

કુમારી લીલા કહેવા લાગી:—“ Dear, oh dear ! oh,—
 I never !—Just fancy her prescribing Beecham’s
 pills for her love,—of all things in the world ! ”

હાસ્યના તરંગો અટકતાં હેમચંદ્રે કહ્યું:—“ એક વખતે એક
 દેવળનાં માણસો સાથે બીચામ કંપનીએ કેવી ચાલાકી ચલાવી હતી
 એ તમે જાણતાં હો એમ લાગે છે ! ”

મહિલાઓએ કહ્યું:—“ ના, શું થયું હતું ? ”

“ કોઈ એક ગામડામાં એક dissenting chapel હતું.
 તેની ઉપાસના પ્રણાલી અને સંગીતાદિમાં પ્રચલિત પ્રથાનું અવલંબન
 કરવામાં આવતું નહોતું. તેમને પોતાને ગમે એવી એક ધર્મ સંગી-
 તની ચોપડી તેમણે છપાવી હતી. દર રવિવારે ઉપાસના વખતે દરે-
 કના હાથમાં એ ચોપડી આપવામાં આવતી હતી. કાળક્રમે ચોપડીઓ
 ફાટી ગઈ; પણ તેને ફરીથી છપાવવા જોટલી દેવળની આવક કિંવા
 સ્થિતિ નહોતી. એ વાત જાણવામાં આવતાં બીચામ કંપનીએ કહ્યું,
 ‘ અમે ચોપડી છપાવી આપીએ છીએ; પરંતુ ચોપડીમાં અમે અમારી
 દવાની થોડી જાહિરખતર છાપીશું. ’ દેવળના કાર્યકર્તાઓએ વિ-
 ચાર્ય, ‘ પૃષ્ઠ ઉપર કે છેલ્લા પૃષ્ઠમાં કંપનીની દવાની જાહિરખતર
 હશે તો તેથી નુકસાન શું છે ? વિના મૂલ્યે આવો સુયોગ પુનઃ મળવો
 મુશ્કેલ છે. ’ તેમણે ધન્યવાદ આપીને સંમતિ દર્શાવી. ચોપડી ફરી
 છપાઈ તૈયાર થઈ. પહેલે દિવસે ઉપાસના વખતે એ ચોપડીમાંથી

જ એક ધર્મસંગીત ચાલતું હતું. ઉપાસકો એકસ્વરે ઉપદેષ્ટા કિંવા આચાર્યની સાથે એ સંગીત ગાતાં હતાં. ઇશુખ્રિસ્તનો મહિમા ગાનમાંથી ધીમે ધીમે છેવટે બીચામની ગોળીઓના ગુણાનુવાદ સૂધી આવી પહોંચ્યો. દેવળમાંનાં સર્વ મનુષ્યો અવાક બની ગયાં. એ વખતે માલુમ પડ્યું કે, ચોપડીમાંના દરેક સંગીતની છેવટની લીટી-ઓમાં બીચામ કંપનીની ગોળીઓની પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી.”

ફરીથી સર્વ ઉચ્ચ સ્વરે હસી પડ્યાં. બીજાં એક બે ગાન ગવાયા પછી દેવપ્રસાદને ઉદ્દેશીને મિસિસ દેસાઇએ કહ્યું:—“ મિં વર્મા ! મહારા ઉપર થોડો ઉપકાર કરશો કે ? ”

“ શો આજ્ઞા છે ? ફરમાવો. ” દેવપ્રસાદે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ મિં પંડ્યાની સાથે જે વસ્તુઓ મુંબાઇ મોકલવાની છે તે બધી નીચે ભોજનગૃહમાં પડી છે. એ બધી બાંધવામાં આપ મદદ કરશો કે ? ”

“ ધણા આનંદની સાથે ચાલો. ”

“ પધારો. મિં પંડ્યા અડધા કલાકની આપણી ગેરહાજરી માટે આપણને ક્ષમા આપશે. લીલા ! તું એક બે ગાન ગાઇ સંભળાવી અમે આવીએ ત્યાં સૂધી મિં પંડ્યાને entertain કર. ” આમ કહી બન્ને બહાર નીકળી પડ્યાં.

હેમચંદ્ર એકલો રહ્યો એટલે લીલાનું હાસ્ય તથા આનંદ કાણ જાણે કે ક્યાંય અદૃશ્ય થઇ ગયાં. ચુપકીદીથી માથું નમાવી તે ગાનની ચોપડીનાં પૃષ્ઠો ફેરવવા લાગી. હેમચંદ્ર તેને કાંધ કહેતો તો તે માથું હલાવીને અગર તો એક જ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરીને ઉત્તર આપતી.

લીલાના બાવમાં ફેરફાર થયેલો જોઇ હેમચંદ્રે કહ્યું:—“ ગાન ગાઇને આજે આપ ધણું ચાકી ગયાં છો. ખરી રીતે અમે ધણા

સ્વાર્થી છીએ—અમારા આનંદને માટે અમે આપને દુઃખ દીધું છે. ”

લીલાએ ક્ષીણ હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ ત્યારે હવે આપ એક બે ગાન ગાઇ મહત્તે આનંદ આપો—એમ કરવાથી આપની આત્મગ્લાનિ ઓછી થશે. ”

હેમચંદ્ર:—ગુજરાતી ગાન ગાઉં કે ઇંગ્રેજી ?

“ ગુજરાતીમાં હું થું સમજું ? ઇંગ્રેજી ગાઓ. ”

તરત જ પિયાના પાસે બેસી હેમચંદ્રે કવિ બર્નર્સ રચિત ‘ My love is like a red-red rose. ’ નામક વિખ્યાત ગાન ગાયું. અમે અત્રે તેનો અક્ષમ ગુજરાતી અનુવાદ આપીએ છીએ:—

પ્રાણાધિક પ્રિયતમા, જાણે ગુલાબ પુષ્પ,

નવીન વસન્તે વિકસિત;

એ મહારી છે પ્રાણપ્રિયા—મધુર રાગિણી જેવી,

સુધાસ્વરે તાનલયે ગીત.

અર્પૂર્વ તું સુંદરી છે, મહારી ઓ પ્રેયસી બાલા,

પ્રેમ મહારો કેટલો ગંભીર !

સકળ સિંધુનું જળ, જ્યાં સુધી સુકાય નહિ,

ગ્રીષ્મતાપે ના ગળે ગિરિ;

ત્યાં સુધી પ્રણય મહારો, સદૈવ રહેશે સ્થિર;

સેંકડો જન્માંતર ફરી.

વિદાય તું આપ હવે, સખિ ! માત્ર થોડા દિન,

અંતરને દહ કરીને;

સહસ્ર યોજનપથ દૂર જો હું ચાલ્યો જઈશ,

તોય પણ આવીશ ફરીને.

ગાનનાં છોટલાં બે ચરણ હેમચંદ્ર વારંવાર ગાતા લાગ્યો:—

Sae fare thee weel, my only love
 And fare thee well awhile,
 And I shall come again, my love
 Though it were ten thousand mile,
 Though it were ten thousand mile, my love,
 Though it were ten thousand mile—
 And I shall come again, my love,
 Though it were ten thousand mile.

બર્ન્સનો કણ્ણ સુર જણે કે એ બેઠકખાનામાં પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો.

ગાન સંપૂર્ણ થતાં હેમચંદ્રે લીલાને ખારી પાસે પેલી તરફનું મ્હોં ફરી ઉભી રહેલી જોઈ. ધીમે ધીમે તેની પાસે જઈને હેમચંદ્રે કહ્યું:—
 “ આપને ધણી ગરમી લાગે છે કે શું ? ”

“ ના, મનહર ચાંદની પ્રકાશેલી હોય હું તેનું દર્શન કરું છું. ”

હેમચંદ્ર:—જો સર્વથી વિશેષ મનહર ચાંદની પ્રકાશતી હોય તો તે ભારતવર્ષમાં જ પ્રકાશે છે. એ ચાંદનીનું દર્શન કરવાની આપને ઇચ્છા થતી નથી ?

“ થાય છે, ન કેમ થાય ? ”

હેમચંદ્ર ઉત્તેજિત કંઠે કહેવા લાગ્યો:—“ મિત્ર દેસાઈ ! ધણી દિવસથી આપને એક વાત કહેવાનો હું મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યા કરું છું; પરંતુ કહી શકતો નથી. જે દિવસથી મ્હું આપનું દર્શન કર્યું છે તે જ દિવસથી હું આપને ચ્હાઉં છું. હું આપને કેટલાં બધાં ચ્હાઉં છું એ આપ જાણતાં નથી. મ્હારા જેવા અભાગી માણસનો આપ સ્વામી તરીકે સ્વીકાર કરશો કે ? આજે મ્હારું હૃદય હું આપના

ચરણોમાં રાખું છું—આપ એનો તિરસ્કાર કરશો કે ? ”

મિસ દેસાઈ બારી પકડી ચુપકીદીથી ઉભી રહી. તેનાં નેત્રો-માંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડવા લાગ્યાં. હેમચંદ્ર સમજી શક્યો કે, તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. તેણે કટિદેશમાંથી લીલાને પકડી પોતાની પાસે ખેંચી લીધી. મિસ દેસાઈએ પોતાનું સજળ મુખ હેમચંદ્રના ખભા ઉપર મૂક્યું. હેમચંદ્રે કહ્યું:—“મિસ દેસાઈ ! લીલાસુંદરિ ! કહો, મહેને કરશો ? ભારતવર્ષની કન્યાને ભારતવર્ષમાં લઈ જવાનું સૌભાગ્ય મહેને આપશે ? કહો—હા કહો.”

સજળ નયને લીલાએ કહ્યું:—“ હા. ”

હેમચંદ્રે લીલાનું મ્હોં ઊંચકી તેનાં નેત્રોમાંનું અશ્રુજળ લુંછી નાંખ્યું. ત્યાર પછી તેણે તેના અધરોડ ઉપર પ્રણયનું પ્રથમ ચિહ્ન-ચુપ્પન કર્યું.

x

x

x

x

અડધો કલાક પસાર થઈ ગયો. ખહારથી પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બારણું ઉઘાડી મિસિસ દેસાઈ અને દેવપ્રસાદ અંદર આવ્યાં.

હેમચંદ્રે લીલાનો હાથ પકડી ધીમે ધીમે આગળ વધી સહાસ્ય મુખે કહ્યું:—“ મિસિસ દેસાઈ ! આપનાં પુત્રી મ્હારો પતિ તરીકે સ્વીકાર કરવા હમણાં સંમત થયાં છે. આપ અમને આશીર્વાદ આપો. ”

આ શબ્દો સાંભળી મિસિસ દેસાઈ થોડા સમય સૂંધી ચુપકીદીથી ઉભી રહી. તેના મ્હોં ઉપર સુખનું હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું. નેત્રોમાં હર્ષાશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

દેવપ્રસાદ ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ Don't—don't Mrs. Desai—don't bless them. Stop thief—fire—murder.”

દેવપ્રસાદના રંગરાગને સર્વ જાણતાં હતાં. મિસિસ દેસાઈએ હસીને પૂછ્યું:—“ કેમ, શું છે ? ”

દેવપ્રસાદે ઉત્તેજિત સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“મિસિસ દેસાઈ ! આપ હેમચંદ્રને પૂછી જુઓ. સ્ટીમર ઉપડતાં પહેલાં જ હું 1053 હત્યો છું. મિસ દેસાઈની સાથે વિવાહ કરવાનો મ્હારો જ અધિકાર છે. ખરું કે નહિ હેમ ? ”

હેમચંદ્ર અને લીલા મૃદુ મૃદુ હસવા લાગ્યાં.

મિસિસ દેસાઈએ કહ્યું:—“ પણ તમે તો લીલાને woo કરી નથી જેણે woo કરી છે તેણે જ win કરી છે. ”

દેવપ્રસાદે કૃત્રિમ ચિંતામય ભાવ બતાવી કહ્યું:—“ એ વાત બરાબર છે. મ્હારી એ મ્હોટી ભૂલ થઈ છે. હીક ત્યારે હેમચંદ્ર હત્યો. All right, good luck to you Hem, old chap. My best, my very bestest congratulations. ” આમ કહી તેણે હેમચંદ્રનો હાથ પકડી ઘણા જોરથી હલાવ્યો.

દશહજાર માઇલ નહિ પણ ચારસો માઇલ પસાર કરી એ મહિના પછી હેમચંદ્ર પાછો લાંડનથી એડિનબરો આવ્યો. શુભ દિવસે શુભ વિવાહ સંપન્ન થઈ ગયો. કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે વરપક્ષ તરફથી જનૈયા તરીકે કેવળ દેવપ્રસાદ જ આવ્યો હતો.



સ્વરાજ્યનું સુદર્શનચક્ર.

(૧)

ગામનું નામ વિજયનગર હતું. જો કે આ નામ કાંઈક પ્રભાવ-
શાળી હતું; પરંતુ ગામ ઘણું જ ન્હાનું હતું. પચાસ સાઠ ઘરથી
વિશેષ ઘર જણાતાં નહોતાં. આ ગામમાં લોકનાથ નામનો એક શ્રાદ્ધાલુ
રહેતો હતો. લોકનાથની સ્થિતિ ઘણી ગરીબ હતી. તેની એક વર્ષની
આવક માત્ર ત્રીસ રૂપિયા સૂઝીની હતી. આમ છતાં લોકનાથ પોતાને
પોતાની આવી ગરીબ સ્થિતિમાં પણ ઘણો સુખી સમજતો હતો;
કારણ તેને પોતાની સ્થિતિ માટે પૂર્ણ સંતોષ હતો. તે પોતાના મન
સાથે કોઈ પણ પ્રકારની હવાઈ આશાઓના કિલ્લા બાંધતો નહિ.
હિસાબ દોષ તેમ જ લુચ્ચાઈ એ જાણતો નહિ. તે પોતાના દિવસો
જેવી અવસ્થામાં પસાર થતા તેવી અવસ્થામાં જ અતિ આનંદ
માનતો હતો.

લોકનાથની પત્નીનું નામ બિંદુવાસિની હતું. જો કે અમારા
મત પ્રમાણે તેનું નામ ફેરવવામાં આવે તો અમે તેને માટે ' આનં-
દમયી ' નામ વધારે યોગ્ય ગણીએ; કારણ કે બિંદુવાસિની સદા સર્વદા
હાસ્યમયી હતી. દરિદ્ર લોકનાથની પત્ની આટલી બધી હસસુખી કેમ
તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ સાધારણ માણસોને માટે કાંઈક મુશ્કેલ
હતું. બિંદુવાસિનીનું હાસ્ય ઘણું મધુર તેમ જ મૃદુ હતું, વિદ્યુતની
સાથે પણ તેની તુલના થઈ શકે તેમ નહોતું; કારણ કે વિદ્યુત ઘણી

તીવ્ર તેમ જ અસ્થિર હોય છે. જ્યોત્સ્ના સાથે પણ તેના હાસ્યની તુલના કરી શકાતી નહિ; કારણ જ્યોત્સ્ના ધણી કોમળ અને તદ્દન સ્થિર હોય છે અર્થાત્ તેનું હાસ્ય કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનું હતું. દરિદ્ર લોકનાથનું ગૃહ તેની પ્રેમમયી પત્નીના હાસ્યથી સદા સર્વદા આનંદપૂર્ણ જણાતું હતું.

ખિંદુવાસિની માત્ર હસમુખી હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ સાંસારિક સર્વ કાર્યોમાં તે ધણી પ્રવીણ હતી. આથી કરીને જ તેનું હાસ્ય લોકનાથને અતિ પ્રિય થઈ પડતું હતું. લોકનાથના ઘરની આસપાસ શાકભાજીના જે વેલાઓ તેમ જ છોદ ઉગતા હતા તેનું પોષણ ખિંદુવાસિની કરતી હતી. વિશ્રામ થું છે એ તો તે જાણતી જ નહિ. જે પોતાની પાસે કાંઈ કામકાજ હોય તો તેનું પ્રસન્ન મુખ હાસ્યથી પ્રકાશિત જ રહેતું; પરંતુ જ્યારે તેની પાસે કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે તેનું ચિત્ત કાંઈક ચિંતાતુર દેખાતું હતું; પરંતુ દુઃખપૂર્ણ સંસારમાં—ગરીબ સંસારમાં—કામકાજનો અભાવ હોતો નથી. જે ભાગ્યવશાત્ તેનું શરીર અસ્વસ્થ થયું હોય અને પથારીમાં પડી રહેવું પડે તો એ અસ્વસ્થ શરીરની ચિંતા કરતાં નિર્ઘમની ચિંતા તેને માટે વિશેષ દુઃખદાયક થઈ પડતી હતી.

લોકનાથના સંસારમાં તેની પત્ની સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. આ દરિદ્ર દંપતિ સુખ દુઃખને સરખાં ગણી પ્રકુલ મને પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં. તેમના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની કામના નહોતી અને તે એટલે સૂઝી કે મનુષ્ય સ્વભાવસિદ્ધ સંતાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પણ તેમના મનમાં ઉદય પામતી નહોતી. ઇચ્છા નહિ રાખવા છતાં કેટલીક વખત ઇચ્છિત વસ્તુ મળી આવે છે. આ દંપતિના ભાગ્યમાં પણ તેમ જ બન્યું. ખિંદુવાસિનીને તેની ત્રીસ વર્ષની

ઉમરે એક કન્યારત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. એ કન્યાનું નામ લીલા રાખવામાં આવ્યું.

કન્યાનું સુખ જોતાં જ મમતામયી માતાનો સ્નેહ ઉછળી પડતો હતો. લોકનાથ પણ આનંદિત થયો; પરંતુ તેની આનંદલહરીનો પ્રવાહ બિંદુવાસિનીના આનંદલહરીના પ્રવાહ સાથે મળ્યો નહિ. કારણ કે કન્યાનું કેવી રીતે પાલન કરવું એ વિષયની ચિંતા લોકનાથને થવા કરતી હતી. અભાર સૂઝી પોતે દરિદ્ર હોવા છતાં દારિદ્ર્ય દુઃખ કોને કહે છે એ તે જાણતો નહોતો. જે પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ માને છે તેને દરિદ્રતાનું દુઃખ ક્યાંથી હોઇ શકે ?

પહેલાં પોતાની દારિદ્ર્યાવસ્થા માટે લોકનાથ કદાપિ ચિંતા કરતો નહિ; પરંતુ કન્યાનો જન્મ થયા પછી આ ચિંતાએ તેના મનમાં પ્રવેશ કર્યો; આમ છતાં બિંદુવાસિનીનું મન કોઇ પણ પ્રકારે ચિંતાતુર થયું નહિ. તેના મનમાંથી વહેતો આનંદપ્રવાહ તો પૂર્વ કરતાં પણ વિશેષ જોશથી વહેવા લાગ્યો. મમતામયી માતાના સદા સર્વદા આનંદમાં રહેતો સુખમંડળ ઉપર ચિંતાની મલિન છાયા ક્યાંથી હોઇ શકે ?

ધીમે ધીમે કન્યા પાંચ માસની થઇ. આ સમય દરમ્યાન એક દિવસે બિંદુવાસિની ઘેર બેઠી બેઠી પોતાની પુત્રી સાથે આનંદ વિનોદ કરતી હતી. સુકુમાર કન્યા માતાનું અનુકરણ કરી કેટલીક વખત સ્મિતહાસ્ય કરતી હતી. આ સ્મિતહાસ્ય બિંદુવાસિનીના હૃદયમાં જઇને આઘાત કરવા લાગ્યું. લોકનાથ થોડે દૂર બેઠો બેઠો કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતો હતો. બિંદુવાસિનીનો આનંદસાગર તે વખતે ઉછળી જતો હતો તેથી પોતાના પતિને પણ પોતાના આનંદમાં ભાગ આપવાના હેતુથી તેણે કહ્યું:—“બેઠા બેઠા શો વિચાર કરે છે ? સહજ આમ તો જુઓ ! મ્હારી કીકીએ તમારા અંધ-કારપૂર્ણ ધરને કેવું ઉજવળ બનાવી દીધું છે !”

લોકનાથના સર્વ વિચારો હડી ગયા. તેણે એક વખત આતુર નયને પુત્રીના સુકોમળ તેમ જ મનોહર મુખ તરફ નજર કરી. તરત જ કન્યાએ પણ પુનઃ સ્મિત હાસ્ય કર્યું. આ સ્મિત હાસ્યે લોકનાથના હૃદયદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે લોકનાથ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. આનંદથી અધીર થઇ જઇને તેણે કન્યાના મુખને ચુંબન કર્યું. બિંદુવાસિની આવો દેખાવ જોઇ ચુપ રહી શકે ખરી કે ? તે પણ આ સમયે આનંદથી વિહ્વલ બની ગઇ હતી. એ આનંદનો વેગ તે રોકી શકી નહિ તેથી કન્યાના સુકોમળ અધર ઉપર તેણે અસંખ્ય ચુંબનો કર્યા. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—“ આ ચંદ્ર જેના ધરને પ્રકાશિત કરે તેને પછી શી ચિંતા હોઇ શકે ? ”

લોકનાથનું મુખ વિશેષ પ્રકૃષ્ઠ બની ગયું; પરંતુ જોતજોતામાં તેનાં નેત્રોમાં ખેચાર અશ્રુબિંદુઓ તરી આવ્યાં. આ અશ્રુબિંદુને સાફ કરી નાખી લોકનાથે કહ્યું:—“ બિંદુ ! હવે બીજી શી ચિંતા હોય ? આ તારા ચંદ્રનો જ હું વિચાર કરતો હતો કે આજે એને માટે થોડું ઘણું દૂધ ક્યાંથી મેળવી શકીશ ? ”

બિંદુ:—જીએ, હવે મહારા સ્તનના દૂધથી તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. થોડું ઘણું દૂધ તો જોઇશે જ. તમે આવી રીતે વિચાર કરવામાં વખત ન ગુમાવો. યત્ન કર્યા સિવાય ઓછું જ કાંઇ મળી આવે છે !

લોકનાથ:—પરંતુ ક્યાં જઇને યત્ન કરું ? પૈસો આપ્યા સિવાય દૂધ ક્યાંથી મળી શકે ?

બિંદુ:—ઇશ્વરે જો મહારી કન્યાની ઉંમર સાથે મહારા સ્તનનું દૂધ પણ વધાર્યું હોત તો પછી આવો પ્રસંગ આવત નહિ.

લોકનાથ:—તારા સ્તનનું દૂધ ક્યાંથી વધી શકે ? હાલ હું તને પ્રથમની માફક ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન ક્યાં કરાવી શકું છું ? હમણું

હમણાં તો તું અડધું પેટ ભરીને જ ખાઈ શકે છે.

ખિંદુ:—મહને મહારી ચિંતા નથી. હું તો એ જ ઇચ્છું છું કે હું અનેક સંકટો સહન કરવા છતાં પણ મહારી સુકુમાર કન્યાને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન પડે ? મહારે માટે એ મહા સંતોષની વાત છે.

લોકનાથ:—પરંતુ ભૂખમરાથી તું કેવી રીતે બચી શકીશ ?

ખિંદુ:—શામાટે નહિ બચું ? મહારા શરીરનું લોહી માપી લઈ એટલું જ દૂધ જે કોઈ મહારી કન્યાને આપે તો પણ મહને લેશ માત્ર દુઃખ થશે નહિ—એમ થવાથી હું મરી જઈશ નહિ. આવું ચંદ્રમા સમાન મુખ જેવાનું હોય છતાં કોણ મરવાની હિમ્મત કરી શકે ?

લોકનાથ:—મરવું જીવવું એ મનુષ્યના હાથમાં નથી.

ખિંદુ:—હાલ તરત આ વિવાદને બંધ કરીને જે મુખ્ય કાર્ય છે તે તરફ ધ્યાન આપો. ઘરમાં જે કાંઈ સરસામાન સિલ્લકે રહ્યો હોય તે વેચી નાખી મહારી કન્યાના દૂધની વ્યવસ્થા કરો.

લોકનાથ:—સરસામાનમાં હવે શું છે ? માત્ર એક થાળી, એક વાડકી અને એક તપેલી છે. એને વેચી દેવાથી આપણે આપણો સંસાર કેવી રીતે ચલાવી શકીશું ?

ખિંદુ:—સંસાર ચલાવવાને માટે શી હરકત છે ? પીત્તળનાં વાસણોમાં આહાર કરવાથી જે સ્વાદ આવે છે તે જ સ્વાદ માટીનાં વાસણોમાં આહાર કરવાથી આવે છે.

પત્નીનાં છેવટનાં વચનો સાંભળતાંની સાથે જ લોકનાથના મનમાં નિરાશાને બદલે આશાએ સ્થાન મેળવ્યું. તરત જ તે ઘરમાં રહેલાં વાસણોને સાથે લઈ બહાર નીકળી પડ્યો.

(૨)

આવી રીતે દુઃખની અંદર જ લીલા ધીમે ધીમે મોટી થવા લાગી.

આમ છતાં અમે જાણીએ છીએ કે, લીલાને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નહિ; કારણ તેનાં માતાપિતા જ તેને માટે સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સ્થિત વધને સહન કરવા તૈયાર હતાં. લીલાને માટે કોઇ પણ વસ્તુનો અભાવ રહેતો નહિ. વળી અમે સુકતકંડે એમ પણ કહી શકીશું કે આ દરિદ્ર કન્યા જેવા આદર તેમ જ લાડકોડમાં ઉછળતી હતી તેવા જ આદર તેમ જ લાડકોડમાં કોઇ શ્રીમંતનું સંતાન પણ ભાગ્યે જ ઉછરતું હશે !

લીલા જ્યારે અસ્પષ્ટ સ્વરે ‘ મા-મા ’ ‘ બા-બા ’ નો ઉચ્ચાર કરતી ત્યારે તેનાં માતાપિતા સઘળું દુઃખ ભૂલી જઈ અપાર સુખનો અનુભવ કરતાં હતાં. ઝિંદુવાસિની લીલાને પોતાની પાસે રાખી ગૃહ-સંસારનાં સર્વ કાર્યો કરતી હતી. કેટલીક વખત લીલા પોતાના પિતાની પાસે જઇને પણ સ્થિત હાસ્ય કરતી. ‘ બા-બા ’ કહેતી હતી. આમ છતાં તે વધારે વખત તેના પિતાની પાસે રહી શકતી નહિ. થોડા સમય પછીથી માતાની પાસે જતી રહેવાની તે ઉત્કંઠા દર્શાવી પોતાના બન્ને હાથ માતાના તરફ લાંબા કરતી હતી.

ધીમે ધીમે જ્યારે લીલાની ઉંમર દોઢ વર્ષની થઇ, લીલા જ્યારે ‘ પા પા ’ કરીને ચાલતાં શિખવા લાગી ત્યારે તેને આખો દિવસ ખાંખામાં લઇને બેસી રહેવું પડતું નહિ. હવેથી તેની માતા જ્યારે ગૃહકાર્ય કરતી હતી ત્યારે લીલા માતાના વચ્ચેનો પાલવ પકડી તેની પાછળ પાછળ ફરતી હતી. તેની માતા જ્યારે સુતર કાંતવાનું શુરુ કરતી હતી ત્યારે લીલા એક બાજુએ બેસીને ફરતા રેંટીઆ તરફ ટગર ટગર જોઇ રહેતી હતી અને તેના મધુર શબ્દથી મોહિત થઇ જતી હતી. આ સુકુમાર કન્યાની અવસ્થા જોઇ તેનાં માતા પિતાને અપૂર્વ આનંદ થતો હતો. લીલાને કોઇ કદાપિ રુદન કરતી

જોઈ શકતું નહિ. ગમે તેટલી ભૂખ લાગેલી હોય છતાં લીલા રુદન કરતી નહિ. લીલાના આ અસાધારણ ગુણનો વિચાર કરતાં કરતાં અનેક સમયે તેનાં માતા પિતા રુદન કરતાં હતાં. આવા સમયે લીલા કાલા કાલા પણ મધુર તેમજ આકર્ષક શબ્દોમાં કહેતી કે:—“ આ ! છાની રહે-બાપા છાના રહો. ”

લીલાની ઉંમર જ્યારે પાંચ વર્ષની થઈ હતી ત્યારે એક દિવસની સંધ્યા સમયની વાતનો જામે અહીં ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. ગામડાની સામાન્ય સ્થિતિવાળી સ્ત્રીઓ સંધ્યા સમયે પોતાના આંગણમાં રોપવામાં આવેલાં શાક પાનના છોડવાઓને તેમ જ વેલાઓને જળસિંચન કરે છે. બિંદુવાસિની પણ એક દિવસે સંધ્યા સમયે આ પ્રમાણે જળસિંચન કરતી હતી. માતાના દૃષ્ટાંતના અનુકરણથી લીલાએ પણ તેની સાથે સાથે પોતાના હાથમાં એક નહાનો લોટો લઈ જળસિંચન કરવાની શુરુઆત કરી. લીલાને આવી રીતે ઘણો શ્રમ લેતી અટકાવીને તેની માતાએ કહ્યું:—“ લીલા ! તું કેમ મહારી સાથે વેલાઓ તેમજ છોડવાઓને પાણી પાવ છે ? ”

તરત જ લીલાએ પ્રતુલ્લ મુખે ધીમે ધીમે ઉત્તર આપ્યો:—
“ ત્યારે હું એકલી બેસી રહીને શું કરું બા ? ”

બિંદુ:—તું બેઠી બેઠી ત્હારી ઢીંગલી સાથે રમ.

લીલા:—ના બા ! હું ઢીંગલી સાથે રમ્યા કરીશ નહિ. હું તો ત્હારી સાથે રમ્યા કરીશ. તું વેલ તથા છોડવાને પાણી પાવ છે તે જ પ્રમાણે હું પણ વેલ તથા છોડવાઓને પાણી પાડું છું.

પુત્રીના શબ્દો સાંભળી બિંદુવાસિની થોડા સમય સુધી શાંતિથી ઉભી રહી. ત્યાર પછી તેણે ફરીથી કહ્યું:—“ અરેરે અભાગિની ! આજ ત્હારી રમત કે ? ત્હેં દુઃખી માતાને પેટે જન્મ ધારણ કર્યો છે તથા

જ વિધાતાએ તને આવી રમત શિખવાડી છે કે ? ”

લીલા બોલી ઉઠી:—“આ ! તું અને બાપા વારંવાર દુઃખ દુઃખ કહ્યા કરો છો તે દુઃખ કોને કહે બા ? હું ત્યારે પગે પડું છું—દુઃખ કોને કહે તે કહેને બા ? ”

મૂર્તિમાન દુઃખના ખાળામાં ઉછરતી યાજ્ઞિકાના મુખમાંથી આવતા પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળતાં જ માતાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં; પરંતુ આ વખતે તેણે પોતાના અશ્રુજળને છુપાવીને કહ્યું:—“બહેન ! તું મોટી થઈશ ત્યારે દુઃખને જોઈ શકીશ. નહાતી ઉમ્મરમાં કોઈ પણ દુઃખને જોઈ શકતું નથી. ”

લીલા:—બા ! હું પણ હવે મોટી થઈ છું. મહારા બાપા તે દિવસે કહેતા હતાને કે, ‘લીલા હવે મોટી થઈ છે. ’

બિંદુ:—બહેન ! હજી પણ મોટી થઈશ ત્યારે સર્વ સમજી શકીશ. તું તે વખતે વનસ્પતિને પાણી પાગળે, સંસારનું સંઘળું કામ-કાજ કરજે. જો હમણાં એ બધું તું કરવા જઈશ તો તને દુઃખ થશે.

લીલા:—બા ! કામ કરવાથી તને કાંઈ દુઃખ થાય છે કે ?

બિંદુ:—ના.

લીલા:—તો પછી મહેન કેવી રીતે દુઃખ થશે ?

બિંદુ:—બહેન ! હજી તું નહાતી જ કહેવાય. શક્તિ ઉપરાંત શ્રમ કરે તો તાવ આવે.

લીલાને પહેલાં એક સમયે તાવ આવ્યો હતો; તેથી તે તાવની વેદના સારી રીતે જાણતી હતી. માતાનાં વચનોથી લીલાએ નમ્ર સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો:—“ બા ! ત્યારે તું શા માટે આટલી બધી મહેનત કરે છે ? તને તાવ આવશે તો ? ”

બિંદુ:—ના બહેન ! જે માણસ ધણું મોટું થયું હોય છે એને તાવ આવતો નથી !

લીલા:—સારે હું પણ ધણી મ્હોટી થઇ ગઇ છું, તેથી મ્હને તાવ આવનાર નથી.

આમ કહી તે પાછી જળસિંચન કરવા લાગી.

આવી રીતે લીલા પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી જ માતાને ગૃહકાર્યાદિમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરવા લાગી. જે કોઇ પણ બાળિકા લીલાને રમવા માટે બોલાવતી તો લીલા જતી નહિ. તેને પોતાની માતાની સાથે ગૃહકાર્ય કરવામાં અતિ આનંદ થતો હતો. સંધ્યા સમયે ચંદ્રના પ્રકાશમાં ખિંડુવાસિની બ્યારે સુતર કાંતવા બેસતી ત્યારે લીલા બેડી બેડી કંતાઇ રહેતા સુતરને દોડા બનાવતી હતી. ધીમે ધીમે લીલા તેની માતા જે સુતર તૈયાર કરતી હતી તે સુતર ગામથી થોડે દૂર બજાર ભરાતું હતું ત્યાં જઇને વેચી આવવાનું પણ શિખી ગઇ. એક પાડોશણુ લીલાને આ કામમાં મદદ કરતી હતી. આ પાડોશણુ ક્ષુદ્ર જાતિની હોવા છતાં લીલા તેને કોઇ કહીને બોલાવતી હતી.

(૩)

આવી રીતે લીલા બાલ્યાવસ્થામાં જનનીના જીવનમંત્રથી દીક્ષિત થવા લાગી. જે તેની માતા તેને કોઇ કામ કરતી અટકાવતી તો તેનું સ્થિત વદન ચિંતાતુર બની જતું હતું. થોડા સમયને માટે પણ નકામું બેસી રહેવું લીલાને ગમતું નહોતું; અર્થાત્ તેનો સ્વભાવ પણ તેની માતાને મળતો હતો.

પ્રથમ ખિંડુવાસિની પોતે તૈયાર કરેલું સુતર કોઇ એક ક્ષુદ્ર જાતિની સ્ત્રીની માર્ફત બજારમાં વેચવા મોકલતી હતી. આ સુતરના બદલામાં એ ક્ષુદ્ર જાતિની સ્ત્રી જે કાંઇ આપતી હતી તે જ ખિંડુવાસિનીને આભારસહ સ્વીકારવું પડતું હતું; પરંતુ આ કામ હવે

લીલાએ પોતાને માથે ઉપાડી લીધું. એ ક્ષુદ્ર જાતિની સ્ત્રી સાથે લીલા જ્યારે જ્યારે બજાર ભરાવાતું હોય ત્યારે ત્યારે બજારમાં જતી હતી અને સુતર વેચતાં જે કાંઈ મળતું હતું તે લઈ આનંદથી ઘેર આવી પોતાની માતાને સોંપી દેતી હતી. આમ થવાથી સુતરની કિંમત પહેલા કરતાં વધારે મળવા લાગી.

એક દિવસે સંધ્યા સમયે લીલા બજારમાંથી સુતર વેચીને ઘર તરફ આવતી હતી. એવામાં એકાએક આકાશમાં વાદળાં ઘેરાઈ ગયાં અને ઠંડો પવન ફુંકવા લાગ્યો. આમ થવાથી સર્વ મનુષ્યો પોતા પોતાની ઇન્દ્રિયામાં આવે એ તરફ પ્રધાન કરી જવા લાગ્યાં. એવામાં લીલા પણ એક અટ્ટલિકા જેતાં જ એ અટ્ટલિકાના નીચેના ઓટલા ઉપર ચઢી ગઈ.

દૃષ્ટિનું તોફાન વધતું જતું હોવાથી ઓટલાની પાસે જ આવેલા એક વિશાળ ઓરડામાં એક યુવક બેઠો હતો તે દ્વાર ખંધ કરવા આવ્યો તો તેણે જોયું કે એક આઠ વર્ષની કિશોરી બાળિકા ઓટલા ઉપર ભીંજાયેલાં વસ્ત્રો પહેરી કંપતી ઉભી હતી. તે ભયભીત ચિત્તે દિવાલને અડેલીને ઉભી રહી હતી. આ સમયે બાળિકાએ એકાએક દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી.

જે યુવકની બાળિકા લીલા તરફ દૃષ્ટિ મૂકી તેણે વિચાર્યું:—“આ મૃત્યુલોકની બાળિકા છે બાળિકાના વેશમાં સ્વર્ગની દેવી છે?”

યુવક દ્વાર ખંધ કરી શક્યો નહિ. તે આ રૂપસુંદરીના અલૌકિક અદ્વિતીય સૌંદર્યનું અવલોકન કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી યુવકને એકાએક જ્ઞાન થઈ આવ્યું. તરત જ એ યુવકે કિશોરી લીલાને ઘરમાં આવવા જણાવ્યું; પરંતુ આથી કરીને તો બાળિકાનો ભય સહસ્રધા વધી ગયો; કારણ

કે એ સુસન્નિત મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ તેનાથી થઇ શકતું નહોતું. આ સમયે એક નોકર લીલા પાસે આવી પહોંચ્યો. એ નોકરના કહેવાથી લીલાએ તેની સાથે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ નોકર લીલાનો ઓળખીતો હતો. લીલાની બીજાનું ગયેલી ઝાઢણી બદલાવી નાંખવા માટે યુવકે નોકરને ખીજું એક વસ્ત્ર લઈ આવવાનું સૂચવ્યું; પરંતુ લીલાએ કોઈ પણ રીતે વસ્ત્ર બદલવામાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી નહિ. આ સમયે એ જ ઓરડામાં એક બીજી વ્યક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. આવનાર વ્યક્તિએ આવતાંની સાથે જ પ્રશ્ન કર્યો:—“ કેમ સોમનાથ ! લીલા અહિં ક્યાંથી ? ”

આપણી સાથે જે યુવક પ્રથમ પરિચયમાં આવ્યો તેનું નામ સોમનાથ હતું. સોમનાથ મુબાઈની એક સુપ્રસિદ્ધ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો. હમણાં એ મુબાઈથી પોતાના સરસ્વતીદેવીએ સોપિલા મિત્ર પાસે આવી ચઢ્યો હતો.

આ નવીન આવનાર વ્યક્તિનું નામ નરેન્દ્રનાથ હતું. નરેન્દ્રનાથના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો બાબૂએ રાખી સોમનાથે કહ્યું:—“ શું તું આ કન્યાને ઓળખે છે ? ”

નરેન્દ્રનાથે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. એ આ ગામના દરિદ્ર પરંતુ અતિ પ્રામાણિક પુરુષ લોકનાથની એકની એક કન્યા છે. લોકનાથના જેવો સદ્ગુણી મનુષ્ય આ ગામમાં એક પણ નથી. તેની સ્ત્રી તથા આ કન્યા સિવાય તેના કુટુંબમાં ખીજું કોઈ નથી. લોકનાથનો પત્નીની પ્રશંસા પણ ઘેરે ઘેર થાય છે અને તેનું જીવન સ્ત્રીસમાજને આદર્શ રૂપ છે. ”

ત્યાર પછી બાળિકાના તરફ નજર કરી નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ લીલા ! આવા વરસાદના તોફાનમાં તું ક્યાં ગઇ હતી ? ”

લીલાએ સાહસને સંચય કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ હું બળર બરાયું હતું ત્યાં ગઇ હતી. ”

નરેન્દ્ર:—આજે તો શુક્રવારનું બળર બરાયું હશે. એ બળર તો અહીંથી લગભગ એક માઇલથી પણ વિશેષ દૂર છે. એટલે બધે દૂર તું શા માટે ગઇ હતી ?

લીલા:—સુતર વેચવા.

લીલાનો ઉત્તર સાંભળી સોમનાથે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:—“ આટલી ન્હાની છોકરી એટલે બધે દૂર સુતર વેચવા ગઇ હતી ?! એ કયી જાતની કન્યા છે ? ”

નરેન્દ્રે સ્મિત હાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ બ્રાહ્મણ છે. ત્હારી જ ન્યાત. ”

સોમનાથ:—એનું બીજું કોઇ સગું છે ?

નરેન્દ્ર:—એ વાત તો પ્રથમથી જ કહી ચુક્યો છું; માત્ર મા-બાપ છે. બીજું કોઇ નથી. આ કન્યા ઉપર તેનાં માબાપનો અપાર પ્રેમ છે.

સોમનાથ:—એ પ્રેમનો પરિચય તો આવી કિશોરી કન્યાને એક ગાઉ દૂર સુતર વેચવા મોકલે છે એ ઉપરથી જ જાણી શકાય છે.

નરેન્દ્ર:—ના-ના. મહેં સાંભળ્યું છે કે, બાળિકા લીલા ધણી ઉઘોગી છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં જ તે સંસારનાં સર્વ કાર્યોમાં નિપુણ થઈ ગઇ છે; તે પોતાની મરજીથી જ સઘળાં કામ કરે છે; કારણ કે એમની સ્થિતિ ધણી શોચનીય છે.

નરેન્દ્રનાથ તથા સોમનાથની વચ્ચે જ્યારે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલતો હતો ત્યારે લીલા અવાક બની જઇ સોમનાથના મુખ

તરફ એક નજરે જોઇ રહી હતી. એકાએક સોમનાથની નજર પણ લીલાની તરફ ગઇ. પ્રથમ તો તે આગિકાનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો; પરંતુ આ સમયે આગિકાની દુઃખપૂર્ણ કહાણી સાંભળી તેને માટે તેના મનમાં ધણી સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેણે લીલાને પ્રશ્ન કર્યો:-“ આજે સુતર વેચીને શું મેળવ્યું ? ”

લીલાએ બીજાવલા વસ્ત્રના છેડા સાથે બાંધેલા થોડા ધણા પૈસા દેખાડ્યા. આ સમયે સોમનાથ પોતાના ખીસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયા ખહાર કાઢી લીલાના વસ્ત્રના છેડે બાંધવા ગયો; પરંતુ લીલા કોઇ પણ પ્રકારે એ રૂપિયા લેવા કબૂલ થઇ નહિ. તેણે ધીમે ધીમે કહ્યું:-
“ મ્હારે રૂપિયા નથી જોઇતા. ”

નરેન્દ્રનાથે કહ્યું:-“ લીલા ! એ રાજી ખુશીથી જ્યારે તને આપે છે ત્યારે પછી તું શા માટે નથી લેતી ? આ પૈસા લેવામાં પણ પ્રકારનો દોષ નથી. ”

લીલાએ ઉત્તર આપ્યો:-“ બાએ કહ્યું છે કે સુતર વેચીને જ પૈસા લાવજે. કોઇની પાસેથી કાંઈ પણ આપ્યા સિવાય પૈસા લાવીશ નહિ. ”

સોમનાથે આગિકાના શબ્દો સાંભળી રિમતહાસ્ય કરી કહ્યું:-
“ જો લીલા ! મ્હારે થોડા સુતરની ખાસ જરૂર છે. તું મ્હને વેચાતું આપીશ કે ? ”

ફરીથી લીલાનું મુખ પ્રકુલ થયું. લીલાએ પોતાના વસ્ત્રમાં છુપાવી રાખેલી એક સુતરની ન્હાની પોટલીને ખહાર કાઢી. સોમનાથે એ પોટલી લઇને લીલાને પાંચ રૂપિયા આપ્યા; પરંતુ આ સમયે લીલાએ કહ્યું:-“ હું રૂપિયા લઇશ નહિ. આની કિમ્મત તો માત્ર સાડાચાર આના જ છે. ”

સોમનાથ:-તું હજી બાળિકા છે. આની શી કિમ્મત છે તેની તને શી ખબર હોય ? આની કિમ્મત પાંચ રૂપિયા છે !

લીલા:-હું આની કિમ્મત સારી રીતે જાણું છું. બહુ બહુ તો પાંચ આનાથી વધારે કિમ્મતનો માલ તો નથી જ. આજ સૂધી હું સુતર વેચું છું; પરંતુ મહેં કદાપિ કોઇની પાસેથી એક પણ રૂપિયો લીધો નથી. વળી અમને રૂપિયાની ધણી જરૂર જેવું પણ નથી. અમારું અર્થ બધું પૈસાઓથી જ ચાલે છે; હું રૂપિયા લઇને શું કરું

સોમનાથ:-તહારી બાને આપજો.

લીલા:-આ રૂપિયા લઇને શું કરશે ? હું તેની પાસે કદાપિ એક પણ રૂપિયો જોતી નથી; માટે આ રૂપિયા તમે તમારી પાસે જ રાખો.

સોમનાથ:-ત્યારે મ્હારે સુતર પણ લેવું નથી.

આમ કહીને સોમનાથે સુતરની પોટલો શરીથી લીલાની ઓઢણી સાથે બાંધી દીધી. પોટલો બાંધતી વખતે સોમનાથે એક પચાસની નોટ પોટલોની અંદર છુપી રીતે મૂકી દીધી હતી. આ પ્રકારે જોઈ નરેન્દ્રનાથ કાંઈ કહેવા જતો હતો; પરંતુ સોમનાથે નેત્રસંકેત કરીને તેને બોલતો અટકાવ્યો.

દૃષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી; તેથી લીલા વધારે વખત નહિ રે! કાતાં પોતાના ઘર તરફ ચાલી નીકળી. આ સમયે નરેન્દ્રનાથે વિસ્મિત નેત્રે જોયું કે સોમનાથ હજી પણ લીલા તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યો હતો તથા તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુબિંદુઓ તરી આવ્યાં હતાં!

નરેન્દ્રનાથ સોમનાથની પ્રકૃતિ પિછાનતો હતો; તેથી વિના વિલંબે તે એનાં અશ્રુબિંદુઓનો અર્થ સમજી શક્યો. ધણી સમય સૂધી બંને મિત્રો કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય બેસી રહ્યા. ત્યાર પછી ધણી સમય સૂધી એ બંનેની વચ્ચે લીલા સંબંધીની વાત ચિત ચાલ્યા કરી.

સંધ્યા વીતી ગઈ હતી. સખ્ત વૃષ્ટિ થઈ ગયા છતાં પણ હજી આકાશ સ્વચ્છ થયું નહોતું. વચ્ચે વચ્ચે મેઘની ગર્જના તેમ જ વિદ્યુતના અમકારા સર્વને અમકિત કરતા હતા. ‘ઝી ઝી’ ના અસ્પષ્ટ સ્વરથી ચારે દિશાઓ ભણે કે ઠંપતી હતી. ધીમે ધીમે અંધકારે પણ ચારે દિશાઓમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. આવા સમયે આ અંધકારના સામ્રાજ્યને પોતાના પ્રકાશથી ભેદી નાખતી કિશોરી લીલા શ્રીથી નરેંદ્રનાથના મકાન પાસે આવી પહોંચી અને આ સમયે તે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય ત્વરિત ગતિથી નરેંદ્રનાથના દિવાનખાનામાં ગઈ તો બન્ને મિત્રોને અસ્પષ્ટ વાતચિત કરતા તેણે જોયા. આ વખતે લીલાએ કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય નરેંદ્રનાથના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે, તેની સાથે તેના પિતા પણ આવ્યા હતા ! નરેંદ્રનાથે લોકનાથને બેસવાનું કહી પ્રશ્ન કર્યો:—“ મહાશય ! આજે તમે ક્યાંથી બૂલા પડ્યા ? ”

લોકનાથે નરેંદ્રનાથને યોગ્ય માન આપી કહ્યું:—“ મહાશય ! લીલાની સુતરની પોટલીમાંથી એક પચાસ રૂપિયાની નોટ મળી આવી છે. લીલાને મુખે મહેં જે હકીકત સાંભળી છે તે ઉપરથી મહારી ખાત્રી થઈ છે કે, એ નોટ આપની જ છે; છતાં આપ જુઓ કે આ આપની જ નોટ છે કે નહિ ? ”

આમ કહી લોકનાથે એક નોટ પોતાના ખીરસામાંથી બહાર કાઢીને બતાવી. ત્યાર પછી તેણે ઘણા નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ મહેનેશ્વર આપજો. સુતર બીનું હોવાથી નોટ થોડી ભીંજાઈ ગઈ છે. એથી કોઈ પણ પ્રકારનું નુકશાન તો થશે નહિ ને ? જો દિવસનો વખત હોત તો હું તડકામાં સૂકવી નાખીને જ લાવત; પરંતુ અગ્નિની ઉપર સૂકવવાની મહારી હિંમત ચાલી શકી નહિ, ”

લોકનાથનાં વચનો સાંભળી નરેન્દ્રનાથે સોમનાથના મુખ તરફ જોયું. સોમનાથે આ સમયે કહ્યું:—“ આ નોટ મહેં આપની પુત્રીને આપી છે. ”

લોકનાથ વિશેષ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. તે અવાક બની જઈ આ અપરિચિત યુવકના તરફ જોઈ રહ્યો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! અમે ઘણાં ગરીબ છીએ એ ખરું; પરંતુ કદાપિ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતાં નથી. ”

ત્યાર પછી આગિકા તરફ નજર કરી લોકનાથે પ્રશ્ન કર્યો:—
“ બહેન લીલા ! તહેં આ દયાળુ યુવક પાસે કાંઈ માગ્યું હતું કે ? ”

લીલાએ પોતાના કપોળપ્રદેશ ઉપર વિહાર કરતી કૃષ્ણ કેશકલાપની લટને દૂર સરકાવતાં કહ્યું:—“ ના જ; મહેં એમની પાસે કાંઈ પણ માગ્યું નહોતું. ”

સોમનાથે કહ્યું:—“ ખરી વાત છે લીલા, કે તહેં મહારી પાસે કાંઈ માગ્યું નથી; પરંતુ તું મહારી ન્હાની બહેન બરાબર છે. શું ન્હાની બહેન કાંઈ માગે ત્યારે જ મ્હોટા ભાઈએ તેને આપવું કે ? ”

આ સમયે લીલાએ આનંદના આવેશમાં આવી જઈ તેના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો:—“ હેં આપા ! ત્યારે શું આ મહારા ભાઈ છે કે ? મહેં તો કદાપિ ભાઈ જોયા નથી. ”

લોકનાથે કહ્યું:—“ હું સમજી ચુક્યો છું કે અમારી દુઃખપૂર્ણ કહાણીએ તમારા અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન કરી છે; પરંતુ અમે દુઃખી હોવા છતાં જે કાચું પાકું મળે છે તે ખાઈ અતિ આનંદમાં અમારા દિવસો પસાર કરીએ છીએ. મહત્તે ક્ષમા આપો. આપની દયાનું દાન હું સ્વીકારી શકીશ નહિ. એવાં ઘણાં અપંગ અને નિરાધાર માણસો છે કે જેમને એક પણ વખત અન્ન મેળવવાની

મુશ્કેલી છે; માટે આપ આ રકમ એવાં માણસોને આપને કે જેથી આપનું દાન સાર્થક થાય.”

સોમનાથે સહજ લજ્જિત બની જઈ કહ્યું:—“ના મહાશય ! આપ એવો વિચાર કરશો નહિ. મહેં આ રકમ આપને નથી આપી. આ પત્ની કન્યાને આપી છે.”

લોકનાથ:—કન્યાને આપી છે તે મહેને આપ્યા બરાબર છે.

સોમનાથ:—ના-ના, એવું કાંઈ નથી. જો આપની ઈચ્છા ન હોય તો આ રૂપિયા આપના પોતાના ખર્ચમાં ન વાપરશો.

લોકનાથ:—તો પછી એ રૂપિયાનો શો ઉપયોગ કરવો ?

સોમનાથ:—કેમ, આપને આવી સુકુમાર ગુણવતી પુત્રી છે છતાં તેના શરીર ઉપર એક પણ સોનાનો અલંકાર નથી. આપ આ રકમનો એક સુવર્ણ અલંકાર તૈયાર કરાવજો.

લોકનાથ:—પરંતુ મહારી લીલા સુવર્ણનો અલંકાર પહેરે તેથી કાંઈ પણ પ્રકારનો લાભ નથી. એથી કરીને તો ઉલટું ચોર વગેરેની ભીતિ વધી પડે છે. હમણાં લીલા નિર્ભયતાથી રાત્રે પણ દૂર્યા કરે છે; પરંતુ મને તો એના અંગ ઉપર એક પણ અલંકાર હોય તો રાત્રે ઊંઘ સુઈ આવે નહિ.

આ સમયે નરેન્દ્રનાથે કહ્યું:—“મહાશય ! જ્યારે બાપએ લીલા-નેજ એ રકમ આપી છે ત્યારે પછી આપે એનો સ્વીકાર કરવામાં અસંમતિ દર્શાવવી જોઈએ નહિ. ધારો કે હમણાં ચોરના બચથી લીલાને અલંકાર નહિ આપો પરંતુ લીલાના લક્ષ પ્રસંગે જો તમે તેને એ ચાર સારા અલંકારો નહિ કરાવી આપો; તો કાંઈ સત્પાત્ર મળશે નહિ. કહો જોઈએ કે એ સમયે શું કરશો ?”

“લીલાનું લક્ષ-લીલાનું લક્ષ.” એ વખત આ શબ્દોનો પુનરુચ્ચાર

કરી લોકનાથે થોડા સમય સુધી વિચાર કર્યો અને ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:—“ત્યારે આપ આ રૂપિઆ હાલમાં આપની પાસે જ રાખો. લીલાના વિવાહ પ્રસંગે મળેને આપજો. હમણું તમારી પાસે લીલાના નામપર જમા રહેવા દો.”

બીજો કોઇ ઉપાય નહિ હોવાથી નરેન્દ્રનાથને લોકનાથનું કહેવું કબૂલ કરવું પડ્યું. ત્યાર પછી લોકનાથ સોમનાથને મનમાં ને મનમાં આશીર્વાદ આપતો આપતો લીલાની સાથે ઘેર જઈ પહોંચ્યો. લોકનાથના આજ્ઞા ગયા પછી નરેન્દ્રનાથે પૂર્વ પ્રમાણે ફરીથી સોમનાથના મુખ તરફ જોયું તો આ વખતે પણ તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુ-બિંદુઓ જણાતાં હતાં.

(૪.)

ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલી ઘટના ઘટયા પછી બીજાં પણ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. લીલા બાર વર્ષની થઈ ગઈ. તેના શરીરનું સૌંદર્ય હવે તેના શરીરમાં સમાઈ શકતું નહિ. શૈશવની સુંદરતા સાથે અભારની સુંદરતાની સરખામણી થઈ શકે એમ નહોતું. લીલાના યૌવનની અપૂર્વ કાન્તિનો કાંઈક આભાસ તેના અંગના અવલોકનથી થતો હતો.

પરંતુ આ આભાસને અમે કેટલેક અંશે સમજી ગયા છીએ. પ્રભાતના બાળસૂર્યનું તેજ મધ્યાહને કેટલું વધી પડશે એનો અનુભવ કરી શકાય છે; પરંતુ વર્ણનદ્વારા એ પ્રકાશિત કરી શકાતું નથી. વર્ષાની શુરુઆતમાં જે કદલોલિનીનો આટલો બધો વેગ છે તેજ વેગપૂર્ણ વર્ષાના સમયમાં કેટલો સખ્ત થઈ પડશે એ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

આજકાલ જગતના આદ્યજ્ઞાની કન્યાનો વિવાહ સહેલાઈથી થઈ

શકતો નથી. કન્યા સર્વાંગસુંદરી અને રૂપવતી હોવા છતાં પણ કન્યાનો પિતા ઇચ્છામાં આવે એવા પાત્રને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. લોકનાથ માટે પણ એમજ થયું. તે દરિદ્ર હોવાથી તેની સ્વરૂપવતી પુત્રી લીલાના સૌંદર્યનું કોઇએ સ્વાગત કર્યું નહિ. આથી લોકનાથની ચિંતા વધી ગઇ. જે કે કેટલાક સાધારણ પ્રકારના અને જગતી બત્રીસીએ ચઢેલા યુવકો લીલાની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા; પરંતુ લોકનાથે એવા યુવકો પૈકી કોઇને પણ પોતાની પુત્રી આપવાનો અસ્વીકાર કર્યો. બીજી તરફ લીલાને પણ હવે કુમારિકા રાખી શકાય તેમ નહોતું. દરિદ્ર લોકનાથની ચિંતા ધીમે ધીમે વધતી ચાલી. જે કન્યાને જેતાં પૂર્વે અપાર આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો તે જ કન્યા ધીમે ધીમે કાળ, તેમજ સ્થિતિના પ્રભાવે પિતાની અશુશ્રૂણ સમાન થઇ પડી ! લીલાને જેતાં જ તેના પિતાના હૃદયમાં એક પ્રકારની દારૂણ બચા થવા લાગી. લોકનાથ ધીમે ધીમે અત્યંત અસ્થિર બની ગયો.

ખિંદુવાસિનીનું પૂર્વે સદાસર્વદા અતિ પ્રકુલ્લ રહેતું વદનમંડળ હમણાં મલિન થઇ ગયું હતું. એ હાસ્યવિકસિત મુખ ઉપર હવે ચિંતાની ક્ષીણ છાયા નજરે પડતી હતી. લોકનાથનું અંધકારમય હૃદય હવે એ હાસ્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થતું નહિ. તેની પ્રાણાધિક પુત્રી લીલાનો વિવાહ કરવા જેવી સ્થિતિ ઇશ્વરે તેને આપેલી નહિ હોવાથી તેને પોતાના જીવન ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો તથા ધીમે ધીમે તેના હાસ્યનો વિકાસ સદંતર બંધ થઇ ગયો. ખિંદુવાસિનીના કાર્યક્રમમાં પણ એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું પરિવર્તન થઇ ગયું. જે ધરકામનો ત્યાગ કરી ખિંદુવાસિની એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહી શકતી નહિ તે જ ધરકામ કરતાં હવે તેને અણુમોઠો આવવા લાગ્યો. તે નાછુટકે

ખાવાનું કરી એ કૌળીઆ ખાતી હતી. આજથી કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે જ્યારે જ્યારે લીલાના વિવાહની વાત નીકળતી ત્યારે ખિંદુનો આનંદ તેના હૃદયમાં સમાતો નહોતો. તે સમયે તે અનેક પ્રકારની સુખની કલ્પનાઓ કરતી હતી તેમજ રાત્રે પણ અનેક સુખસ્વપ્નનું દર્શન કરતી હતી. ખિંદુની ઇચ્છા પોતાની કન્યા માટે ઉત્તમ પતિ શોધી કાઢી તેના ઉપર પુત્ર સમાન સ્નેહ રાખવાની હતી; પરંતુ યોગ્ય પાત્ર પોતાની દરિદ્ર અવસ્થાને લીધે મળી આવતું નહિ હોવાથી તેનું સુખસ્વપ્ન ઊડી ગયું હતું. આ પ્રકારથી ખિંદુના હૃદય ઉપર જેવો આઘાત થયો હતો એવો સખ્ત આઘાત બીજા કોઈ પણ પ્રકારથી તેને થયો નહોતો.

હવે લીલા ન્હાની બાળિકા નહોતી—તે જ્ઞાન મેળવી ચક્રી હતી. આમ છતાં અઘાપિ તે તેના માતાપિતાની ચિંતાનું કારણ સહમજી શકતી નહિ. એ હુદ્દા બાળિકા સમાજતત્વ કેવી રીતે સમજી શકે ? લીલાને વારંવાર એવો વિચાર થયા કરતો હતો કે શું કન્યાઓ માતાપિતાને ચિંતાતુર કરવાને માટે જ મ્હોટી થતી હશે ? લીલા બીજું શું કરે ? તે માતાપિતાને સુખી કરવાને માટે ગૃહસંસારનું સમસ્ત કામકાજ કરતી હતી. પોતાના હુર્બાગ્યને લીધે લીલા કોઈ પણ પ્રકારના અપરાધ સિવાય માતાપિતાની અપરાધી થઈ હતી; પરંતુ પોતે શો અપરાધ કર્યો છે એ લીલા સમજી શકતી નહોતી.

આ સાધારણ કુટુંબની જ્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે એક દિવસે સંધ્યા સમયે ખિંદુવાસિનીએ ચિંતામગ્ન પતિને કહ્યું:—“ શું તમને યાદ નથી કે પેલા નરેન્દ્રનાથભાઈના એક સ્નેહી આપણી લીલાને માટે તેમને થોડી ઘણી રકમ આપી ગયા છે ? ”

લોકનાથે ગાઢ નિશ્વાસનો ત્યાગ કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ એ માત્ર પચાસ રૂપિયાથી શું થશે ? શું એટલાથી આપણી લીલાનું લગ્ન થઈ શકશે કે ? ”

ખિંદુ:-કેટલા રૂપિયા જોઈએ ?

લોકનાથ:-ઓછામાં ઓછા પાંચસો રૂપિયા તો અવશ્ય જોઈએ. આપણે આટલી બધી રકમ ક્યાંથી મેળવવી ?

ખિંદુ:-ત્યારે હવે કોઈ ઉપાય ?

ફરીથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી લોકનાથે કહ્યું:-“ જો ઉપાય હોય તો અત્યાર સૂધી નિશ્ચિંત બેસી રહું ખરો કે ? ”

ખિંદુ:-ત્યારે જો દયાળુ માણસે લીલાને પચાસ રૂપિયા આપ્યા છે તે માણસને તમે વિનંતિ કરો તો જરૂર એ આપણને થોડી ઘણી બીજી મદદ કરે.

લોકનાથને પત્નીનાં વચનોથી થોડો ગુસ્સો બરાબો. ખિંદુ પતિની મુખમુદ્રા જોતાં જ સહજ ભય પામી. લોકનાથ બોલી ઉઠ્યો:-
ખિંદુ ! તું જાણે છે કે આપણે ગમે એવા દુઃખપૂર્ણ પ્રસંગો વેડ્યા છે છતાં હજી સૂધી મહેં કોઈની પાસે બિક્ષા મેળવવા માટે મહારો હાથ ધર્યો નથી. મહારી લીલાને માટે કોઈ સત્પાત્ર મળી આવે એ હેતુથી હું હવે બિક્ષાની યાચના પણ કરીશ. આજે તહે મહને ઠીક એ દયાળુ આત્માનું સ્મરણ કરાવ્યું. મહને લાગે છે કે એ દયાળુ દાતા પાસે જઈને હું પ્રાર્થના કરીશ તો મહારી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નહિ જ થઈ પડે. હવે હું આ સંબંધીની વ્યવસ્થા કરવા માટે નરેંદ્રનાથ પાસે જઈ છું તથા ત્યાં જઈને હું તેમના મિત્ર સંબંધીની સર્વ હકીકત જાણી લઉંશ. ”

આમ કહીને લોકનાથ વિના વિલંબે નરેંદ્રનાથના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલી નીકળ્યો. આ સમયે નરેંદ્રનાથ એકલો જ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો હતો. નરેંદ્રનાથ આગળ પોતાની કર્મકથા કહેતાં કહેતાં લોકનાથ રડી પડ્યો તથા રુદન કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું:-“ તમારા

પેલા મિત્રની મદદ સિવાય કન્યાદાનના ઝણુમાંથી હું મહારો ઉદ્ધાર કરી શકું તેમ નથી. તમારે આ કાર્યમાં મહેને મદદ કરવી પડશે.”

નરેન્દ્રનાથે લોકનાથનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું:—“આપે અત્યાર સુધી મહેને આ વાત કેમ કરી નહિ? સોમનાથ આપની લીલા ઉપર એવો સ્નેહ રાખે છે કે તે આપને આવા પ્રસંગે અવશ્ય મદદ કરશે એવી મહારી ખાત્રી છે. તેના દરેક પત્રમાં તે લીલાની સ્થિતિના સમાચાર પૂછે છે. લીલા કેટલી મોટી થઈ છે, તેનો વિવાહ થયો છે કે નહિ, આવા અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો લીલા સંબંધી તે પૂછે છે. હમણાં તે મુંઝવણમાં જ છે. હું આજે તેને આ હકીકત સંબંધી એક પત્ર લખીશ. વળી સોમનાથ આપની લીલાના અલંકાર માટે જે પચાસ રૂપિયા મહેને આપી ગયો છે તે હું હમણાં જ આપને આપું છું.”

નરેન્દ્રનાથનાં આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં જ લોકનાથના આનંદની સીમા રહી નહિ. આનંદાશ્રુથી તેનાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. આનંદથી વિદ્યુત બની ગયેલા કંઠે કહ્યું:—“તમારે શું હું આ ઝણુ-માંથી મુક્ત થઈ શકીશ? મહારી લીલાને હું સુખી કરી શકીશ? સોમનાથની સાથે મહારો વિશેષ સંબંધ નથી છતાં તેઓ મહારી લીલા તરફ આટલી બધી દયા કેમ દર્શાવે છે?”

નરેન્દ્રનાથે કહ્યું:—“મહાશય! આપના જેવા સમ્યક્ પુરુષ આ ગામમાં બીજા એક પણ નથી. આપનું હિત કરવાને માટે હું મહારાથી બનતો યત્ન કરીશ. લીલાના વિવાહનો ભાર અમારી ઉપર છે. આપ નિશ્ચિંત રહેજો.”

લોકનાથ આનંદથી અધીરો બની જઈ આ મંગળ સમાચાર પત્રીને જણાવવા માટે ત્વરાથી સ્વગૃહ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

(૫)

“ લોકનાથ મહાશય ! ઘેર છો કે ? ”

એક દિવસે પ્રાતઃકાળે નરેન્દ્રનાથે લોકનાથના ઘર પાસે આવી ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો. આ સમયે નરેન્દ્રનાથ એકલો નહોતો. તેની સાથે આપણો પૂર્વપરિચિત સોમનાથ પણ હતો. લોકનાથ વિના વિલંબે ઘરની બહાર આવ્યો તથા નરેન્દ્રનાથ તેમજ સોમનાથને જોતાં આનંદ સાથે આશ્ચર્યસૂચક મુખમુદ્રા કરી થોડા સમય સુધી સ્થિર ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી બન્ને મિત્રોને આદરસહિત પોતાના જીર્ણ ઘરમાં લઈ ગયો અને એક ખાટલો ઢાળી તેના ઉપર બન્ને મિત્રોને બેસાડ્યા. ખાટલા ઉપર બેઠા પછી નરેન્દ્રનાથે કહ્યું:—“ આપની લીલાતું ભાગ્ય ધણું સારું છે. સોમનાથ આપનો પત્ર મળતાંની સાથે આવી પહોંચ્યો છે. એ આપની લીલાના વિવાહતું સમસ્ત ખર્ચ આપવા તૈયાર છે. હવે એ સંબંધી આપને શેષ પણ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ”

નરેન્દ્રનાથનાં વચનો સાંભળતાંજ લોકનાથ એકાએક રડી પડ્યો. સોમનાથ પાસે કેવી રીતે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી એ તેને સૂઝતું નહિ. એવામાં બિંદુવાસિનીની નજરે ઉભય મિત્રો પડ્યા. બિંદુવાસિનીએ સોમનાથને વિના વિલંબે ઓળખી કાઢ્યો. તેણે પતિની સ્થિતિ જોઈ આ ઉભય મિત્રો પાસે આવી મિષ્ટ સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો:—“ ભાઈ ! તમે કાણ છો ? મહારી લીલા ઉપર તમારી આટલી બધી કૃપા છે તેનું શું કારણ ? ”

સોમનાથે જોયું કે લોકનાથની પત્ની બિંદુવાસિનીનાં નેત્રોમાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું છે. આવો દેખાવ જોઈ સોમનાથ સ્થિર રહી શક્યો નહિ. આ વખતે તેનાં નેત્રો પણ અશ્રુજળથી ભારે થઈ ગયાં.

તેણે કંપિતકંઠે કહ્યું:—“ માતાજી ! હું આપનો પુત્ર છું. ”

આ વખતે કેટલાંક અજવાળેલાં વાસણો લઈ ધીમે ધીમે લીલા વાડામાંથી ધરમાં આવી પહોંચી. બે જણ આગંતુકને જોઈ પ્રથમ તો તે સહજ શર્માઈ ગઈ. આથી બિંદુવાસિનીએ લીલાના તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ લીલા ! શર્મા શા માટે રાખે છે ? આ કાંઈ પારકા માણસો નથી. ”

લીલાની શર્મા ક્ષણ માત્રમાં ચાલી ગઈ. તે પોતાની માતાની છેક પાસે આવીને ઉભી રહી. આ સમયે સોમનાથના મનમાં જૂદા જ પ્રકારના વિચારો ચાલતા હતા. તે વિચારતો હતો કે:—“ અહા ! કેવી ગુલામના વિકસિત પુષ્પ જેવી કોમળ કુમારિકા ! તું પણ આપણા અંધ સમાજનો ભોગ થઈ પડી છે ! હરિ ! હરિ ! ! ગરીબાઈને લીધે આવી કેટલી ગુલામ સમાન સુંદર કુમારિકાઓ દુઃખરૂપ અગ્નિનો ભોગ થઈ પડતી હશે ? શું આપણો સમાજ અર્થલોભ છે ? રનેહભોગી નથી ? આ આપણું કેવું કમનસીબ ! ”

આ સમયે લોકનાથે વાત ઉપાડી:—“ ત્યારે હવે કોઈ પાત્ર નક્કો કરવું જોઈએ. ”

નરેન્દ્રનાથ:—હા, હવે વિલંબ કરી અંધ સમાજનો અધિક નિંદા વિના કારણ શા માટે સાંભળતી ? તમારી નજરમાં કોઈ સત્પાત્ર છે કે નહિ ?

લોકનાથ:—હા, બે ત્રણ છોકરાઓ છે; પરંતુ તેમનાં માળાપના વિચારોને આપણાથી પરિપૂર્ણ કરી શકાય તેમ નથી. તેઓ મ્હારી સ્થિતિનો બિંદુલ વિચાર કર્યા સિવાય જ જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કહે છે. હું કાંઈ કુખેરબંડારી નથી.

સોમનાથ:—નાણાંની ચિંતા રાખવાની આપને હવે શી જરૂર છે ?

લીલાના વિવાહમાં જોડાઈ ખર્ચ થાય તેટલું આપવાને હું તૈયાર છું.

લોકનાથ:-તમારી કૃપા અપાર છે. તમે મૃત્યુલોકના માનવી નથી; પરંતુ સ્વર્ગના દેવતા છો. તે સિવાય આટલી બધી ઉદારતા દર્શાવવા તેમ જ આત્મભોગ આપવા તૈયાર થાઓ નહિ. હું આજે જ કોઈ પાત્ર નક્કી કરું છું. તમે બન્ને મિત્રો આજે ભોજન કરવાનું અત્રે જ રાખજો.

સોમનાથ:-બહે જેવી આપની ઇચ્છા.

જ્યારથી લીલાના વિવાહની વાત ચાલતી હતી ત્યારથી લીલા ત્યાંથી ચાલી ગઈ હતી; આમ છતાં તેણે પોતાના લગ્ન સંબંધીની સમસ્ત હકીકત શુભ રીતે સાંભળી લીધી હતી!

ત્રિંદુવાસિની તથા લીલા ભોજન તૈયાર કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાં. નરેન્દ્રનાથ તથા સોમનાથ ઘેર જઈ આવવાનું કહી લોકનાથને સાંધી ચાલી નીકળ્યા.

ત્રિંદુની પાડોશમાં એક વિધવા સ્ત્રી રહેતી હતી. એ સ્ત્રી વિધવા છતાં ઘણી વાચાળ હતી. જે ગામમાં લોકનાથ રહેતો હતો તે ગામનો જો મુખ્ય ખર્ચરપત્રો જેવા જઈએ તો તે આ વિધવા સ્ત્રી જ હતી. કાંઈ કારણવશ આજે તે ત્રિંદુવાસિનીને સાં જતી હતી એવામાં પહારથી જ તેને કાને લીલાના વિવાહની વાત સંભળાઈ; આથી કરીને તેણે પોતાનું કાર્ય પડતું મૂકી લીલાના વિવાહ સંબંધીની સઘળી હકીકત સાંભળી લીધી અને પછીથી તે શુપયુષ પોતાને ત્યાં ચાલી ગઈ. ધીમે ધીમે આ વિધવા સ્ત્રીએ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર આખા ગામમાં એવી વાત ફેલાવી દીધી કે, લોકનાથથી છેવટે કાંઈ ન બન્યું તેથી તે હવે પોતાની પુત્રીને વિવાહ કરવા માટે ભિખ માગે છે. કન્યાદાન વગેરેનું ખર્ચ તે બીજાઓ પાસેથી ભિખ માગીને એકઠું કરનાર છે!!

લોકનાથે જ્યારે એક બે સ્થળોએ જઈ કન્યાના વિવાહની વાત કાઢી ત્યારે તેને એવો ઉત્તર મળ્યો કે:—“તમે કન્યાદાન, પહેરામણી વગેરેનું ખર્ચ ભિખ માગીને એકઠું કરો છો તેથી તમારા જેવાની સાથે સંબંધ કરવાથી અમને શો લાભ ? અમારે કાંઈ અમારી આપ્ત પર પાણી ફેરવવું નથી. જો કે કન્યા રૂપવાન તેમજ ગુણવાન છે; પરંતુ તમારી ભિખારી જેવી અવસ્થા જોઈ અમે તમારો સાથે સંબંધ બાંધી શકીશું નહિ.”

આ કેવું દુર્દૈવ ! લક્ષ્મીની કૃપા થઈ તો પણ ભાગ્યદેવીને કોપ દૂર થયો નહિ. લોકનાથે સ્વગૃહે આવીને પોતાની પત્નીને સંવળી હકીકત કહી સંબળાવી તો તેના હૃદય ઉપર પણ સખ્ત આઘાત થયો. પતિ પત્નીની સંવળી આશ્વાસો ઉપર પાણી ફરી વળ્યું.

છેવટે લોકનાથે નિરુપાયે આ હકીકત નરેન્દ્રનાથ તથા સોમનાથને કહી સંબળાવી. સોમનાથને આત્મા ધણો દુઃખી થયો; છતાં કોઈ પણ પ્રકારે લોકનાથને સંકટ મુક્ત કરવાનું કહી ઉભય મિત્રો ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઈ ઘર તરફ ચાલ્યા ગયા.

(૬)

મનુષ્ય પોતાનું ચરિત્ર પોતે સહેલાઈથી સમજી શકે છે; પરંતુ બીજા કોઈને સમજાવવું સહેલું નથી. સોમનાથનું ચરિત્ર અમે સારી રીતે સમજી ગયા છીએ; પરંતુ પાકેને તે સમજાવી શક્યા છીએ કે નહિ એ સંબંધી સંદેહ છે; છતાં એટલું તો સર્વના જાણવામાં આવ્યું હશે જ કે સોમનાથ સચ્ચરિત્ર, દયાળુ, વિદ્વાન તથા આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતા.

દૃષ્ટિના સમયે સોમનાથે પ્રથમ આપણી લીલાને જોઈ ત્યારે લીલાને માટે તેના અંતઃકરણમાં દયાભાવના જાગૃત થઈ હતી; એટલું

જ નહિ પણ તે સમયે લીલાના રૂપથી તે મુઝબ બની ગયો હતો. ત્યાર પછી લીલાના અસંખ્ય ગુણો એક પછી એક જેમ જેમ તેના બાથુ-વામાં આવતા ગયા તેમ તેમ લીલા તરફનો તેનો સ્નેહ વૃદ્ધિમત થતો ગયો. એક ન્હાની દરિદ્ર બાળિકાની પ્રામાણિકતા, નિર્દોષતા, માતા પિતા તરફની અપૂર્વ મમતા તેમજ સારાસારનો નિશ્ચય કરવાનું જ્ઞાન એ વગેરે જોતાં જ સોમનાથના મનમાં તેને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોય ? જો કે લીલાની પિછાન થયા પછી સોમનાથે ચાર વર્ષ મુખાષ્ટમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પસાર કર્યાં હતાં હતાં આ ચાર વર્ષ દરમિયાન તે એક પણ દિવસે લીલાના સુંદર મુખને જુલો શક્યો નહોતો. લીલા તરફ તેની અપાર લાગણી હોવાથી જ નરેન્દ્રનાથનો પત્ર મળતાં તે આવી પહોંચ્યો હતો; પરંતુ તેણે આર્થિક સહાયતા કરવાનું કબૂલ કર્યાં હતાં લીલાના સુખાગ્રે કે દુર્ભાગ્યે તેને માટે લોકનાથને એક પણ પાત્ર મળી આવ્યું નહિ તેથી છેવટ સોમનાથે આત્મભોગ આપીને પણ લીલાને સુખી કરવાનો વિચાર કર્યો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તેણે પોતાનો વિચાર પોતાના મિત્ર નરેન્દ્રનાથને નિવેદન કર્યો. સોમનાથની હકીકત સાંભળતાં જ નરેન્દ્રનાથને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે કહ્યું:—“ ભાઈ ! જો લીલાની સાથે તું પોતે જ લગ્ન કરે તો પછી ત્હારી ઉદારવૃત્તિની સીમા જ ન રહે. વળી લીલા સદ્ગુણી અને સ્વરૂપવતી કન્યા છે. તેને તું એક આદર્શ ગૃહિણી બનાવી શકીશ. ઇશ્વરકૃપાથી અઘાપિ ત્હારું લગ્ન થયું નથી; તેથી લીલાની સાથે લગ્ન કરી તું સંસારી થા, અને ત્હારું જીવન સદ્ગુણી પત્નીથી સુખમય કર. વળી તું ક્યાં જાણતો નથી કે સદ્ગુણી ભાર્યા પ્રાપ્ત થવી એ પણ એક અતિ સૌભાગ્યની વાત છે. આપણા આર્યસંસારમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, તેમના આચાર

વિચાર, તેમનું શિક્ષણ વગેરે જોતાં લીલા જેવી બીજી એક પણ કન્યા તને પત્ની તરીકે મળવી સર્વથા અસંભવિત છે. ”

સોમનાથે કહ્યું:—“ ભાઈ ! ખરું છે ! જો કે હું શ્રીમંતનો પુત્ર છું તો પણ તેથી લીલા સાથે લગ્ન કરવામાં હું કોઈ પણ પ્રકારની શર્મ રાખનાર નથી. સમાજ ભલે મ્હને ગમે તેવો કહે, મ્હારું માન રાખે યા ન રાખે તો પણ લીલાને સુખી કરી હું તેનાં માતાપિતાના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીશ. વળી મ્હારાં માતાપિતાને દીર્ઘ કાળથી પરલોકવાસ થયો છે એ તું જાણે છે. એટલે લીલાની સાથે લગ્ન કરવા માટે મ્હારે ક્યાં કોઈની રજા લેવાની છે ? બાકી બીજાં બધાં જે સગાંબહાલાંઓ છે તેમને લગ્ન સમયે નિમંત્રણ કરવામાં આવશે. વળી તું એમ ન ધારતો કે લીલાની સાથે લગ્ન કરવાના ઉદ્દેશથીજ હું પૂર્વેથી તેના તરફ માયા દર્શાવતો આવ્યો છું; પરંતુ લીલા જેવી સદ્ગુણી કુમારિકા માટે પણ કોઈ સાધારણ પાત્ર નથી મળી આવતું એ આપણા સમાજની સ્વાર્થાધિતાનું મુખ્ય પ્રમાણ છે. આપણા સમાજના લોકોને માણસના ગુણની કદર નથી; પૈસાની કદર છે, માન અપમાનની કદર છે અને તેથી જ આપણા સમાજની દિન પ્રતિદિન ઉત્તતિ થવાને બદલે અધોગતિ થઈ છે. હું લીલાને અંધ સમાજની બેડીમાં બંધાયેલી જોઈ શકતો નથી તેથી જ તેની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છું. ”

નરેન્દ્રનાથ બોલી ઉઠ્યો:—“ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ત્હારા વિચારોને ! તું એક ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચારકર્તા છે. ત્હારી ભાવનાઓ આદર્શ સ્વરૂપ છે. હું આજે જ લોકનાથને મળી લીલાનું ત્હારો સાથે લગ્ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરું છું. લીલાને તું પ્રાપ્ત કરીશ એટલે મ્હને પણ પરમ સંતોષ થશે. ”

x

x

x

x

તરત જ નરેંદ્રનાથે એકલાએ લોકનાથ પાસે જઈ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. લોકનાથે જ્યારે એમ જાણ્યું કે સોમનાથ સ્વયં તેની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવા તૈયાર છે ત્યારે તેના આનંદની સીમા રહી નહિ. બિંદુવાસિની પણ હર્ષધેલી બની ગઇ. લીલા પણ પોતાના આનંદના આવેશને મનમાં ને મનમાં જ છુપાવવા લાગી. ધીમે ધીમે આ વાત ગામમાં પણ જાહિર થઇ ગઇ. અગ્નિની લોકો સોમનાથને મૂર્ખનું ઉપનામ આપવા લાગ્યાં. કેટલાક વૃદ્ધ ટેલીઆઓ આપસ આપસમાં કહેવા લાગ્યા કે:-“ ગમે તેમ તો પણ હજી ઉચ્છ્રંખત્ર યુવાનીના દિવસ છે એટલે જ તે આવા ઊંડા કૂવામાં પડી મરે છે. આજકાલના છોકરાઓ વડિલ જનોનો યા તો સગાંજાલાંનો ભાવ પૂછ્યા સિવાય જેમ શવે તેમ કરે છે. કળજુગ (કળિયુગ) કાંઇ અમસ્તો કહેવાય છે ? !”

લોકોએ ગમે એવી ટીકાઓ કરી; પરંતુ તે તરફ સોમનાથે યા તો લોકનાથે-બંનેમાંથી કાંઈએ બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. નરેંદ્રનાથ તેમ જ લોકનાથને મળી લગ્ન મુહૂર્ત નક્કી કરાવી સોમનાથ પોતાને ગામ આણ્યો ગયો.

(૭)

હવે અમે આ સ્થાને સોમનાથની કેટલીક વિશેષ પિછાન કરાવીશું તો તે અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય. સોમનાથ ઉચ્ચ કુળનો આદ્યજીવ યુવક હતો. તેના પિતાએ જ્યારે પરલોક કર્યો ત્યારે લોકનાથના માથા ઉપર જ સધળો ગૃહસંસારનો ભાર આવી પડ્યો. આમ છતાં તેની માતા ધણી સુશીલ હોવાથી તથા તે પુત્રને વિશેષ વિદ્યા અપાવવાની અભિલાષા ધરાવતી હોવાથી તેણે પુત્રને તેના અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની આજ્ઞા કરી. છેવટે સોમનાથ બી, એ, સૂત્રી જઇ પહોંચ્યો અને પરીક્ષાને લગભગ ૭ માસનો વિલંબ હતો એવામાં એકા-

એક તેની મમતામયી માતા પણ માત્ર એક સપ્તાહનો મંદવાડ ભોગવી પરલોકવાસિની થઇ. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવી પહોંચેલો હોવાથી સોમનાથે અભ્યાસને જલાંજલિ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. પિતાના વખતથી જ એક વિશ્વાસપાત્ર માણસ મુખ્ય મુનીમનું અર્થાત્ લેવડદેવડનું કાર્ય કરતો હતો તેને માથે કામનો સબજો બાર મૂકી તે પોતાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે પરીક્ષા આવી પહોંચી. પરીક્ષા પૂર્ણ થયાને લગભગ ત્રણ ચાર દિવસ થયા હશે એટલામાં જ પોતાના મિત્ર તરફથી લીલાની હકીકત સંબંધીનો પત્ર આવતાં જ તે નરેન્દ્રનાથ પાસે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાર પછી શું બન્યું એ પાઠકોની જાણ બહાર નથી જ. નરેન્દ્રનાથની સ્થિતિ પહોંચતી નહિ હોવાથી તેણે પ્રિવિયસ સૂધી અભ્યાસ કર્યો હતો અને એ સમયે તે સોમનાથની સાથે એક વર્ગમાં અભ્યાસ કરતો હતો તેથી તે સમયથી બન્ને વચ્ચે મિત્રતા થઇ હતી.

નક્કી કરેલા મુદ્દતે સોમનાથ પોતાનાં કેટલાંક સગાંબહાણાં સાથે લગ્ન કરવા આવી પહોંચ્યો. લોકનાથે પણ સમસ્ત તૈયારી કરી રાખી હતી. યથા મુદ્દતે લોકનાથે પોતાની એકની એક પ્રાણાધિક પુત્રી લીલાનો હાથ સોમનાથના હાથમાં મૂક્યો અને તેણે આ નવીન દંપતિને આશીર્વાદ આપ્યો. જિંદુવાસિનીએ પણ પુલકિત મુખે દેવ સમાન જમાઇને આશીર્વાદ આપી કન્યાને પોતાની છાતી સરસી આંપી. સોમનાથે તેમ જ લીલાએ લોદનાથ તેમ જ જિંદુવાસિનીને પ્રણામ કર્યા.

આનંદના વખતને વીતિ જતાં વાર લાગતી નથી. ધીમે ધીમે લીલાને સાસરે વળાવવાનો સમય પણ આવી પહોંચ્યો. એ સમયે લોકનાથ તેમજ જિંદુવાસિનીનું હૃદય બરાબ આવ્યું. કારણ કે તેમના

ધરતો ઉજવળ દીપક આજે ખીજા ધરને પ્રકાશિત કરવા જતો હતો; છતાં લોકનાથ યુદ્ધિશાળી હતો. તેણે સોમનાથને બે ચાર શબ્દોનો ઉપદેશ આપ્યો. સોમનાથે પણ એ ઉપદેશનો સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યો. બિંદુવાસિનીએ પુત્રીને પણ સાસરામાં કેવી વર્તણૂક રાખવી એ વગેરે સંબંધી અસરકારક ઉપદેશ આપ્યો. અને છેવટે માતા-પિતાએ પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીને સાસરે વળાવી.

લોકનાથે સ્નેહમયી, સદ્ગુણી, યુદ્ધિશાળી તેમજ દ્યાર્દ્ર અંતઃકરણ વાળી લીલાને મેળવી અપૂર્વ આનંદ અનુભવ્યો. તેનો સંસાર આર્થ સંસારોને અનુકરણીય થઇ પડ્યો. સાસરે ગયા પછી પણ લીલા રેંટીઓ ફેરવી હમ્મેશાં સુતર કાંતતી હતી. તથા સોમનાથ તેના એ કાર્યમાં બાધ નહિ કરતાં ઉલટું એમ કહેતો કે:-“ લીલા! રેંટીઓ જ સ્વરાજ્યનું સુદર્શનચક્ર છે. જ્યારે ભારતવર્ષમાં ઘેર ઘેર રેંટીઓ ચાલુ થશે અને પ્રત્યેક ભારતવાસી વિલાયતી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર કરી શુદ્ધ સ્વદેશી વસ્ત્રો વાપરશે ત્યારે ભારતીય સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય અવશ્ય પ્રકાશશે. ”

નરેન્દ્રનાથ પણ પોતાના મિત્રને સાંસારિક સ્થિતિમાં અતિ સુખી જોઇ પ્રસન્ન થયો. અમે પણ આ આદર્શ દંપતિને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપી વિરમીએ છીએ અને આપણા અંધ સમાજમાં લીલા જેવાં રત્નોની કાંઇક કિંમત અંકાય એવું ઇચ્છીએ છીએ. इतिशम.



ભાગ્યોદય.

(૧)

ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી અવિવાહિત રહી એકાએક અવિનાશ-ચંદ્ર વિવાહ કરી આવ્યો ત્યારે બંધુમંડળમાં થોડા દિવસ સુધી વ્રણું આદોષન ચાલ્યું.

ધનવાન પિતા તારાપ્રસન્નનો એકનો એક પુત્ર હોવા છતાં અવિનાશ વિલાસમાં ઉછર્યો નહોતો. તેના પિતા એ માતૃહીન બાળકનું ગંભીર સ્નેહથી લાલન પાલન કરતા હતા; છતાં કદાપિ ખોટાં લાડ લડાવી તેમણે તેના સર્વસ્વના નાશનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો નહોતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ અવિનાશનું અભ્યાસમાં વિશેષ લક્ષ્ય હતું. અઠાર વર્ષની ઉંમરે તેણે જ્યારે બી, એ, ની પરીક્ષા પસાર કરી ત્યારે તેની ક્રોધ શિવગંગાએ પોતાના બાઈને પુત્રનો વિવાહ કરી નાંખવાની સૂચના કરી હતી.” ઉત્તરમાં તારાપ્રસન્ને કહ્યું હતું કે, ‘હમણાં નહિ.’

શિવગંગા બાઈના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતી હતી. તે સમજી ગઈ કે, હવે વિશેષ કાંઈ કહેવાથી ફળ નથી. આમ છતાં મંક્ષિત ઉત્તરથી સંતોષ નહિ થવાથી તેણે કહ્યું:—“ત્યારે પછી ક્યારે વિવાહ થશે? જો વરમાં ગૃહિણી હયાત હોત તો અવિનાશ આજ સુધી કુંવારો રહેત કે?”

તારાપ્રસન્ને પોતાનું મ્હોં ફેરવી કહ્યું:—“બહેન! એક વખત તો મ્હેં કહ્યું કે, વિવાહ હમણાં કરવો નથી. અવિનાશની હજી વિવાહ કરવા જોઈલી ઉંમર થઈ નથી.”

શિવગંગા ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી ચાલી ગઇ. તારાપ્રસન્નમાં જે ભવિષ્ય જાણવાની શક્તિ હોત તો તેઓ પોતાની જીંદગીની વાત તરફ દુર્લક્ષ્ય કરત નહિ. તેઓ જાણતા નહોતા કે, એક વર્ષ વીતતાં ન વીતતાં તો પોતાની જીવનલીલાનો અંત આવનાર છે. જે એ વાત તેઓ જાણતા હોત તો ક્યારેય અવિનાશનો વિવાહ કરી નાંખી પુત્ર અને પુત્રવધૂનો સુખી સંસાર જોઈ જીવનના છેવટના દિવસો તેમણે સુખમાં પસાર કર્યા હોત.

તારાપ્રસન્નના મૃત્યુ પછી અવિનાશની ફાઇએ પોતાના ગામના જમીનદારની કન્યા સાથે અવિનાશનો વિવાહ સંબંધ ઉપસ્થિત કર્યો. અવિનાશે કહ્યું:—“એ છોકરી ઘણી કાળી છે! હજી થોડા દિવસ ધીરજ રાખોને; ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે?”

ફાઇએ કહ્યું:—“ભાઈ! તમે આજકાલના છોકરાઓ વડિલ જનોની વાત સાંભળતા જ નથી. જે કોઈ રૂપવતી કન્યા સાથે ત્યારે વિવાહ કરવો હોય તો એવી કન્યાઓની પણ શી ખોટ છે? તું હા કહે એટલે થયું.”

અવિનાશે કહ્યું:—“ફાઇબા! તમે ગુસ્સે ભગશો નહિ. હજી થોડા દિવસ જવા ધો.”

ફાઇબા મ્હોં ચઢાવી અવિનાશ પાસેથી ચાલ્યાં ગયાં.

તારાપ્રસન્ન જ્યારે જીવતા હતા ત્યારે તેમનું ખીજું એક મકાન ખાલી પડી રહેતું હતું. હવે અવિનાશ એ મકાનમાં જ રહેવા લાગ્યો. તેણે મકાનમાં એક મોટી લાયબ્રેરી કરી તથા રાત્રિ દિવસ અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહીને વિવાહની વાત તે ભૂલી ગયો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી બાહ્ય જગત સાથે તેનો બિલકુલ સંબંધ નહોતો. અન્નની ચિંતા નહોતી તથા ખીજી પણ કોઈ સાંસારિક ચિંતા નહોતી. તે

અંધુહીન નહોતો—એના જેવા ધનવાનના અંધુઓ ન હોય તો એ આશ્ચર્યનો વિષય ગણાય. અંધુવર્ગ વચ્ચે વચ્ચે નિસ્વાર્થભાવથી તેને વિવાહ કરવાનો અનુરોધ કરતો સારે તે કહેતો કે, “વિવાહ કરવાની શી જરૂર છે ? આ સ્થિતિમાં હું સુખી છું.”

એવામાં પ્રવાસ કરવાની અવિનાશની ઇચ્છા થઈ. પ્રવાસમાં ગયા પછી વિવાહ સંબંધી તેનો વિચાર અદલાયો. ક્યામાંગી કમલિનીની સાથે વિવાહ કરી તે દેશમાં પાછો ફર્યો. એ વખતે કમલિનીની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી. કમલિનીના દરિદ્ર પિતાને કન્યાદાનના ઋણમાંથી મુક્ત કરવાનો જ અવિનાશનો ઉદ્દેશ હતો એ બહારનાં માણસો જાણતાં નહોતાં. દેશમાં આવતાં પહેલાં જ તેણે સગાં સંબંધીઓને પોતાના વિવાહના સમાચાર જણાવ્યા. સર્વેએ વિચાર્યું કે, અવિનાશ અવશ્ય કોઈ અત્યંત રૂપવતી બાળિકાની સાથે વિવાહ કરી તેને લઈ આવતો હશે ! તેમની એવી માન્યતા હતી કે, બાળિકા સુંદરી ન હોય તો અવિનાશના ચિરકુમારવતનો ભંગ થવો અશક્ય છે ! ! જગીરદારની કાળી કન્યાને તેણે નાપસંદ કરી હતી એ વાત પણ ઘણાં ખરાં માણસો જાણતાં હતાં. કમલિનીનું દર્શન થતાં સર્વેનો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો. અવિનાશ એ કાળી કન્યા સાથે વિવાહ કરી સર્વના વિરાગને પાત્ર થયો. મિત્રમંડળમાં પણ આ વિષયની ઘણી ચર્ચા ચાલવા લાગી.

(૨)

કમલિનીની શોભામાં તેનાં એ નેત્રો ઘણાં તીક્ષ્ણ હતાં. પાડોશની એક સ્ત્રી તેનાં નેત્રો જોઈ બોલી હતી કે, ‘બાપ રે ! આની નજર તો બાજપક્ષીના જેવી છે !’ કમલિની ગરીબની કન્યા હોવાથી આવા અકલિપત આશ્ચર્યમાં આવી તે કુલાઈ જાય એવો સંભવ હતો ; પરંતુ

તે એવા સ્વભાવની આગિકા નહોતી. પતિના ધરમાં અગાધ ધન-રાશી જોઇ તે સહજ પણ વિચળિત કે ચંચળ બની નહિ.

અવિનાશની વિધવા બહેન તેની બાબીને ધરસંસારનું શિક્ષણ આપવાના હેતુથી થોડા દિવસ માટે આવી. એક બે દિવસમાં જ તે સમજી ગઇ કે, બાબીને શિખવાડવા જેવું કાંઇ નથી અને તેની હાજરીની પણ કાંઇ જરૂર જેવું નથી. છેવટે તેણે અવિનાશને કહ્યું:- “બાઇ! વદ્દ તો ઘણી હોંશિયાર છે! આ થોડા દિવસમાં જ તેણે ધરસંસાર સારી રીતે સંભાળી લીધો છે! હવે મ્હારે અત્રે રોકાવાની જરૂર નથી. મ્હને તું મ્હારે ઘેર પહોંચાડી દે.”

અવિનાશ બહેનને બે દિવસ વધારે રહેવા કહ્યું; પરંતુ તે અનેક કારણો દર્શાવી પોતાને સાસરે ચાલી ગઇ.

અવિનાશના સંસારમાં તેના કોઇ આત્મીયનું સ્થાન રહ્યું નહિ. કોઇ આવતું તો કમલિની પોતાને મુખે કાંઇ બોલતી નહિ; છતાં તેનો વ્યવહાર અને તીવ્ર દૃષ્ટિ સ્પષ્ટતાથી એવું સૂચવતી કે, ‘તમે અહીં અધિકાર વગર પ્રવેશ કર્યો છે.’ એથી પણ જો કોઇ સમજતું નહિ તો એ માણસને સંભળાવી દાસીને એવા શબ્દો કહેતી કે, કોઇ પણ માણસ તેના સંસારમાં રહી શકતું નહિ. અવિનાશ એમાંનું કાંઇ જાણતો નહોતો. તે સંસારનો સમજો ભાર કમલિનીના હાથમાં સમર્પણ કરી નિશ્ચિત મનથી પુસ્તકોના ઢગલામાં પડી રહેતો હતો.

બે વર્ષ સૂધી વિચિત્રતાશૂન્ય જીવન પસાર કર્યા પછી અવિનાશના સંસારમાં એક નવીન બનાવ બન્યો. કમલિનીએ એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. એ પ્રસંગે અવિનાશ પોતાની બહેનને તેડાવી. બહેન બાબીના પ્રથમના વ્યવહારને બૂલી જઇ તેની સેવા કરવા

લાગી. એક મહિના પછી તેણે પોતાને ઘેર જવાની વાત કાઢી એટલે કમલિનીએ કહ્યું:-“ખૂન! આટલાં બહેલાં જશો કે?” ખૂનને મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:-“તે વખતે તો એક અડવાડીઉં પણ અસહ્ય થઇ પડ્યું હતું અને હવે કેવી ગરજ બતાવે છે!” પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું:-“હવે તું સ્વસ્થ થયેલી હોવાથી કન્યાની બરાબર સંભાળ લઇ શકે તેમ છે. વળી હવે જો હું ઘેર જવામાં ઢીલ કરીશ તો ઘરનાં માણસો કદાચ ક્રોધે બરાશે.” કમલિની આ શબ્દો સાંભળી કાંઇ બોલી નહિ.

જે વર્ષ પછી અવિનાશને તેના એક પીતરાઇ ભાઇ વિપિનચંદ્રનો એક પત્ર મળ્યો. તે એટલો બધો ખીમાર હતો કે, એ પત્ર પણ તેણે ખીજા માણસ પાસે લખાવ્યો હતો. પત્રનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, અવિનાશનું છેવટનું દર્શન કરવાની તેની ઇચ્છા છે. બાહ્યાવસ્થામાં અવિનાશ વિપિનચંદ્ર ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખતો હતો. ત્યાર પછી બન્નેના પિતા વચ્ચે માનસિક ઝઘડો થવાથી બન્ને એક ખીજાથી તદ્દન દૂર પડી ગયા હતા. અવિનાશે અભિમાનને વશ થઇ એક પણ પત્ર લખ્યો નહોતો. વિપિનચંદ્રે વિવાહ કર્યો હતો. તેની પત્ની જે વર્ષની શિશુકન્યાને રાખી પરલોકવાસિની થઇ હતી. ત્યાર પછી એટલે કે આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષથી વિપિનચંદ્રે જ એક કન્યાને ઉછેરી મોટી કરી હતી. તેનું શરીર કદાપિ સારું રહેતું નહિ. પત્નીના પરલોકવાસ પછી તો વિપિનચંદ્રનું શરીર વિશેષ બગડ્યું. વક્રિલાત કરીને તે સારા પૈસા કમાતો હતો. પહેલાંના વિવાદને યાદ રાખી તેણે પણ આજ સૂધી અવિનાશની કાંઇ બબર લીધી નહોતી. મૃત્યુ બ્યારે તદ્દન પાસે આવી પહોંચ્યું ત્યારે અવિનાશની વાત તેને યાદ આવી.

પત્ર લખાવી તે અધીર જીવે અવિનાશની રાહ જોવા લાગ્યો. પત્ર વાંચીને તે જ દિવસે અવિનાશ વિપિનચંદ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો.

વિપિનચંદ્રનો જીવનદીપ ખુઝાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો. અવિનાશ તેની રોગશય્યા પાસે આવીને બેઠો એટલે તેણે કહ્યું:-
“ભાઈ! તું આવ્યો કે?”

અવિનાશનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. તેણે વિપિનચંદ્રનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:-“વિપિન! પહેલાં તહે મહેને ત્હારી ખીમારીની ખબર કેમ નહોતી આપી?”

ઉત્તરમાં વિપિનચંદ્રે કેવળ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:-“ભાઈ! મ્હારી કન્યાના બાવી જીવનની વ્યવસ્થા કરવા માટે જ મહેં તને બોલાવ્યો છે. મ્હારી સઘળી વિષય સંપત્તિ અને કન્યા હું તને સોંપી જઈશ; તેની તું સંભાળ રાખજે.”

અવિનાશે કહ્યું:-“ભાઈ! ત્હારી પુત્રીનું હું મ્હારી પુત્રીની માફક જ પ્રતિપાલન કરીશ; એ માટે તું બિલકુલ ચિંતા રાખીશ નહિ.”

વિપિનચંદ્રે ક્ષીણ હાસ્ય કરીને કહ્યું:-“એ તો હું જાણુ તો જ હતો. બાલ્યાવસ્થામાં ત્હારો મ્હારા ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ હતો એ હજી મ્હારા સ્મરણમાં છે અને તેથી જ આ કાર્ય તને સોંપવાનો નિશ્ચય કરીને મહેં બોલાવ્યો છે. ત્હારી મુલાકાત કરાવવાના હેતુથી જ ઇશ્વરે હજી સુધી મહેને જીવતો રાખ્યો છે.”

પછી વિપિનચંદ્રે ચાકરને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું:-“રમા ક્યાં છે?”

ચાકરે ઉત્તર આપ્યો:-“બહેન હજી ઊંઘે છે.”

વિપિનચંદ્ર ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો:-“અરેરે! ખીમારી રડી રડીને છેવટે ઊંઘી ગઈ છે!”

થોડા વખત પછી દુર્જન શરીર વાળી એક બાળિકાએ આંખો ચોળતાં ચોળતાં વિપિનચંદ્ર પાસે આવીને કહ્યું:—“બાપા !”

વિપિને દુર્જન હાથે તેને પોતાની પાસે ખેંચી લઇને કહ્યું:—“બહેન ! એટલામાં હાંધ આવી ગઇ કે ? આ જો, તારા કાકા આવ્યા છે.”

બાળિકા તેનાં બન્ને વિશાળ નયનો અવિનાશ તરફ ફેરવી જોવા લાગી. અવિનાશે કહ્યું:—“આવ બહેન ! મહારી પાસે આવ.”

બાળિકા પિતાને વળગી બેસી રહી—તે સહજ પણ ખસી નહિ. અવિનાશે કહ્યું:—“મહેને અજણ્યો જોઇ એ સંદેશાય છે.”

વિપિનચંદ્ર બોલ્યો:—“રમા ! ત્યારે તું જઇને રમ.” રમા નામરજી હોવા છતાં ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી ગઇ.

વિપિનચંદ્રે અવિનાશને કહ્યું:—“ભાઇ અવિનાશ ! રમાને છોડી જતાં મહારું હૃદય ઘણું દુઃખી થાય છે.” થોડા સમય સૂંચી ચુપ રહ્યા પછી પાછું તેણે કહ્યું:—“મહારી સઘળી સંપત્તિ હું રમાને આપી જઈ છું. તું તેને સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરાવજો. વળી ભાઇ ! રમા એની માતાના જેવી અભિમાની છે. મ્હોં ઉઘાડી તે કાંઈ કહી શકતી નથી; છતાં જો એક કદુ વચન સાંભળવામાં આવે છે તો તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવે છે. દેખાવડી પણ એની મા જેવી છે.” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં વિપિનચંદ્રનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું. તેણે અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:—“ભાઇ ! આ અનાથ બાળિકાનું પિતા તરીકે પાલન કરજો.” અવિનાશનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું હતું. તે કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. એવામાં રમાએ બારણા પાસે આવીને પૂછ્યું:—“બાપા ! હું આવું કે ?”

અવિનાશે ઉઠી તેને પોતાના બાળામાં બેસાડી. વિપિનચંદ્રે

રમા તરફ જોઇને કહ્યું:—“બહેન! કાકા ત્હારા ઉપર ધણો પ્રેમ રાખશે. તું તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તજે.”

(૪)

એક દિવસે રાત્રે વિપિનચંદ્ર રમાની માયા તોડી નાંખી આવ્યો ગયો. પ્રભાતકાળે રમાને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, તેના પિતા હવે પાછા આવવાના નથી ત્યારે અવિનાશનાં સેંકડો સાંતવના વાક્ય તેને શાન્ત કરી શક્યાં નહિ. કર્ણુસ્વરે ‘બાપા રે’ કહી તે જમીન-પર પછાડા ખાંવા લાગી. શિશુનું ન્હાનું કોમળ હૃદય શોકના પ્રચંડ આઘાતથી જાણે કે ભાંગી ગયું. અરેરે! એના પ્રાણનું એ ગંભીર દુઃખ કોણ સમજી શકે?

શોકની તીવ્રતા કાંઈક ઓછો થઇ એટલે બેચાર દિવસ પછી રમાને સાથે લઇ અવિનાશ ઘેર આવ્યો. કમલિનીના બાળા પાસે રમાને બેસાડીને તેણે કહ્યું:—“કમળ! આ લે ત્હારી બીજી પુત્રી.”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો વિપિનચંદ્રના રનેહપૂર્ણ મુખનું તેને રમરણ થઇ આવ્યું. અવિનાશે વિશેષમાં કહ્યું:—“એના પિતા ઉપર મ્હારો ધણો પ્રેમ હતો. તું આ કન્યાને સારી રીતે ઉછેરજે.”

રમાએ કમલિનીના મ્હોં તરફ જોઇને પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

કમલિની ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ અવિનાશે કહ્યું:—“એ ત્હારી કાકી છે.” એવામાં દાસીની કંઈ ઉપર બેસી કમલિનીની કન્યા ત્યાં આવી પહોંચી. અવિનાશે કહ્યું:—“જે, આ ત્હારી બહેન. એનું નામ લાવણ્ય છે.”

રમાના મુખ ઉપર સહજ હાસ્યની રેખા ફુટી નીકળી. તેણે લાવણ્યના ગળામાં વળગી પડીને તેને ચુંબન કર્યું. લાવણ્ય પણ રમાના કંઠમાં વળગી પડી હસવા લાગી. કમલિનીએ રમાને કહ્યું:—“તું

લૂગડાં કાઢ; પછી આખો દિવસ લાવણ્ય સાથે રમ્યા કરજે.” એક દાસી રમાને લઇ આવી ગઇ.

કમલિનીએ અવિનાશને પૂછ્યું:—“ રમાનો આપ કાંઈ મૂકી ગયો છે કે, છોકરીને ડૂબાવી ગયો છે ? ”

અવિનાશે સઘળી હકીકત કમલિનીને કહી સંભળાવી. વિરાજ-મોહન પુત્રી માટે ધણી સંપત્તિ રાખી ગયો છે એવું સાંભળી કમલિની રમાના ખરચ પત્ર માટે નિશ્ચિંત થઇ; પરંતુ સત્વર તેની ભૂલ ભાંગી. અવિનાશ રમાની સંપત્તિમાંથી એક પાંચ પણ લીધા સિવાય તેનું પાલન કરવા લાગ્યો. રમાની સંપત્તિને તેણે સ્પર્શ સુધ્ધાં કર્યો નહિ. કમલિનીએ એક દિવસે અવિનાશને કહ્યું:—“ જો રમાનું કાંઈ ન હોત તો જૂદી વાત હતી; એના નામ પર પુષ્કળ રૂપિયા જમા હોવાથી ખરચની રકમ તમારે લેવી ઉચિત છે. ”

અવિનાશે પોતાની સ્ત્રી ઉપર આજે પ્રથમ જ વિરજત થઇને કહ્યું:—“ ના—ના, તું ફરીથી આ શબ્દો ઉચ્ચારીશ નહિ. એ તો આપણી લાવણ્ય ખરાખર છે. ”

અવિનાશના મક્કન પાસે ભોળાનાથનું મક્કન હતું. તેઓ પ્રાર્થના સમાજ હોવાથી કમલિની તેમના કુટુંબના માણસો સાથે વિશેષ ભળતી ભોળાનાથની કન્યા કનકની ઉમ્મર રમાના જેટલી જ હતી. આમ હોવાથી બન્ને વચ્ચે ઘણો સ્નેહ થયો હતો. ભોળાનાથની સ્ત્રી પણ રમા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતી હતી. શિશુહૃદયને પોતાના પારકાના ભેદનું જ્ઞાન હોતું નથી. જે સ્થળેથી સ્નેહ મળે છે તે સ્થળે જ એ આત્મસમર્પણ કરે છે. રમાનો કનક સાથેનો સંબંધ કમલિનીને ગમતો નહોતો. એક દિવસે તેણે રમાને કહ્યું:—“ તું હમ્મેશાં કનકને ઘેર કેમ જાય છે ? વળી સાથે લાવણ્યને પણ કેમ લઇ જાય છે ? જવું

હોય તો તું એકલી જ જમને મેમસાહેબી શિખી આવ.”

તે દિવસે રમા કનકને ઘેર ગઇ નહિ. સ્હાંજે તે લાવણ્યની સાથે બાગમાં રમવા લાગી. લાવણ્યની ઉમ્મર ચાર વર્ષની હતી. તેનું મ્હોં હાસ્યથી પ્રકુલ રહેતું હતું. બન્ને નેત્રો બુદ્ધિમતાથી ઉજળ લાગતાં હતાં. વાતમાં કોઇ તેને હરાવી શકતું નહિ. ધરનાં સઘળાં માણસો તેના ઉપદ્રવથી વ્યાકુળ રહેતાં હતાં; આમ છતાં રમાની પાસે તેનું સ્વરૂપ જૂદું હતું. રમાની કોઇ પણ વાત તે અચ્છા કરતી નહિ. રમા સિવાય તેને એક કલાક પણ ચાલતું નહિ. આથી સર્વ અવાક બની જઇ વિચારતાં કે, આ શાન્ત બાળિકાએ કયા જાદુમંત્રથી આ ચંચળ શિશુને વશ કર્યું છે! રમા બ્યારે વાંચતી ત્યારે લાવણ્ય ગંભીરભાવથી તેની પાસે બેસી સ્લેટ પેન લઇ લખતી હતી. રમા પણ લાવણ્ય વિના રહી શકતી નહિ. ધરનાં સઘળાં-વિશેષતઃ અવિનાશ-રમા ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખતાં હોવાથી કમલિની તેને બે આંખે જોઇ શકતી નહિ. એક દિવસ રમા નજરે નહિ પડવાથી ‘રમા ક્યાં છે?’ કહીને લાવણ્ય રડવા લાગી, તેને રડતી જોઇ તેના બરડામાં મુકી મારી કમલિનીએ કહ્યું:—“રમા જ તારા ચૌદે પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરશે. આખો દિવસ ‘રમા-રમા’ જ ક્યાં કરે છે!” પ્રહાર ક્રિયા તિરસ્કારથી એ બન્ને નિર્દોષ બાળિકાઓ વચ્ચે વહેતો અવિશ્રાન્ત પ્રેમ પ્રવાહ અટકતો નહિ.

આજે કનકને ઘેર નહિ જઇ શકાયાથી રમા અને લાવણ્ય બાગમાં રમવા લાગી. થોડા વખત પછી પાછળથી કનકે આવી બન્ને હાથે રમાની આંખો દબાવી દીધી. લાવણ્ય મ્હોટે સ્વરે બોલી ઉઠી:—
“કનક.”

કનકે રમાની આંખોપરથી હાથ લઇ લાવણ્યના ગાલ ઉપર

ચુંટી ખણવાનો ઢાંગ કરી કહ્યું:—“ તું ખરાબ છોકરી છે ! ”

પછી રમાના ગળામાં વળગી પડીને તેણે કહ્યું:—“ આજે તું મહારે ઘેર કેમ ન આવી ? આજે બાઈને કહી મૅન્જિક્લેન્ટર્ન મંગાવ્યું હતું. તું આવી નહિ તેથી તેનો ખેલ ક્યો નહિ.”

રમાએ કહ્યું:—“ આજે ત્હારે ઘેર આવानी ઇચ્છા જ ન થઇ. ”

કનક જે સ્થળે હોય ત્યાં ચિંતાનું નામ રહેતું નહિ. તેની પ્રકૃતિ આનંદના વહેતા ઝરા જેવી હતી. થોડા સમયમાં જ રમાને પણ તેણે આનંદિતા બનાવી દીધી. સંધ્યા થઇ ગઇ ત્યાં સૂધી ત્રણે બહેનપણીઓ બાગમાં રમ્યા કરી. રાત્રે તેઓ બ્યારે ધરમાં ગઇ ત્યારે કમલિનીએ કહ્યું:—“ રમા ! આટલી રાત સૂધી બાગમાં શું કરતી હતી ? મ્હને લાગે છે કે તું લાવણ્યનું શરીર બગાડીશ. ”

હમ્મેશાં રમાને કોઇ નહિ ને કોઈ કામ માટે કમલિનીનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડતો હતો. આજે હરેક વાતમાં રમાનો તિરસ્કાર કરવામાં જ કમલિનીનો દિવસ પસાર થયો હતો. રમા આજે વિશેષ ચિંતાતુર બની ગઇ હતી ધીમે ધીમે તે અભ્યાસ કરવાના ઓરડામાં જઈ વાંચવા લાગી; પરંતુ અભ્યાસમાં આજે તેનું મન લાગ્યું નહિ. વાંચવું પડતું મૂકી બારી પાસે જઈને તે ઉભી રહી. આકાશમાં અનેક તારાઓ પ્રકાશ્યા હતા. રાત્રિ અંધકારમયી હતી. રમાએ વિચાર્યું આવી જ એક અંધારી રાત્રે તેના પિતા તેનો હમ્મેશાંને માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા હતા. પિતાના સ્નેહનું સ્મરણ થઇ આવતાં તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થવા લાગી. પથારીમાં સૂઇ જઇ ચુપકીદીથી તે રુદન કરવા લાગી.

(૫)

જેત જેતાંમાં રમાને બાર વર્ષ થઇ ગયાં. અવિનાશચંદ્રે ધણી

શોષ કરી તેને માટે એક પાત્ર નક્કી કર્યું. છોકરાના પિતા કાળીચરણને અવિનાશ ઓળખતો હતો. છોકરાનું નામ અરવિંદ હતું. એમ, એ, ની પરીક્ષા પસાર કરી તે બી, એલ, નો અભ્યાસ કરતો હતો. કેટલાંક વર્ષથી તેના પિતાનો પરલોકવાસ થયો હતો. ઘરમાં માતા સિવાય બીજા કોઈ વડિલ નહોતું. અરવિંદ સૌંદર્યસંપન્ન સમ્યક્ચિત્ર યુવક હતો; તેની આર્થિક સ્થિતિ પણ સારી હતી. અરવિંદની માતાએ રમાને જોતાંની સાથે જ પસંદ કરી. વિવાહનો દિવસ પણ નક્કી થઈ ગયો.

વિવાહ થવાનો હતો તેનાથી થોડા દિવસ પૂર્વે એક દિવસે કમલિનીએ રમાનો ધણો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી તે ઘરના એક ખુણામાં બેસી રુદ્ધ કર્યા કરતી હતી. કનકે રમાને ઘેર આવી તેની હૃદયદ્રાવક સ્થિતિનું દર્શન કર્યું. તેણે રમાનું અશ્રુજળ સાફ કરી નાંખી કહ્યું:—“બહેન! તારો વિવાહ થઈ ગયેલો હોવાથી થોડા દિવસ પછી તું ધણા સુખમાં રહી શકીશ. પછી ટાકી તને વઢશે નહિ.”

અવિનાશ એ મકાનની પાસે થઈને જતો હતો. કનકના શબ્દો તેણે સાંભળ્યા. કનક ચાલો ગઈ એટલે રમાને તેણે પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“બહેન! તને અહીં બહુ દુઃખ પડે છે કે ?”

રમાએ માથું હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો. અવિનાશે કહ્યું:—“તારે કનક આજે તારી પાસે દુઃખની વાત કેમ કરતી હતી ?”

રમાનું મોં લાલચોળ બની ગયું. ચુપકોદીથી તે બેસી રહી. અવિનાશે સ્નેહથી તેના મસ્તકપર હાથ ફેરવીને કહ્યું:—“બહેન! તને દુઃખ પડે તારે મહેને કહેતી કેમ નથી? હું તો તને લાવણ્યની માફક જ ગણું છું.”

અવિનાશનાં સ્નેહપૂર્ણ વચનોથી રમાનું સ્વપ્ન દુઃખ બાજુ કે ક્ષણ માત્રમાં દૂર થઈ ગયું. તે દિવસે અવિનાશે કમલિનીને ધણે તિરસ્કાર કર્યો. કમલિનીએ રડીને ઉશ્ચિકું બીજવ્યું તથા વિવાહના દિવસ સૂધી તેણે રમાની સાથે વાત સુઝાં કરી નહિ.

રમાનો વિવાહ થઈ ગયા પછી તેની સાસુ તેને સાથે લઈ થોડા દિવસ માટે પોતાને ગામ ગઈ. માત્ર એક જ માણસના અભાવથી અવિનાશનું ઘર ખાલી જણાવા લાગ્યું. એક સામાન્ય બાળિકાએ સંસારનું કેટલું બધું સ્થાન પૂર્ણ કર્યું હતું તેના સર્વને અનુભવ થવા લાગ્યો. રમા આવી ત્યારથી લાવણ્યનો સંધળો ભાર તેના ઉપર પડ્યો હતો. કમલિનીને કાંઈ જોવું પડતું નહિ. હવે તોફાની લાવણ્યના તોફાનથી તે અસ્થિર બની ગઈ. લાવણ્ય કોઈની વાત સાંભળતી નહોતી—તે ધમાચકડી કર્યા જ કરતી. રમાના અભાવથી તેનું શરીર અડધું થઈ ગયું હતું.

રમાના ચાલ્યા ગયા પછી આનન્દમયી કનક પણ સહજ ગંભીર બની ગઈ. હવે તેના કારણુ વગરના હાસ્યનો ગુંજારવ ઘરમાં થતો નહિ. હવે તે જ્યારે ને ત્યારે લાવણ્યની સાથે રમાની જ વાત કર્યા કરતી હતી તથા સ્નેહના સ્મરણચિહ્ન તરીકે રમાને શી શી વસ્તુઓ મોકલવી તે વિષયનો બંને સખીઓ વિચાર કરતી હતી.

(૬)

રમા તેની સાસુ સાથે પાછી આવી એટલે એક દિવસે કમલિનીએ અવિનાશને કહ્યું:—“રમા કાંઈ બહુ મ્હોટી નથી. કેટલા બધા દિવસથી તે આપણને છોડી ચાલી ગઈ છે! એક વખત તેને તેડી લાવોને.”

અવિનાશે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ એ એને ઘેર જ મઝામાં છે.” કમલિની ક્રોધે ભરાઈ બીજું કાંઈ બોલી નહિ. એક

દિવસે લાવણ્યે પિતાના કંઠમાં વળગી પડીને કહ્યું:—“બાપા ! ખ્હેને તેડી લાવેને. એ નહિ હોવાથી ખ્હેને ધણું દુઃખ થાય છે. ખ્હેને કનકને લખ્યું છે કે, અહીં આવવાની તેની ઘણી ઇચ્છા છે.”

અવિનાશ તે દિવસે જ રમાને તેડી લાવ્યો.

પુત્રવધૂને વિદાય કરતી વખતે અરવિંદની માતાએ અવિનાશને કહ્યું હતું કે, એક જ અઠવાડીઆમાં રમાને પાછી મોકલી દેવી. હવે રમા સિવાય તે રહી શકે તેમ નથી. રમાને જોઇ સર્વ વિસ્મિત બની ગયાં. તેનું પ્રથમનું ચિતાતુર મુખ હવે હાસ્યની પ્રકૃષ્ટતાથી અધિક સુંદર લાગતું હતું. કનકે રમાને જોતાંની સાથે જ કહ્યું:— “ખ્હેન ! અમને છોડી જઇ તું ઘણા સુખમાં હોય એમ લાગે છે.” રમા ઉત્તરમાં માત્ર હસી.

જોત જોતાંમાં અઠવાડીકું પસાર થઇ ગયું. સાસરે જતી વખતે કનક અને લાવણ્યના કંઠમાં વળગી પડી રમા રુદન કરવા લાગી. પહેલાં રમા ઘણી વખત એમ કહેતી કે, એ ત્રણ જણીઓ કદાપિ છૂટી પડશે નહિ. એ વાત યાદ આવતાં કનકે કહ્યું:—“આપણે ત્રણે જણીઓ હમ્મેશાં સાથે રહેતી હોત તો સારું થાત.”

સાસુ પાસેથી માતૃસ્નેહ મેળવી રમા પોતાનું ભૂતકાળનું સઘળું દુઃખ ભૂલી ગઇ. અરવિંદ રમાનાં સ્નિગ્ધ નેત્રોનું દર્શન કરી પ્રથમથી જ મુગ્ધ થઇ ગયો હતો. ધીમે ધીમે રમાના પુષ્પ જેવા સુંદર અને કોમળ હૃદયનો પરિચય મેળવી તે તેને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ મ્હાવા લાગ્યો. સાસુના સ્નેહમાં અને સ્વામીના પ્રેમમાં રમાના દિવસો સ્વપ્નની માફક પસાર થઇ જવા લાગ્યા; આમ છતાં લાવણ્ય અને કનકને તે ભૂલી શકતી નહોતી. હમ્મેશાં તેમને પત્ર લખ્યા સિવાય તેનું ચિત્ત શાન્ત થતું નહિ. અરવિંદે એક દિવસે હસીને

કહ્યું:-“ જ્યારે તું ત્યાં હતી ત્યારે મ્હને તો રાજ પત્ર લખતી નહોતી. મ્હને લાગે છે કે, મહારા કરતાં પણ તું ત્હારી બન્ને સખીઓને વિશેષ મ્હાય છે, કેમ ખરુંને?” રમા શર્માઈ જઈ ત્યાંથી પલાયન કરી ગઈ.

(૭)

દુઃખિની રમાના ભાગ્યકાશમાં સુખસૂર્યનો ઉદય થયો. બે વર્ષમાં તો તેણે એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. અવિનાશે રમાની સઘળી સંપત્તિ તેને સ્વાધીન કરી દીધી. એ સંપત્તિમાંની એક પાછને પણ તેણે સ્પર્શ કર્યો નહિ.

યથા સમયે લાવણ્ય અને કનકનો વિવાહ પણ થઈ ગયો તથા તેઓ સાસરે જઈ રહેવા લાગી. આમ છતાં ત્રણે સખીઓ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો. કેટલાક કાળના અંતરે તેમનું મિલન પણ થતું હતું. અસ્તુ:

અકબર રાજ્ય રાજ રચ (ભાગ ૧-૨.)

અકબર બાદશાહના રાજત્વકાળ સમયે બનેલી એક મમ્ બેદક ઘટના. શાહબદા સલિમની વિલાસપ્રિયતા, નશીબનખીખીની સાહસિકતા, મહારાજ ખીરખલ તેમજ જહાન્નરખાનના શિરપર આવેલાં પ્રાણહારક સંકટો, આગ્રાના આરામમંજીવનો અદ્ભુત ઇતિહાસ, અકબરશાહનો રંગમહેલ, મહેરુનિસાનો મોહ, અદ્ભુત ભિરવી, ઇસ્કાન્દાર અને સલિમા, તથા સિકન્દર અને સેરિનાનો અપૂર્વ પ્રેમ એ વગેરે વાંચતાં તમે તદ્દલીન બની ગયા સિવાય રહેશો નહિ. બન્ને ભાગનું પાકું સોનેરી પૂઠું. સચિત્ર પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૫૦ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૪-૦-૦

હુહાણા-ખંધુ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

મોરનાં પીંછાંમાં કાગડો.

(૧)

ગ્રીષ્મકાળ છે. રજનીચંદ્રનું સંધ્યાભોજન થઇ ગયું છે, આઠ વાગ્યા છે; છતાં હજી સૂધી લંડનમાં દિવસનો સ્પષ્ટ પ્રકાશ છે. જુન માસમાં રાતના નવ વાગતાં પહેલાં અંધકાર થતો નથી.

રજનીચંદ્ર બેન્ચવૉટરમાં રહેતો હતો-કાયદાનો અભ્યાસ કરતો હતો-ખાસ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માટે જ તેના કાકાએ તેને વિલાયત મોકલ્યો હતો. બે વર્ષથી તે આવેલો હોવા છતાં હજી સૂધી પુસ્તકો ખરીદવાનો કિંવા કાયદાનું લેકચર સાંભળવાનો અવકાશ તેને મળ્યો નથી. હમણાં તેણે એક ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ વખતે દેશમાંથી રૂપિયા આવશે એટલે તે કાયદાની એક બે ચોપડીઓ ખરીદશે તથા ગ્રીષ્મકાળની રજઓ પાંચી ટર્મ ચાલુ થશે એટલે તે નિયમિત રીતે લેકચર સાંભળવા જશે. આજકાલ કરતાં બે અઠવાડીઆંથી તે કોઇ પણ થીએટરમાં ગયો નથી. ગયા રવિવારે તે મિસ મૅનિંગ સાથે મુલાકાત કરી આવ્યો છે.

લૅન્ડ લેડી આવી ટેબલ સાફ કરવા લાગી. રજનીચંદ્રે સિગારેટ ટુંકતાં કુંકતાં કહ્યું:-“ મિસિસ બ્રાઉન. ”

“ કેમ શું છે મહાશય ? ”

“ મહને દશ શિલિંગ ઉછીના આપી શકશો ? ”

એપ્રેન વસ્ત્રથી હાથ લુંછતાં લુંછતાં મિસિસ બ્રાઉને કહ્યું:-
“ દશ શિલિંગ ? મિસ્ટર ચૅટર્લ ! હું ઘણી દુઃખિત થાઉં છું. મહારી પાસે કાંઇ નથી. આપનું ત્રણ અઠવાડીઆંનું ખીલ બાકી રહ્યું છે-

તેથી મ્હારે ધણું દુઃખ વેઠીને ચકાવવું પડે છે. દૂધવાળો પૈસા લેવા આવ્યો હતો, તેને ત્રણ વખત પાછો કાઢ્યો છે. માંસવાળાને—”

રજનીચંદ્ર વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો:—“ મિસિસ બ્રાઉન ! ”

“ મહાશય ! ”

“ એ સધળું મ્હને કહેવાથી કાંઈ લાભ છે કે ? જુઓ, આવતા અઠવાડીઆમાં દેશમાંથી મ્હારા રૂપિયા આવશે. વીસ પાઉંડ આવશે—એક અડધો રૂપિયો નહિ. મ્હારા આ શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો આ જુઓ મ્હારા ઘરનો પત્ર. ”

આમ કહી ખીસ્સામાંથી એક બંગાળી ભાષામાં લખાયેલો પત્ર બહાર કાઢી રજનીચંદ્રે ગર્વપૂર્વક મિસિસ બ્રાઉનના હાથમાં આપ્યો. સાર પછી મ્હોં દયાવી તે મૃદુ હાસ્ય કરવા લાગ્યો.

મિસિસ બ્રાઉને પત્ર હાથમાં લઇ, દીપક પાસે જઇ બે ત્રણ વખત ફેરવી ફેરવીને જોયા પછી કહ્યું:—“ આ કયી ભાષા છે મહાશય ? ”

“ કયી ભાષા ? બંગાળી—બંગાળી. તમે બંગાળી નથી વાંચી જાણતાં કે ? ”

“ બંગાળી ? Dear me ! હું બંગાળી ક્યાં જાણું છું મહાશય ? ”

“ તમે નથી જ જાણતાં ? ”

“ ના, મિ. ચેટર્લી. ”

“ I see—હું એમ ધારતો હતો કે, તમે બંગાળી જાણો છો. ફીક છે, હું એ હકીકતનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી તમને સંમળાવું છું. ”

આમ કહી રજનીચંદ્રે ઉઠીને લૅન્ડ લેડી પાસે ગયો. પત્ર હાથમાં લઇ આમતેમ નજર કરીને તેણે કહ્યું:—“ આ જુઓ—અહીં લખ્યું છે કે, ‘ અહીં’ તાપ બહુ પડે છે. બરફ બહુ મોંઘી મળે છે. ’ સાંભળ્યુંને ? ”

મિસિસ ડ્રાઉને સંશયસહિત કહ્યું:—“ હા સાંભળ્યું. ”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ એનો અંગ્રેજી અર્થ એવો થાય છે કે, ‘I am sending you twenty pounds next week.’ હવે ખાત્રી થઈને ? જાઓ તમારી પાસે ન હોય તો તમારા સ્વામી પાસેથી ઉછીના લાવી આપો. આવતા અઠવાડીયામાં ભારે રકમનો એક એક તમને મળશે. ”

મિસિસ ડ્રાઉને સહજ ચિંતા કરીને કહ્યું:—“ હમણાં જ જોઈએ કે ? કાલે સહવારે આપું તો નહિ ચાલે ? ”

રજનીચંદ્રે જોરથી માથું ધુણાવી કહ્યું:—“ The idea ! જુઓ, આજે રાત્રે નવ વાગ્યે મિસ મૅનિંગની Soireeમાં મૂકે નિમંત્રણ છે. હું શું સંધ્યાવેશ પહેરી સાધારણ માણસની માફક આમનિવસમાં બેસીને ત્યાં જઉં ? મૂકે કેમ જોઈશે. ”

“ ક્યાં જવાના છો મહાશય ? ”

“ મિસ મૅનિંગની ‘ Soiree ’માં. ‘ Soiree ’ કેને કહે છે એ જાણો છો ? ”

“ ના—નથી જાણતી. ”

“ ઇવાનગપાર્ટી નામ સાંભળ્યું છે ને ?—ફ્રેન્ચ ભાષામાં તેને Soiree કહે છે. ”

વિસ્મયથી મિસિસ ડ્રાઉને કહ્યું:—“ Dear me ! ”

“ તમે જઈને પૈસા લાવી આપો. ત્યાં સૂધીમાં હું સંધ્યાવેશ પહેરી આવું છું. ”

“ ઠીક જઈ છું. ”

“ વળી મહારા આ બેઠકખાનામાં થોડાં બિસ્કુટ અને બિહસ્કી મૂકી રાખજો. એ સ્થળે સુંદરી મહિલાઓની સાથે પ્રેમાલાપ કરી

ધણો થાકી જઇને હું આવીશ. મહેને એ વખતે બૂખ લાગી હશે, સમજ્યાં ? ”

“ ઠીક, હમણાં મૂકી રાખીશ. ”

મિસિસ બ્રાઉન અદૃશ્ય થઇ. રજનીયંદ્રે પણ અસ્પષ્ટ સ્વરે એક ગાનના શબ્દો લલકારતાં લલકારતાં સંધ્યા સમયનો પોષાક પહે-
રવા માટે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

(૨)

રાત્રે નવ વાગ્યા પછી રજનીયંદ્રની કૅમ ઇમ્પીરીઅલ ઇન્સ્ટી-
ટ્યુટ પાસે જઇ ઉભી રહી. એ એક આલીશાન મકાન છે. એના
ધણા વિભાગ અને હોલ છે. ‘જહાંગીર હોલ’માં મિસ મૅનિંગની સાંધ્ય-
મિલન સભા મળી છે. મિસ મૅનિંગ વચ્ચે વચ્ચે આવી મિલનસભા
બોલાવે છે. લંડનપ્રવાસી સર્વ ભારતવાસીઓને તે નિમંત્રિત કરે છે.
ધણાં ભારતહિતૈષી અંગ્રેજ નરનારીઓને પણ આમંત્રણ કરવામાં
આવે છે. આનંદવિનોદની વ્યવસ્થા કરી રાખવામાં આવે છે. ભારત-
વાસીઓની સાથે ત્યાંના વિશિષ્ટ સમાજનો પરિચય કરાવવાનો જ
એ સાંધ્યમિલનનો ઉદ્દેશ હોય છે.

કૅમમાંથી ઉતરી રજનીયંદ્ર ઉપર ગયો. સીડીપરથી દીપકોનો
પ્રકાશ તેના જોવામાં આવ્યો. નરનારીઓના મૃદુ આવાપના શુન્ન-
ધ્વનિએ તેના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર જતાં રજનીયંદ્રે ઘણું
માણસોને ઉપસ્થિત થયેલાં જોયાં. મહિલાઓએ ધણા નયનમનોહર
પોષાક પહેર્યા હતા. રજનીયંદ્રે જોયું કે, એક ઠેકાણે એક ભારતવર્ષીય
મહારાજા પ્રાચ્યવેશમાં સુસજ્જિત થઇ કેટલાક પુરુષ અને મહિલા-
ઓની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. બીજે ઠેકાણે ભારતવર્ષના એક
પેન્શનર લૅફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર એક પારસી ગૃહસ્થ અને તેની સ્ત્રી સાથે

હાસ્યાલાપ કરતા હતા. ધણું માણસો ઉમાં ઉમાં જ વાતચિત કરતાં હતાં. અને આમતેમ ફરતાં હતાં. આમતેમ કેટલાંક મખમલમંડિત આસનો યથાસ્થિત ગોઠવેલાં હતાં—કોઇ કોઇ એ આસનપર જઇ બેસતાં હતાં.

એ સ્થળે પ્રવેશ કરી રજનીચંદ્ર પ્રથમ મિસ મૅનિંગને શોધવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી હાલના એક ઠેકાણે મિસ મૅનિંગને જોઇ તેની પાસે જઇ તેણે અભિવાદન કર્યું. મિસ મૅનિંગે કાળા રંગનો મૂલ્યવાન પોષાક પહેર્યો હતો. તેનું મુખમંડળ પ્રશાંત, પ્રકુલ અને હાસ્યવિકસિત હતું. તેના સફેદ કેશગુચ્છ વિદ્યુતના પ્રકાશથી અપૂર્વ શોભામય જણાતા હતા.

રજનીચંદ્રની સાથે કરમર્દન કરી મિસ મૅનિંગે કહ્યું:—“તમને આવેલા જોઇ આનંદિત થાઉં છું.” આવાં પીળાં એ ચાર સ્નેહમય વચનો ઉચ્ચારી રજનીચંદ્રને કેટલાંક નરનારીઓ સાથે તેણે પરિચિત કર્યો. રજનીચંદ્રે થોડા સમય સુધી એ માણસો સાથે વાતચિત કરી. એવામાં હાલના એક ખુણામાં પિયાનો વાગવા માંડ્યો. એક અંગ્રેજ મહિલા, સર એડ્વીન આર્નોલ્ડ રચિત એક ભારતવર્ષીય કવિતાનો અનુવાદ સુર મેળવી ગાવા લાગી.

આમ તેમ ફરતાં રજનીચંદ્રે જોયું કે, તેનો એક મિત્ર, લુવન-ચંદ્ર દત્ત એક વૃદ્ધ અંગ્રેજ મહિલા સાથે વાતચિત કરે છે. રજનીચંદ્રને જોઇ તેણે તત્કાળ તેને એ મહિલા સાથે પરિચિત કરાવી દીધો: “મિસ્ટર ચૅટર્લે—મિસ ટેમ્પલ.”

મિસ ટેમ્પલ એક વિરામાસનપર બેઠી હતી. તેણે રજનીચંદ્રને કહ્યું:—“આવો,—મહારી પાસે બેસો.”

રજનીચંદ્રે યથાસ્થાને બેસીને કહ્યું:—“આપ કેટલા વખતથી આવ્યા છો?”

“ મહત્તે આવ્યાને અડધો કલાક થયો હશે. આપનું નામ હું
બરાબર સાંભળી શકી નથી. ”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ મહારુ' નામ ચેંટઈ છે.

“ ચેંટઈ ? ચેંટાપાડયાય ? આપ બ્રાહ્મણ છો કે ? ”

“ હા, આપ બધું જાણતાં હો એમ લાગે છે ! ” આમ કહી
રજનીચંદ્ર હસ્યો.

મિસ ટેમ્પલે તેના કોતુહાસ્ય તરફ સહજ પણ લક્ષ્ય આપ્યા
સિવાય, પોતાના બન્ને હાથ પ્રાચ્ય ભાવથી લલાટ સુધી ઊંચા કરી
કહ્યું:—“ નમસ્કાર. ”

હસતાં હસતાં રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ નમસ્કાર—નમસ્કાર. આપ આ
બધું ક્યાંથી શિખ્યાં ? ”

ભુવન દત્તે કહ્યું:—“ મિસ ટેમ્પલ હમણાં ભારતવર્ષમાં ફરી
આવ્યાં છે. ”

રજનીચંદ્ર બોલ્યો:—“ Oh, how interesting ! આપ કેટલો
વખત ભારતવર્ષમાં હતાં ? ”

“ છ માસ. ”

“ આપનો એ સમય આનંદમાં ગયો હતો ને ? ”

વૃદ્ધાએ ગંભીરભાવથી કહ્યું:—“ હું આનંદ કરવા નહોતી ગઇ,
શિક્ષણ મેળવવા ગઇ હતી. ”

મિસ ટેમ્પલનો ભાવ જોઇ તથા તેનો ઉત્તર સાંભળી રજનીચં-
દ્રને સહજ આશ્ચર્ય લાગ્યું; છતાં મૌખિક ગાંભીર્યનું અવલંબન કરીને
તેણે કહ્યું:—“ આપનો ઉત્તર સાંભળી સુખી થાઉં છું. આ દેશનાં
ધણાં માણસો આનંદ ભોગવવા માટે જ ભારતવર્ષમાં જાય છે. ભા-
રતવર્ષના હજારો વર્ષના જ્ઞાનનું સંધાન તેઓ મેળવી શકતાં નથી. ”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“આપે ખરું કહ્યું છે. મહારા સહભાગ્યે એ ચાર મહાત્માઓની સાથે ત્યાં મહારી મુલાકાત થઈ હતી. તેમને મુખે હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા સાંભળી હું ધન્ય થઈ આવી છું.”

રજનીચંદ્રે પરમ ધાર્મિક બનીને કહ્યું:—“હિંદુ ધર્મ જગતના સર્વ ધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય એ બન્ને અમારા ચિર ગૌરવના વિષય છે.”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“આપે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે કે?”

“સામાન્ય.”

“મહેં સંસ્કૃત શ્લોક સાંભળ્યા છે. એ ધ્વનિ જેવો મધુર તેવો જ ગંભીર છે. આપ એક એ સંસ્કૃત શ્લોક બોલો જોઈએ.”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ઠીક, સાંભળો—

કશ્ચિત્ કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારપ્રમતઃ

શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષ ભોગ્યેન મર્ત્યુઃ।

યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ

સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસન્તિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥”

રજનીચંદ્ર ચુપ રહ્યા મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“વાહ! બહુ સુંદર! મિસ્ટર ચેટર્જી! આ શ્લોક કોઈ ધર્મગ્રંથમાં છે કે?”

રજનીચંદ્રે પોતાના મિત્ર ભુવન દત્ત તરફ જોઈ સહજ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“એને સર્વાંશે ધર્મગ્રંથ તો ન જ કહી શકાય. આ દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધીના એક ગ્રંથનો પહેલો શ્લોક છે.”

મિસ ટેમ્પલે ઉત્સાહથી કહ્યું:—“ઠીક-ઠીક. એ શ્લોકનો ભાવર્થ શો છે?”

પ્રથમના જેવા ગંભીર ભાવથી રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“એનો ભાવર્થ ધણો ગૂઢ છે. સંક્ષેપમાં સમજાવી શકાય તેમ નથી. આત્માના

અવિનશ્વરત્વનું પ્રતિપાદન કરે એવી એક બે યુક્ત એમાં છે. ”

“ અંથનું નામ શું છે મિસ્ટર ચૅટર્જી ? ”

“ મેઘદૂત. ”

મિસ ટેમ્પલે તત્કાળ કહ્યું:—“ મેઘાકુટા ? By કાલિડાસા ? ”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ રજનીચંદ્રનું મોં લેવાઈ ગયું. તેણે વિચાર્યું કે, મિસ ટેમ્પલને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ તથા કોઈ સમયે તેણે મેઘદૂત વાંચ્યું હશે ! પોતાની સઘળી ચાલાકી પકડાઈ ગયેલી ધારી તે વિમાસણમાં પડ્યો. આ વખતે કાંઈ વિચાર કરી ભુવન દત્ત ત્યાંથી બીજે રથને ચાલ્યો ગયો. હવે ઉત્તર આખ્યાસિવાય રજનીચંદ્રનો છુટકો નહોતો. તેણે કહ્યું:—“ હા, કાળિદાસનું રચેલું મેઘદૂત. ”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“ અહા ! જો હું કદાચ સંસ્કૃત જાણતી હોત તો કેવું સારું ! જો એ અંથ મહારાથી વાંચી શકાત તો ! ”

રજનીચંદ્ર આ શબ્દો સાંભળી સમજી શક્યો કે, વિપદની આશંકા અમૂલક છે. મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“હું એમ ધારતી હતી કે મેઘદૂત એક કાવ્યગ્રંથ છે. ”

રજનીચંદ્રે ઉત્સાહસહિત કહ્યું:—“ હા, મિસ ટેમ્પલ ! એ એક કાવ્યગ્રંથ જ છે. ઉચ્ચ અંગનાં સઘળાં કાવ્યો દર્શન છે તથા સઘળું સુંદર દાર્શનિક તત્ત્વ કવિતા છે. ”

આ સમયે હાલના બીજા ખુલામાં ટંગ ટંગ કરતો પિયાનો વાગી ઉઠ્યો. એક ગૃહસ્થ ગાન ગાવા લાગ્યો. ગાન પૂર્ણ થયું એટલે રજનીચંદ્રે મિસ ટેમ્પલને કહ્યું:—“આપ ધણું થાકી ગયેલાં જણાઓ છો. આપને કાંઈ પેય વસ્તુ લાવી આપું કે ? ”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“ ચાલો, હું આપની સાથે જ આવું છું. ”

રજનીચંદ્ર પોતાના હાથમાં મિસ ટેમ્પલનો હાથ લઇ જે ઓરડામાં નાસ્તા પાણીની વ્યવસ્થા હતી એ ઓરડામાં ગયો; એ સ્થળે કેટલીક મહિલાઓ મહા કાંશી વગેરેનો સદ્વ્યવહાર કરતી હતી. તેમના સહચર પુરુષો તેમની સેવામાં વ્યસ્ત હતા.

રજનીચંદ્રે મિસ ટેમ્પલને એક આસન ઉપર બેસાડીને કહ્યું:—
“ આપને શું લાવી આપું ? મહા કે કાંકી ? ”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“ ધણી ગરમી લાગે છે. કોઇ ઠંડી વસ્તુ લાવી આપો. ”

“ ક્લેરેટ કપ* લાવી આપું કે ? ”

“ના-ના, એમાં માદક વસ્તુ ભળેલી હોય છે. ભારતીય માંથી અત્રે આવ્યા પછી હું એવી વસ્તુઓને સ્પર્શ કરતી નથી. ”

મનમાં ને મનમાં હસી પ્રકાશમાં રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ ત્યારે એક હોમ મેઇક લેમોનેડ લેશે ? ”

“ ધન્યવાદ. ”

મિસ ટેમ્પલને શીતળ કરી રજનીચંદ્ર પુનઃ તેને હાલમાં લઇ ગયો. મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“ વખત ધણો થયો છે—હવે હું ઘેર જાઉં છું. આપની સાથે વાતચિત કરી હું સુખી થઇ છું. આપ વચ્ચે વચ્ચે મહેને મળવા આવજો. આ સ્થો મહારું કાર્ડ. ”

રજનીચંદ્રે તેને ધન્યવાદ આપી પોતાનું એક કાર્ડ આપ્યું. પછી કહ્યું:—“ આપ એકલાં આવ્યાં છો કે ? ”

“ હા. ”

“ હું નીચે આવી આપને ગાડીમાં બેસાડી શકીશ કે ? ”

“ ના, ધન્યવાદ. આપ તકલીફ લેશે નહિ. ”

* ક્લેરેટ મિશ્રિત એક પ્રકારના શરબતનું નામ Claret cup.

“ એમાં તકલીફ જેવું શું છે ? એથી તો ઉલટો મ્હને વિશેષ આનંદ થશે. ”

“ બહુ ધન્યવાદ આપું છું. બહે ત્યારે ચાલો. ”

રજનીચંદ્રે બાડાની એક કુંબ બોલાવી તેમાં મિસ ટેમ્પલને બે-સાડવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેણે નીચે ઉતરી રસ્તા ઉપર ઉપસ્થિત થઈને જોયું કે, એક મ્હોટી બે બોડાની ધરની ગાડી મિસ ટેમ્પલ માટે રાહ જોઈ ઉભી હતી. એ ગાડી જોઈ રજનીચંદ્ર વિસ્મિત બની ગયો, કેમ કે, લંડનમાં એવી ગાડી કોઈ સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ રાખી શકે એ અસંભવ હતું.

ગાડીમાં બેસતી વખતે મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—કાલે બપોર પછી આપને કાંઈ કામ છે કે ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે કાલે આવી મ્હારી સાથે મ્હા પીશે ? ”

“ ધન્યવાદ. ધણા આનંદથી પીશ. ”

‘ ગુડ નાઇટ ’ કહી મિસ ટેમ્પલ ગાડીમાં બેઠી. ક્ષણ માત્રમાં જ ગાડી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

(૩)

બીજે દિવસે રહવારનો નાસ્તો લીધા પછી રજનીચંદ્રની લેન્ડ લેડીએ તેને પૂછ્યું:—“ મહાશય ! ગઈ કાલની રાત્રિનો આપનો વખત આનંદમાં પસાર થયો હતોને ? ”

સહજ વિનોદ કરવાના વિચારથી રજનીચંદ્રે એક નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હા મિસિસ બ્રાઉન. ”

લેન્ડ લેડીએ કહ્યું:—“ આમ નિશ્વાસ કેમ મૂકો છો ? ”

રજનીચંદ્રે કૃત્રિમ ચિંતાદર્શક બાવથી કહ્યું:—“ મિસિસ આઉન ! મહારી સ્થિતિ ધણી ખરાબ છે. ”

“ કેમ શું થયું છે ? ”

“ ગઇ રાત્રે હું પ્રેમમાં પડ્યો છું. ”

લૅન્ડ લેડીએ ઉચ્ચ હાસ્ય કર્યું. તેણે કહ્યું:—“ સારું-સારું, એ તો આનંદની વાત છે. છોકરી બહુ સુંદર છે કે ? ”

“ હા મિસિસ આઉન ! એ ધણી બયાનક સુંદર છે. ”

“ How interesting ! કહો મહાશય ! સંબંધી હકીકત મહેને કહો. ”

“ શું કહું ? કહેવા જેવા શબ્દો સંજ્ઞતા નથી. ”

મિસિસ આઉને મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ પ્રથમ પ્રણય પ્રસંગે એમ જ થાય છે. ”

રજનીચંદ્રે ખુરસીમાં ટટાર બેસીને કહ્યું:—“ મિસિસ આઉન ! તમારી સાથે કોઇ કદાપિ પ્રેમમાં પડ્યું હતું કે ? ”

મિસિસ આઉને રાષે ભરાઇને કહ્યું:—“ મહાશય ! કોઇના અંતરમાં પ્રેમ ઉપજાવવા જેટલી યૌગ્યતા મહારામાં નથી કે ? ”

“ ના-ના, હું એવું નથી કહેતો. તમે કોઇ કેમ કરો છો ? ”

“ મહારી સાથે જો કોઇ પ્રેમમાં ન પડ્યું હોય તો મહારો વિવાહ કેવી રીતે થયો ? ”

“ ખરું છે. તમે વિવાહિતા રમણી છો એ વાત હું જૂલી ગયો હતો. તમને જોતાં તમે પરણેલાં હો એમ લાગતું નથી. ”

મનમાં ને મનમાં ખુશી થઇ મિસિસ આઉને કહ્યું:—“ આપે ખરું કહ્યું છે. ધણાં માણસો મહારી ખરી ઉમ્મર કરતાં મહેને ન્હાની ધારે છે. ઠીક છે, મહારી ઉમ્મર કેટલી હશે તે આપ કહો જોઇએ. ”

મિસિસ બ્રાઉનની ઉમ્મર પચાસ વર્ષ ઉપર હતી એમ હરેક દર્શક સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ હતું. રજનીચંદ્રે રંગ જોવાના વિચારથી કહ્યું:—“ કેટલી ? ત્રીસ વર્ષની ? ”

મિસિસ બ્રાઉનનું મુખ આનંદથી પ્રકુલ બની ગયું. તેણે કહ્યું:—
“ ના, થોડી વધારે છે. આપની પ્રેમિકાનું નામ શું છે મહાશય ? ”

“ મિસ ટેમ્પલ. ”

“ આપના તરફ તેનો કેવો ભાવ છે ? ”

“ એ સંબંધી હું શું જાણું ? આજે એણે મને મહા પીવાનું નિમંત્રણ કર્યું છે. ”

“ સારું—સારું. I wish you a happy afternoon. ”
કહી લૅન્ડ લેડી ચાલી ગઈ.

મ્હોંમાં પાછપ રાખી રજનીચંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો. ગઈ કાલે મેઘદૂતના શ્લોક માટે કેવું વિષમ સંકટ ઉપસ્થિત થયું હતું એનું સ્મરણ કરતાં તેને હસવું આવવા લાગ્યું. ગમે એમ હો, મિસ ટેમ્પલ એક અદ્ભુત રમણી છે. આજે બે કલાક પહેલાં ઘેરથી નીકળી બ્રિટિશ મ્યૂઝીઅમમાંથી કેટલાક ‘અસલ’ ધર્મશાસ્ત્રના શ્લોક મુખરથ કરી મિસ ટેમ્પલ પાસે જવાનો રજનીચંદ્ર વિચાર કર્યો હતો. યોગશાસ્ત્ર સંબંધીના પણ બે ચાર બોલ સંગ્રહ કરી મિસ ટેમ્પલને વિસ્મિત બનાવી દેવાનો તેનો વિચાર હતો.

ચાર વાગ્યા એટલે બ્રિટિશ મ્યૂઝીઅમમાંથી બહાર નીકળી એક કંપ લઈ રજનીચંદ્ર મિસ ટેમ્પલને ઘેર ઉપસ્થિત થયો. એ મકાન પોર્ટલૅન્ડ પ્લેસમાં આવેલું હતું. એ સ્થળે ધણું ધનવાન માણસો રહેતાં હતાં.

રજનીચંદ્રે ટ્રાઈગ રૂમમાં પ્રવેશ કરી થોડા સમય સૂંધી રાહ જોઈ. પછી મિસ ટેમ્પલે એ સ્થળે ઉપસ્થિત થઈ તેને હિંદુ રીતિ

પ્રમાણે નમસ્કાર કર્યા. મિસ ટેમ્પલે આસનપર બેસીને કહ્યું:—
“ દિવાલ ઉપરની આ છબી આપ જોઈ શકો છો કે? એ મહારા
ગુરુ છે. ”

રજનીચંદ્રે જોયું કે, દિવાલ ઉપર મીંચેલાં નેત્રાવાળી, અર્ધ-
નમ્ર શરીરવાળી એક યંગાળી મૂર્તિ હોય તેની નીચે અંગ્રેજી અને
સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું હતું કે, ‘સ્વામી યોગાનંદ.’

યોગશાસ્ત્ર સંબંધીની વાત કાઢી પોતે તરત મેળવેલી વિદ્યા
પ્રકાશિત કરી રજનીચંદ્રે મિસ ટેમ્પલને વિસ્મિત બનાવી દીધી.
છેવટે તેણે પૂછ્યું:—“ આપે સ્વામીજી પાસેથી યોગશાસ્ત્ર સંબંધી કંઈ
ઉપદેશ લીધો છે કે? ”

“ ના, કારણ હજી મહને અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નથી.
સ્વામીજીએ કહ્યું છે કે, ત્રણ વર્ષ સૂઝી નિરામિષ ભોજન કરી શુદ્ધા-
ચારથી રહી મહારે પાછું ભારતવર્ષમાં જવું. એ સમયે તેઓ મહને
શિક્ષણ આપશે. તેમણે મહને હમ્મેશાં ગંગાજળ પીવા કહ્યું હતું;
પરંતુ અત્રે ગંગાજળ ક્યાંથી મળે? હું અત્યંત વિશુદ્ધ સ્વચ્છ-
જળ પીઉં છું જેથી કોઈ પણ પ્રકારે આધ્યાત્મિક અપકાર થઈ શકે
તેમ નથી. ”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ ગંગાજળનું માહાત્મ્ય ક્ષણ છે. આપે
Mark Twain નું More Tramps Abroad પુસ્તક વાંચ્યું
છે કે? ”

“ ના. ”

“ એ પુસ્તકમાં માર્ક ટ્વેઇનને પોતાના ભારતવર્ષના પ્રવાસનું
વર્ણન કર્યું છે. કાશીમાં એક યુરોપીય સિવિલ સર્જન સાથે તેની
મુલાકાત થઈ હતી. ડૉક્ટર સાહેબે માર્ક ટ્વેઇનને ગંગાજળ સંબંધીની

એક વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષાની વાત કહી હતી. એ વાત ધણી વિસ્મય-જનક છે.”

મિસ ટેમ્પલે ઉત્કંઠિત બની જમને પૂછ્યું:—“ એવી તે શી વાત છે ? ”

“ એમ લખેલું છે કે, એ ડૉક્ટરે એક સમયે એક પાત્રમાં ગંગાજળ અને ખીજ પાત્રમાં કૂવાતું જળ લઈ પરીક્ષા કરી હતી. પ્રત્યેક પાત્રમાં તેમણે થોડાં થોડાં ક્રાક્ષેરાના જીવાણુ નાંખ્યાં હતાં. ૪૮ કલાક પછી તપાસ કરી જોતાં ગંગાજળમાંના સઘળાં જીવાણુ મરી ગયેલાં અને કૂવાના જળમાંનાં જીવાણુ સહસ્રધા વધી ગયેલાં જણાયાં હતાં. ”

આ સાંભળી મિસ ટેમ્પલ અત્યંત ઉત્તેજિત બની ગઈ. ખીજ બે ચાર સંસ્કૃત શ્લોક ઉચ્ચારી તથા વાતચિત કરી રજનીચંદ્રે તેને દિગ્મૂઢ બનાવી દીધી.

છ વાગ્યા. રજનીચંદ્ર વિદાય થવાને ઉઠ્યો. મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—

“ આવતા શનિવારે સંઘ્યા સમયે આપને કાંઈ કામ છે કે ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે તે દિવસે અત્રે પધારી આપ મહારી સાથે ડિનર લેશે કે ? ”

“ ધન્યવાદ. ઘણા આનંદસહ આવીશ. ”

“ પણ હું વેજીટેરીઅન છું. આપ માંસભોજન કરો છો કે ? ”

“ કહેં તો છું. ”

“ ત્યારે આપને કષ્ટ થશે. ”

“ ના, મિસ ટેમ્પલ ! મહને બિલકુલ કષ્ટ નહિ થાય; અમારા હિંદુ સંસ્કાર નિરામિષ ભોજનના જ પક્ષપાતી છે; છતાં આ દેશમાં

આરી સ્વાસ્થ્ય સાચવવા માટે જ માંસભોજન કરવું પડે છે. ”

મિસ ટેમ્પલે ઉત્તેજિત બાવથી કહ્યું:—“ બૂલ છે—ગંભીર બૂલ છે. માંસ ભોજન કર્યા સિવાય આ દેશમાં સ્વાસ્થ્ય સચવાતું નથી એ કેવળ એક કુસંસ્કાર છે. આજકાલ કરતાં છ માસથી અર્થાત્ હિંદુ-સ્તાનથી અત્રે આવી ત્યારથી હું નિરામિષ ભોજન કરું છું. મહારું સ્વાસ્થ્ય આપને ખરાબ જણાય છે કે ? ”

રજનીચંદ્રે વિસ્મિત બની ગયા જેવો ભાવ દર્શાવી કહ્યું:—
“ શું કહો છો ! ત્યારે હું પણ હવેથી નિરામિષ ભોજન કરીશ. એ જ મહને તૃપ્તિજનક છે. ”

મિસ ટેમ્પલ પ્રસન્ન થઇ. તેણે કહ્યું:—“ શનિવારે સાત વાગ્યે આવજો. ”

(૪)

શનિવાર આવ્યો. રજનીચંદ્ર સંધ્યાનો પોષાક પહેરી તૈયાર થયો. તેની લૅન્ડ લેડીએ આવીને કહ્યું:—“ મિસ્ટર ચૅટર્જી, આજે આપ બહાર ડિનર લેશો કે ? મહને તો તમે પ્રથમથી કહ્યું નહોતું. ”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“ મિસિસ આઉન ! હું તમને કહેવું તદ્દન બૂલી ગયો હતો. મહારું મન ઘણું ચંચળ બની ગયું હતું. ”

લૅન્ડ લેડીએ કહ્યું:—“ પ્રેમમાં પડવાથી માણસ ચંચળ જ બની જાય છે. આપને પ્રેમિકાને ત્યાં નિમંત્રણ છે કે ? ”

“ હા મિસિસ આઉન ! જો એમ ન હોય તો આટલી સાવ-ધાનતાથી પોષાક શા માટે પહેરું ? હું કેવો દેખાઉં છું કહો જોઇએ. ”

મિસિસ આઉને કહ્યું:—“ Stunning આપ જો આજે પ્રો-પ્રોઝ કરશો તો તે ના પાડશે નહિ. ”

“ મિસિસ આઉન ! શું કહીને પ્રોપ્રોઝ કરવું એ મહને શિખ-

વાહશો કે ? ઠીક, તમે જ્યારે મિસ્ટર બ્રાઉનને પ્રોપોઝ કર્યું હતું ત્યારે શું કહ્યું હતું ? ”

આ શબ્દો સાંભળી અગ્નિશર્મા બની જઇ મિસિસ બ્રાઉને કહ્યું:—“ શું મહેં પ્રોપોઝ કર્યું હતું કે ? ”

સ્મિત હાસ્ય કરી રજનીએ કહ્યું:—“ ત્યારે કોણે કર્યું હતું ? ”

“ સ્ત્રીજાતિ કદાપિ પ્રોપોઝ કરે કે ? મિસ્ટર બ્રાઉને મહેને પ્રોપોઝ કર્યું હતું. ”

રજની બોલ્યો:—“ I see-મહેં ધાર્યું હતું કે, તમે જ પ્રોપોઝ કર્યું હતું. ઠીક મિસ્ટર બ્રાઉને શું કહ્યું હતું ? ”

“ સાંભળવું છે કે ? ઠીક ત્યારે કહ્યું હતું. ” આમ કહી મિસિસ બ્રાઉન બારી પાસે પડેલા એક સૌંદર્ય ઉપર બેસી બોલવા લાગી:—
“ એક દિવસે અમે હાઇડપાર્કમાં ફરવા ગયાં હતાં. એક ઝાડ નીચે બે ખુરસી હોઇ તેના ઉપર બેસી અમે વાતચિત કરતાં હતાં.....”

રજનીચંદ્ર વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:—“ હાઇડપાર્કમાં એક યુવક ખંધુ સાથે તમે એકલાં ફરવા ગયાં હતાં ? એ વાત તમારાં માતા પિતા જાણતાં હતાં કે ? ”

લૅન્ડ લેડીએ હસીને કહ્યું:—“ ના, મહારાં માતા પિતા કંઈ જાણતાં નહોતાં. તેઓ ઘણાં કઠોર સ્વભાવનાં હતાં. ”

“ ત્યારે તમે છુપી રીતે ગયાં હતાં કે ? ”

શ્રદ્ધાસ્ય કરી મિસિસ બ્રાઉને કહ્યું:—“ હા. ”

બન્ને હાથ જોડ્યા કરી રજનીચંદ્ર બોલ્યો:—“Holy Moses !

Oh, naughty Mrs. Brown ! I am shocked”

રજનીચંદ્રનો ભાવ જોઇ પ્રૌઢ લૅન્ડ લેડી થોડા સમય સુધી હસી પડી તેણે કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે આપ આટલા બધા shocked થયા છે તથા હું હવે વિશેષ કંઈ કહીશ નહિ. ”

“ના—ના, કહો. હું તમારી પાસેથી શિખી જઈશ.”

મિસિસ બ્રાઉન કહેવા લાગી:—“વાતમાં ને વાતમાં સંધ્યા-
કાળ થયો. હું ઘેર આવવા માટે ઉઠી એટલે મિસ્ટર બ્રાઉન કહ્યું:—
‘એસ—એસ, એક વાત કહેવી છે.’ હું બેઠી એટલે તેમણે કહ્યું:—
‘મેરિ! મહારી સાથે તું વિવાહ કરીશ કે?’ પહેલાં તો હું કોમ પચ્ચ
રીતે રાજ થઈ નહિ. છેવટે તેમણે ધાસ ઉપર ઘુટણીએ બેસી કહ્યું,
‘મેરિ! જો તું મહારી સાથે વિવાહ નહિ કરે તો હું સૈનિક બનીને
વિદેશ ચાલ્યો જઈશ અને યુદ્ધ કરી મરીશ.”

રજનીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:—“કેવી અચંદ્ર વાત! ઠીક, પછી
તમે શું કર્યું?”

“બીજું શું કરું? નિરુપાયે હું રાજ થઈ.”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“મહારી પ્રણયિની તમારા જેવી કોમળહૃદયા
થશે કે? હું તેને કહીશ કે, “જો તું મહારી સાથે વિવાહ નહિ કરે
તો હું ઍરિસ્ટર થઈ કલકત્તા જઈશ અને ત્યાં આર લાયબ્રેરીમાં બેસી
બુખથી પ્રાણ ત્યાગીશ.”

*

*

*

*

પોર્ટલેન્ડ પ્લેસના ડિનર પછી રજનીચંદ્ર માટે એક અણુધાર્યો
બનાવ બન્યો.

મિસ ટેમ્પલના સુસન્નિજત ડ્રૉઇંગ રૂમમાં રજની બેઠો છે. આજે
એ વૃદ્ધાનું સુખમંડળ સહજ ચિંતાતુર જણાય છે.

દાક્ષી આવી કોફી આપી ગઈ. કોફી પીતાં પીતાં મિસ ટેમ્પલે
કહ્યું:—“થોડા દિવસથી મહારા મનમાં એક વિચાર ધોળાયા કરે
છે. હું આપને કેટલાક અંગત પ્રશ્નો પૂછું તો આપ મહેને ક્ષમા
આપશો કે?”

રજનીએ સહજ સાવધાનતાથી કહ્યું:—“ જો કોઈ આપત્તિ-જનક પ્રશ્ન નહિ હોય તો હું ઘણા આનંદસહિત ઉત્તર આપીશ. ”

મિસ ટેમ્પલે થોડા સમય સૂધી ચુપ રહ્યા પછી કહ્યું:—“ આપનાં પિતા માતા જીવતાં નથી એમ આપે પ્રથમથી કહ્યું છે. આપ પર-જોશી છો કે ? ”

“ ના. ”

“ આપનું અહીંનું ખરચ કોણ ઉપાડે છે ? ”

“ મહારા કાકા. ”

“ ધારાશાસ્ત્રીનાં વ્યવસાય તરફ આપનો વિશેષ અનુરાગ છે કે ? ”

“ ના. ”

“ આજ સંધીનાં આપના પરિચયથી હું એમ સમજી શકી છું કે, હિન્દુ ધર્મ તરફ આપનો પ્રબળ અનુરાગ છે. ”

રજનીચંદ્ર મનમાં ને મનમાં હસ્યો. મિસ ટેમ્પલ કહેવા લાગી:—
“ જુઓ, હિન્દુધર્મ તરફ મહારી ઘણી ભક્તિ છે. એ ધર્મનો હું યુરોપમાં પ્રચાર કરવા ઇચ્છું છું. મહારી પાસે પુષ્કળ પૈસાં છે. એ માટે આજે હું આપની પાસે એક પ્રસ્તાવ કરવાની છું. મહારી ઇચ્છા પાર પાડવામાં હું આપની મદદ માગું છું. હું એક શિક્ષિત હિન્દુ યુવ-કને પોષ્યપુત્રરૂપે ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છું છું. આપ મહારી આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે કે ? ”

રજનીચંદ્ર ચુપ રહ્યો. મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“ હમણાંને હમણાં જ હું આપની પાસે ઉત્તર માંગતી નથી. આપ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મહેને ઉત્તર આપજો. જો આપ રાજી થશે તો બીજાં બધું છોડી દઈ પ્રથમ આપને હિન્દુશાસ્ત્રનો અને યુરોપીય ભાષાઓનો બરાબર અભ્યાસ કરવો પડશે. એ ત્રણ વર્ષ પછી આપને સાથે લઈ હું યુરોપમાં હિન્દુધર્મનો પ્રચાર કરવા બહાર નીકળીશ. ”

રજનીચંદ્રે કહ્યું:—“હું વિચાર કર્યા પછી આપને ઉત્તર આપીશ.”

મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“મહારે ખીજું કોઈ નથી. મહારી સમસ્ત સંપત્તિના વારસ આપ થશો. જ્યાં સુધી હું જીવતી હોઈશ ત્યાં સુધી આપનું સઘળું ખરચ નિભાવીશ તથા દરેક અઠવાડીએ દશ ગિની આપને ખીસ્સાખરચ માટે આપીશ. આપને કઠોર અભ્યાસ કરવો પડશે તથા શુદ્ધચારી હાંડુની માફક રહેવું પડશે.”

રજનીચંદ્રનું મસ્તક ભમવા લાગ્યું, તેણે કહ્યું:—“ઠીક, એક અઠવાડીઆ પછી હું આપને ઉત્તર આપીશ.” આમ કહી તે વિદાય થઈ ગયો.

(૫)

ત્રણ માસ પસાર થઈ ગયા છે. રજનીચંદ્ર મિસ ટેમ્પલનો પોષ્ય પુત્ર થઈ તેને ઘેર રહે છે. હવે તેનું નામ રજનીચંદ્ર ચૅટજી ટેમ્પલ છે.

એક રીતે જોવા જતાં રજની ધણો સુખી છે. પહેલાં તેને પૈસાની ધણી તાણ વેઠવી પડતી હતી. હવે એ તાણ દૂર થઈ ગઈ છે. હવે તે બોન્ડ સ્ટ્રીટ સિવાય ખીજે કોઈ સ્થળે સ્થાયી થવા તૈયાર કરાવતો નહોતો. અભિવાસમાં એસવું તેણે તદ્દન છોડી દીધું છે. ઉત્કૃષ્ટ હાવાના ચીઝ્ટ સિવાય ખીજ ચીઝ્ટ તે પીતો નથી. ખંધુ બાંધવને નિમંત્રણ કરી તે જ્યારે નાટકમાં જાય છે ત્યારે ત્રણ ચાર ગિની આપી બૉક્ષ રિઝર્વ કરાવે છે.

આમ છતાં આહાર અને અધ્યયન માટે તેને ધણી અડચણ વેઠવી પડે છે. તેણે જ્યારે સાહસ કરીને એમ કહ્યું હતું કે ‘અમારા હિન્દુ સંસ્કાર નિરામિષ ભોજનના જ પક્ષપાતી છે’ ત્યારે એવો વિચાર નહોતો કર્યો કે, જોની હિન્દુ જીભને એક દિવસે આવી શિક્ષા

સહન કરવી પડશે. નિરામિષ ખાધને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા માટે નિપુણતા જોઈએ છીએ. એ નિપુણતા અગ્રિજ રસોઇયણુમાં નથી હોતી. મિસ ટેમ્પલને ત્યાં જે નિરામિષ ખોરાક થતો હતો તે રજનીચંદ્રને ખિસ્કુલ પસંદ પડતો નહિ. વળી મરજી પડે ત્યાં હરવા ફરવા જમ શકાવું નડોવું, એ તેની ખીજી અડચણ હતી. અઠવાડીઆમાં એ દિવસ ફ્રેંચ ભાષાનો અને એ દિવસ જર્મન ભાષાનો તેને અભ્યાસ કરવો પડતો હતો. તેને માટે શિક્ષક સુદ્ધાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત મિસ ટેમ્પલ પણ તેના ઉપર દેખરેખ રાખતી હતી. અઠવાડીઆમાં જે એ દિવસ ખ્રિષ્ટિય મ્યૂઝીઅમમાં હિંદુશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા માટે નક્કી કરેલા હતા, એ એ દિવસ જ તે આરામમાં પસાર કરી શકતો હતો. તે ખ્રિષ્ટિય મ્યૂઝીઅમમાં જમ નવલકથાઓ વાંચ્યા કરતો હતો; અથવા તો ત્યાં નહિ જતાં ખીજે કોઈ સ્થળે ફરવા જતો હતો.

ત્રણ માસ સુધી મિસ ટેમ્પલના સહવાસમાં રહીને આર્થિક સગવડતા હોવા છતાં રજનીચંદ્ર કલાન્ત થઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે એ વૃદ્ધાની સોજતથી તેને કૌતુક લાગવું હતું; છતાં કૌતુકરસ એવી વસ્તુ છે કે, તે સહજ પુરાતન થતાં તેનો સ્વાદ બગડી જાય છે. ડિનર પછી જે સંધ્યાનો સમય તેને મિસ ટેમ્પલ સાથે પસાર કરવો પડતો તે કષ્ટમાં પસાર થવા લાગ્યો. એથી તે વારંવાર નાટકમાં જતો હતો. મિસ ટેમ્પલ એ પ્રકારથી સહજ વિરક્ત થતી; પણ ખુશ્લી રીતે તે કાંઈ કહેતી નહિ. આમ છતાં જાતિચ્યુતિના બચને લીધે તે તેને ખંહાર ખાવા જવા દેતી નહિ. ઘેર જમ્યા પછી જ રજનીચંદ્ર ખંહાર નીકળી પડતો હતો.

આજે લંડનમાં ઘણી ધામધુમ છે. ઐતિહાસિક પુરાતન ગેમ્બલી થીએટર બાંગ્લીને નવું કરવામાં આવ્યું છે. આજ રાત્રે ન્યૂ ગેમ્બલી

થીએટર પ્રથમ ખુલવાનું છે. 'ઓર્કિડ' નામક એક નવીન ગીતિ નાટ્યનો પહેલી વખત અભિનય થનાર છે. રજનીચંદ્રે પહેલાંથી એક ઓક્ષ રિઝર્વ કરાવી રાખી છે.

અભિનયનો આરંભ થતાં જણાયું કે, રજનીચંદ્રની ઓક્ષમાં તેનાં ત્રણ સ્નેહીઓ પણ બેઠાં છે. એ ત્રણમાંનો એક આપણો પૂર્વ પરિચિત જીવન હત છે. બીજી એ સુંદરીઓ હોઈ તેમની ભાષામાં માધુર્ય છે; પણ શાલીનતા નથી. ત્રીજો હોવા છતાં કોઈ તેમને મહિલાઓ કહેવાનો ભ્રમ કરે એવો સંભવ નથી.

ત્રણ કલાક પછી નાટક સમાપ્ત થયું. પછી રજનીચંદ્ર વગેરે બહાર નીકળી ફૂટ પાથપર ઉભાં રહ્યાં. રજનીચંદ્રે કહ્યું:—"Let's go and have some supper at the Troc."

'Troc' અર્થાત્ Trocodero લંડનનું એક ઉચ્ચ શ્રેણીનું ભોજનગૃહ છે. ટ્રોકોડેરોમાં ભોજન કરવું એ શાખીનોનું એક લક્ષણ મણાય છે. થીએટરમાંથી નીકળેલાં ધનવાન નરનારીઓ એ ઠેકાણે કિંચિત્ આહાર કરીને ઘેર અથવા ક્લબમાં જાય છે. રજનીચંદ્રનો લોભનીય પ્રસ્તાવ સાંભળી એક યુવતીએ કહ્યું:—"You are a dear."

બીજી વ્યક્તિએ કહ્યું:—"I like their champagnes awfully."

ગાડી લઈ સર્વ ટ્રોકોડેરોમાં ઉપસ્થિત થયાં. રજનીચંદ્રે પ્રથમથી જ એક ટેબલ રિઝર્વ કરી રાખ્યું હતું. એ સ્થળે જઈ ચારે જણાં બેઠાં.

મુસ્તયાનું ચાંદીનાં પાત્રોમાં વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ આવી. એક ખરકથી ઠંડી કરેલી શંખેનની બ્રાઉન આવી. સંધ્યાના પોષાકમાં સજ્જ થયેલા વેટરે ચુપકીદીથી ભોક્તાઓની સેવામાં તત્પર રહ્યા હતા. મહિલાઓના સુંદર પોષાકોથી ભોજનગૃહ ઝળઝળી રહ્યું હતું. ઉપર

અદૃશ્ય સ્થળે વાદકો બેસી વાજતો વગાડતા હતા. પુરુષ અને રમણીઓના સતત ગુંજનધ્વનિ, મધુર હાસ્ય તથા રોમ્પેનના કોઈ ખુલવાના અવાજે વાજતોના ધ્વનિ સાથે મળી એ સ્થાનને ઉત્સવમય બનાવી દીધું હતું.

એક તરફથી રજનીચંદ્રનું મંડળ પણ પાનાહાર અને હાસ્ય-વિનોદ કરવા લાગ્યું. હાલના બોળ ખુણામાં તેઓ કાંઈ જાણે નહિ એવી રીતે બે વયોવૃદ્ધ મહિલાઓએ પ્રવેશ કર્યો. એ બેમાં એક મિસ ટેમ્પલ હતી.

બન્ને જણીઓએ બેસીને બે પ્યાલા ફાંફી લાવવાની આજ્ઞા આપી. ફાંફી પીતાં પીતાં તેઓ વાતચિત કરવા લાગી. મિસ ટેમ્પલે તેની સંગિનીને કહ્યું:—“હમણાંના આ ફોન્સર્ટમાં આપના અનાયામક માટે કેટલી રકમ થયે ?”

બીજી મહિલાએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ઘણી ખરી સીટો બરાબ ગઇ હતી. બસો ગિની ઉપર થશે એમ લાગે છે.”

“સઘળા વાદકોએ ઘણું સારું વગાડ્યું હતું.”

“આપનો આવતાં નહોતાં; હું જ આપને ખેંચી લાવી છું.”

ફાંફી પીતાં પીતાં મિસ ટેમ્પલે કહ્યું:—“આપના આ ફોન્સર્ટની જો કે મહેં ટિકીટ ખરીદ તો કરી હતી; પરંતુ તે આજે થશે એ મહેને યાદ નહોતું. આપ ન આવ્યાં હોત તો હું આવી શકત નહિ !”

ફાંફી પી રહી બન્ને જણી ઉઠી. એવામાં હાલના બોળ ખુણામાં મિસ ટેમ્પલની નજર પડી. થોડા સમય સૂંધી વક્રદષ્ટિથી તે તરફ જોઇ રહી. છેવટે તેણે ખીસ્સામાંથી ચસમાં બહાર કાઢી પહેર્યો. આ વખતે જે દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો તેથી તેનું વાર્ષિક રૂબાં-કિત મુખમંડળ પ્રલયના આઘાત જેવું ગંભીર બની ગયું. તેણે

સંગિનીને કહ્યું:—“ એક મિનિટ માટે મ્હને ક્ષમા આપજો. હું હમણું જ પાછી આવું છું. ”

આમ કહી ધીમે પગલે હાલના ખીજા ખુણામાં જઈ તે રજનીચંદ્ર પાસે ઉભો રહી. તેને જોઈ અસ્થિર બની જઈ રજનીચંદ્રે ઉઠી ઉભા થઈને કહ્યું:—“ Good evening. ” તેની સ્થાને પ્લેટમાં નિષિદ્ધ ખોરાક, ગ્લાસમાં શેમ્પેન અને આપત્તિજનક નારી-મૂર્તિ હતી.

“ Good evening. Don't let me interrupt you. ” કહી મિસ ટેમ્પલ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

એ રાત્રે રજનીચંદ્ર જ્યારે ઘેર ગયો ત્યારે તે જાણી શક્યો કે, મિસ ટેમ્પલ ઘણા વખતથી સૂઈ ગઈ છે.

રજનીચંદ્રની આખી રાત ઉઝગરામાં પસાર થઈ. ખીજે દિવસે પ્રભાતકાળે નાસ્તા વખતે તેણે સાંભળ્યું કે, હજી સૂંડી મિસ ટેમ્પલે જાગ્યાનો ત્યાગ કર્યો નથી—તેનું શરીર પણ સારું નથી.

એ વાગ્યે લાંચ ખાવા માટે બોજનગૃહમાં પ્રવેશ કરી રજનીચંદ્રે સાંભળ્યું કે, હજી પણ મિસ ટેમ્પલે પથારીને છોડી નથી.

રજનીચંદ્રે એકલાએ ચુપકીદીથી લાંચ ખાધું. ઉઠતી વખતે દાસી તેના હાથમાં એક પત્ર આપી ગઈ. એ પત્રમાં મિસ ટેમ્પલના હસ્તાક્ષર હતા. તેમાં લખેલું હતું કે:—

“ કાલે રાત્રે જે કાંઈ જોયું તેથી હું ઘણી દુઃખી થઈ છું. તમારી સાથેના મહારો મંત્રબંધ આજથી તૂટ્યો છે. હવે હું તમારું મ્હોં જોવાને પણ ઇચ્છતી નથી. હમણું જ તમે આ ઘર છોડી ચાલ્યા જાજો. ત્રણ માસમાં તમને સમયનું જે નુકસાન થયું છે તેના બદલા તરીકે આ પત્રમાં તમને સો પાઉંનો એક એક આપું છું. એટલા ટેમ્પલ. ”

સરસામાન બાંધી, કેંઈ બોલાવી સંધ્યા થતાં પૂર્વે જ રજનીચંદ્ર બેજર્વાટરમાં પાછો ફર્યો.

વિવાહની વિજ્ઞાપન.

(૧)

વડોદરા શહેરમાં શિયાપુરરોડ ઉપર આવેલા એક મકાનમાં કેશવલાલ નામનો એક યુવક રહેતો હતો. તેની ઉંમર લગભગ ૨૨ વર્ષની હશે. તે સાધારણ અંગ્રેજી લખી વાંચી જાણતો હતો. એ ત્રણ વખત મેટ્રિકની પરીક્ષામાં નપાસ થઈ તેણે સરસ્વતીદેવીને સા-થે પ્રણામ કર્યા હતા.

વૈશાખ માસ હતો. આખો દિવસ પુષ્કળ તાપ પડ્યા પછી સંધ્યા સમયે સહજ શીતળ વાયુ વિહરવા લાગ્યો હતો. કેશવલાલ મેડા ઉપર છબ્બમાં એક આરામ ખુરસીમાં આડો પડ્યો હતો. તેના મહેંમાં સિગારેટ હતી. થોડા સમય સૂંધી ધૂંત્રપાન કર્યા પછી તેણે દાર તરફ જોઈને કહ્યું:—“ ચતુર ! ભાંગ તૈયાર થઈ હોય તો લઈ આવ. ”

થોડા સમયમાં જ ચતુર નામનો નોકર એક ચાંદીના ધ્યાલામાં ભાંગ લઈ આવ્યો. કેશવલાલ સ્થિતિ સંપન્ન યુવક હતો.

મકાન રસ્તાપર આવેલું હતું; છતાં એ રસ્તે માણસોના તેમજ ગાડા ધોડાઓના વિશેષ અવર જવર નહોતો.

કેશવલાલ નિશ્ચિંતતાથી ભાંગ પીવા લાગ્યો. એવામાં થોડે દૂરથી એવો અવાજ સંભળાયો, ‘ સોલાપુરી એવડો. ’

વિના વિલંબે એવડાવાળો કેશવલાલના ઘર પાસે આવી ઉચ્ચ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે,

“ચેવડો થ્યો ચેવડો, સોલાપુરી ચેવડો,

જો ખાવે— મઝા પાવે

જો ચખ્ખે— યાદ રખખે.

સોલાપુરી ચેવડો. ”

તત્કાળ ધરમાંથી એક પાંચ વર્ષની ઉમ્મરનો બાળક બહાર આવ્યો તથા તેણે બે પૈસા ચેવડાવાળાના હાથમાં આપી ચેવડો માગ્યો. ચેવડાવાળો એક ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના કાગળમાં પાંચ વર્ષના બાળક મોહનલાલને ચેવડો આંધી આપી ચેવડાની પ્રશંસા માટે ઉપરનાં વાક્યો ઉચ્ચારતો ચાલ્યો ગયો.

મોહનલાલ અતિ આનંદથી મેડા ઉપરના છબીમાં જઈ ચેવડો ખાવા લાગ્યો. થોડા વખત પછી તેણે કેશવલાલની તદ્દન પાસે જઈને કહ્યું:—“ જુઓ ભાઈ ! આ હાથીની છત્રી છે. ”

કેશવલાલે કાગળને લઈને જોયું તો તે હાથી માર્કના ઔષધની જાહિર ખખર હતી; પરંતુ એ જાહિરખખર પાસે જે જોવામાં આવ્યું તેથી કેશવલાલનું કુતૂહલ ઘણું વધી ગયું.

ડાખા હાથમાં ભાંગતો પ્યાલો લઈ જમણા હાથમાં એ વર્તમાન પત્રનો કાગળ લઈ તેણે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. દીવા પાસે ઊભા રહી તેણે એ કાગળમાં નીચે પ્રમાણે એક જાહિરખખર વાંચી.

વિવાહની વિજ્ઞાપન.

પ્રાર્થના સમાજ એક ગૃહસ્થની સત્તર વર્ષની કન્યા હોઈ તેને માટે એક સચ્ચરિત્ર સુશિક્ષિત બ્રહ્મક્ષત્રિય વરની જરૂર છે. વિવાહ પછી યુવકને શિક્ષણ મેળવવા માટે વિલાયત મોકલવાની અમારી ઈચ્છા છે. પ્રથમથી પત્ર લખી પાત્રે કિંવા તેના વડિલે અમને મળવું.

ચંદ્રશંકર નંદશંકર

વિકૃલવાડી મુંબઈ, ૨.

કેશવલાલે એ જાહિરખખર એ વખત વાંચી. પછી તેના મ્હેં ઉપર હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું. પુનઃ છળમાં જઈ ભાંગ પીતાં પીતાં તે વિવિધ વિચાર કરવા લાગ્યો તેણે વિચાર્યું:—“ આ તો ઘણી મજાની જાહિરખખર છે ! અફસોસ કે, મ્હારો વિવાહ મ્હારી આ-સ્થાવસ્થામાં જ થઈ ગયો છે; નહિ તો આ કાંઈ જેવો તેવો સુયોગ નથી ! સત્તર વર્ષની કન્યા કેટલી બધી દેખાવડી હશે ? વળી તે પ્રા-ર્થના સમાજની કન્યા છે. આટલી ઉમ્મર સૂધી તે કુમારિકા હોવાથી તેને હાર્મોનિયમ, પિયાનો વગેરે વગાડતાં તથા ગાતાં આવડતું હશે ! ”

સિદ્ધિપાન સમાપ્ત થતાં પ્યાલો મૂકી દઈ કેશવલાલે વિચાર્યું;—
“ એક કામ કરું, એક પત્ર લખીને હું જાહિરખખર છપાવનાર ગૃહસ્થને મળું. થોડા દિવસ એમને ઘેર જઈ મજા જેવામાં શી અડ-ચણ છે ? પછી છ પાંચ અગીયાર ગણી જઈશું. ”

ભાંગના નશ્વાથી આવા વિચારો કરતાં કરતાં કેશવલાલને ઘણું હસતું આવવા લાગ્યું. એનો વિવાહ થયો છે એ વાત પેલા માણ-સના જાણવામાં ક્યાંથી આવશે ? થોડા દિવસ સૂધી કોર્ટશિપ કરીને પછી પલાયન ! કેશવલાલ ‘હા-હા’ કરી હસવા લાગ્યો.

શુભસ્ય શીઘ્રં એ સિદ્ધાંતનું સ્મરણ કરી પત્ર લખવા માટે તેણે એકકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ખુરસી ઉપર બેસી બત્તી સતેજ કરી તે પત્ર લખવા લાગ્યો. અભ્યાસવશતઃ પત્રને મથાળે તેણે ‘શ્રી ગણેશાય નમઃ’ લખ્યું. પછી તેને એમ લાગ્યું કે, પ્રાચના સમાજ માણસો તો હિંદુ દેવ દેવીનું નામ સાંભળી નાસિકા કુંચિત કરે છે. ખીજે કાગળ લઈ કેશવલાલે તેને મથાળે ‘શ્રી ર્શ્વરોજયતિ’ લખ્યું. પોતે મેટ્રિકમાં નપાસ છે એવું જાણવાથી પોતાની કિમ્મત અશ્વિ-ક્ષિતમાં અંકાશે વિચારી ખી-એ ફેંકલ છે એમ તેણે લખ્યું. પોતાની

સચ્ચરિત્રતાની હકીકત લખતાં તેને ઘણું હસવું આવવા લાગ્યું હોયદર નીચે મૂકી થોડા સમય સૂધી તે હસ્યો. પછી તેણે લખ્યું કે, પોતે જાતિભેદ માનતો નથી, વિલામત જવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી. પત્રની છેવટે કુમારીનો ફોટો હોય તો તે મોકલી આપવાની તેણે સવિનય વિનંતિ કરી.

એ દિવસે રાત્રે કેશવલાલને યરાયર ઊંઘ આવી નહિ. બાવી ઘટના સંબંધી તે જેમ જેમ વિશેષ વિચાર કરતો હતો તેમ તેમ તેને વિશેષ હસવું આવતું હતું.

(૨)

મુંબાઈ કાલ્યાદેવી રોડ ઉપર વિઠ્ઠલવાડીની એક ગલીમાં એક મજલાનું મકાન હતું. મધ્યાનહકાળે એ મકાનના એક ઓરડામાં મેજ ઉપર શેતરંજ બિછાવી બે માણસો દાવ ખેલતા હતા. એમાંનો એક માણસ બળવાન હોઈ તેના શરીરનો રંગ ગૌર હતો. બીજા માણસનું શરીર ક્ષીણ હોવા છતાં શારીરિક બળમાં તે કાંઈ ઉતરે એવો નહોતો.

એ બંને માણસો મુંબાઈના પ્રખ્યાત યદમાણ હતા. જેનું પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે તે માણસનું નામ મહમ્મદ અને બીજાનું નામ કાસમ હતું. કાસમ મહમ્મદનો એક એકો કિંવા સહચર હતો. આ મકાન મહમ્મદની માલકીમાં હતું.

બંને જણા શેતરંજ રમતા હતા એવામાં નોકરે આવી મેજ ઉપર એક પત્ર મૂક્યો પછી તે ચાલ્યો ગયો. કાસમે પત્ર ઊંચકી ઠેકાણું વાંચ્યું:—

ચંદ્રશંકર નંદશંકર.

વિઠ્ઠલવાડી-મુંબાઈ. ૨

આ ઠેકાણુ વાંચી કાસમે કહ્યું:—“મહમ્મદખાન ! ચંદ્રશંકર નામનો તમારો બાકુત તો ત્રણ વર્ષથી આ ઠેકાણુ છોડી ચાલ્યો ગયો છે !”

“હા, તું ચીટી ઉઘાડ. એમાં શું લખેલું છે?”

“ત્યારે ચંદ્રશંકરને એના નવા ઠેકાણે આ પત્ર નથી પહોંચાડવો?”

“આ મુઆઇ શહેરમાં એવા ઘણા માણસો રોજને રોજ ઠેકાણાં બદલે છે તેથી ચંદ્રશંકરનું ઠેકાણું જાણવાની માથાફાડ આપણે શા માટે કરવી જોઈએ? પત્રમાં શું લખ્યું છે તે જોઈએ તો ખરા-તું પત્ર ખોલી નાખ.”

તરત જ પત્ર ખોલી મહમ્મદની આત્મા પ્રમાણે કાસમ વાંચવા લાગ્યો:—

‘મહાશય!

વર્તમાનપત્રમાં આપની કન્યાના વિવાહની જાહિરખબર મળે વાંચી છે. હું એક બ્રહ્મક્ષત્રિય સૌંદર્યસંપન્ન યુવક છું. મહારી ઉંમર કેવળ ૨૨ વર્ષની છે. મહેં ખરોડા કૉલેજમાં બી, એ, સૂઝી અભ્યાસ કર્યો છે; પરંતુ પરીક્ષાના અરસામાં બીમાર થવાથી પાસ થઈ શક્યો નથી. હું જાતિભેદ માનતો નથી. આસ્થાવરતાથી જ વિલાયત જવાની મહારી ઇચ્છા છે. જો આપ મહેને આપની કન્યાને માટે યોગ્ય પાત્ર ગણો તો વિવાહ કરવા હું રાજી છું, બાળવિવાહનો વિરોધી હોવાથી જ આજ સૂઝી હું કુંવારો છું. હું સમ્યક્ષિ અને સત્યવાદી છું. આત્મા મળતાં હું આપને મળવા આવીશ. જો કુમારીનો એક ફોટો હોય તો તે મોકલી આપવાની કૃપા કરશે.

કેશવલાલ હરિલાલ

શિયાપુરા રોડ-વડોદરા.

પત્રની હકીકત સાંભળી મહમ્મદખાન હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:—“આ તો અજબ તમાશો છે! એ છોકરીની શાદી તો ક્યારનીય થઈ ગઈ છે.”

“ પણ આ તો લખે છે કે, વર્તમાનપત્રમાં જાહિરખખર વાંચી છે, એ શું છે ? ”

“ તું જાણતો નથી કે ? એ ચંદ્રચંદ્રે ન્યુસપેપરમાં જાહિરખખર છપાવી હતી. સુધરેલા માણસો જાહિરખખર છપાવીને જ પુત્ર કન્યાને માટે યોગ્ય પાત્ર શોધી કાઢે છે ! ”

કાસમે થોડા સમય સુધી સ્વગત કાંઈ વિચારીને કહ્યું:—“ આ કાગળમાં ફોટો મોકલવા લખ્યું છે ! ”

મહમ્મદે ગંભીરભાવ ધારણ કરી કહ્યું:—“ કાસમ ! જે સાંભળ ! આપણને આજે એક જખરો શિકાર મળી આવ્યો છે. આ કાગળ લખનારને જવાબ આપી આપણે અહીં બોલાવીશું. ”

કાસમ:—એની પાસેથી આપણને શું મળે તેમ છે ? પાંચ દશ રૂપિયામાં હાથ નાંખવાની જરૂર નથી.

મહમ્મદ:—ભાઈ ! તું જૂલે છે; એ જ્યારે લગ્ન કરવા આવનાર છે ત્યારે સેનાનું ધડીઆળ, ચેષ્ટન, વીંટી બટન વગરે પહેરીને જ આવશે. પોતાની પાસે નહિ હોય તો ખીજ પાસેથી માગીને પણ પહેરી આવશે. તેને અહીં આવવાનું જ આપણે લખી દઈએ.

કાસમ:—પણ ફોટો મંગાવે છે તેનું શું ?

મહમ્મદ:—ફોટા માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. બજારમાંથી જોઈએ એટલા ફોટા મળી આવશે. પિલ હાઉસ ઉપર કેટલાક ફેરી-આઓ ફોટા વેચવા બેસે છે. તેમની પાસેથી કાંઈ એક સુંદર ન્હાની ઉમ્મરની દેખાવડી પારસી એક્ટ્રેસની છબી મળી આવશે. એવી એક છબી બે ચાર પૈસામાં ખરીદી મોકલીશું એટલે થયું.

છેવટે કેશવલાલને બોલાવવાનો બન્ને મિત્રોએ નિશ્ચય કર્યો. તે સાથે તેમણે એમ પણ નક્કી કર્યું કે, “ આ ઘેર એ માણસને

ખોલાવવો નહિ. આ ઘેર ખોલાવવાથી પોલિસનો બચ રાખવો પડે તેમ છે. ખીજી એક જગ્યા ભાડે રાખી ત્યાં જ સમ્રાજી કામ કરી નાંખવું.”

(૩)

રહવારના આઠ વાગ્યા હતા. શિયાપુરા રોડપર આવેલા મકાનના બગીચામાં એસી કેશવલાલ ધૂત્રપાન કરતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે રસ્તા ઉપર અત્યંત આતુરતાથી દૃષ્ટિ ફેંકતો હતો. પોષ્ટમેનને આવવામાં હવે વિલંબ નહોતો. આજકાલ કરતાં એ દિવસથી કેશવલાલ ધણી અધીરતાથી પોષ્ટની રાહ જોયા કરતો હતો; કેમ કે હજી સૂધી તેણે લખેલા પત્રનો ઉત્તર તેને મળ્યો નહોતો.

યથા સમયે પોષ્ટમેન આવી એક પત્ર અને એક પેકેટ આપી ગયો. શિરનામાપરના હસ્તાક્ષર અપરિચિત હતા. પત્ર ઉપર કાલ-બાહેવી-મુંબાઈની છાપ પડી હતી.

હર્ષાવેશમાં આવી જઈ કેશવલાલ તેના બેઠકખાનામાં ગયો તથા પ્રથમ તેણે પેકેટ ખોલી નાંખ્યું. અંદરથી એક સુંદરી યુવતીનો ફોટોગ્રાફ નીકળ્યો. સતૃષ્ણ નયનથી કેશવલાલ છાપી તરફ જોઈ રહ્યો. એ ફોટામાંની નવયુવતીએ પારસી મહિલાના જેવી સાડી પહેરી હતી. અહા ! એ સુંદરીનાં નયન, નાસિકા, મુખ વગેરે સર્વ કેશવલાલને ઘણું સુંદર લાગ્યું. તે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો:—
“ વાહ ! વાહ ! કેવું ભુવન ભૂત્રાવે એવું રૂપ છે ! ”

પછી છાપીને ટેમ્પલ ઉપર મૂકી તેણે પત્ર ઉઘાડ્યો. એ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—

“ મહાશય !

આપનો કૃપાપત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. જે આવતા શનિવારની મેઠલ ટ્રેનમાં આપ ત્યાંથી નીકળી રવિવારે રહવારે અત્રે આવો તો સારું.

આપની મુલાકાત થયા પછી રૂબરૂમાં સઘળી વાતચિત કરી શકાશે. હમણાં મહેં મકાન બદલ્યું છે, તેથી આપ વિઠૂલવાડીમાં નહિ આવતાં ફોરાસ રોડ ઉપર નંબરવાળા મકાને આવજો. આપ કદાચ ઉતરવાનું બીજો રથજો રાખો તો પણ રવિવારે રાત્રે મ્હારે ત્યાં જમવાની કૃપા કરશે તો ઉપરદાર થયો માનીશ. આપની સૂચના પ્રમાણે ફોટોગ્રાફ મોકલ્યો છે.

લિ. શુભાકાંક્ષી.

ચંદ્રશંકર નંદશંકર.”

પત્ર એક બાજુએ મૂકી પુનઃ ફોટોગ્રાફ હાથમાં લઈ કેશવલાલ તેનું દર્શન કરવા લાગ્યો અને તે સાથે અંતરમાં બાવી સુખની અનેક કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો:—“ શનિવારે રાત્રે નીકળી મુંબાઈ આવવા લાખ્યું છે. શનિવારને હજી ચાર દિવસની વાર છે તે કરતાં બુધવાર લાખ્યો હોત તો શું બગડી જત ? હશે, આ ચાર દિવસમાં સઘળી તૈયારી કરી નાંખવી જોઈએ. ”

શનિવારે રાત્રે ઘેર જમી કેશવલાલે ધરમાં કહ્યું:—“ આજે હું નાશિક જવાનો છું. ”

આમ કહી તે વેશ વિન્યાસ કરવા લાગ્યો તેણે વિચાર્યું એવી રીતે દમામમાં જવું જોઈએ કે કુમારી પ્રથમ દર્શને જ આશંક પડી જાય !

બલે પ્રીતિ પહેલાં પરિચય કદિ લેશ નવ હો;

બલે પહેલી દષ્ટિ પ્રણય કરવાનો સમય હો. ’

પછી કેશવલાલ શર્ટ પેન્ટ, કોટ કોલર ટાઇ વગેરે પહેરી સજ્જ થયો. પગમાં બોરટાક કંપનીનાં બુટ પહેયાં. રમાલમાં ઉત્કૃષ્ટ અત્તર

નાખ્યું. મસ્તકપરના વાળમાં સુગંધિત તેલ નાખી તેને આધુનિક સીસ્ટમ પ્રમાણે ઓળી નાખ્યા. પછી તેણે પાંચસો રૂપિયા પોતાની સાથે લીધા. સોનાનું ઘડીઆળ, સોનાનો છેડો, અને હીરાની વીંટી પહેરી લીધાં. મથા સમયે ઘોડાગાડીમાં બેસી તે સ્ટેશન તરફ રવાના થયો.

અવિવાહિતા નવયુવતી સાથે પ્રથમ મુલાકાત કરતી વખતે કેવા પ્રકારની વાતચિત કરવી એ સંબંધીના તે રહેલે ટ્રેઇનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજી રીતનું અનુસરણ કરતાં કોર્ટશિપ કરવી જોઇએ એમ તે જાણતો હતો; પરંતુ કોર્ટશિપ કેવી રીતે કરાય છે એ તે જાણતો નહોતો. અંગ્રેજી નવલકથાઓ તેણે કદાપિ વાંચી નહોતી; છતાં ‘લયલા મજનુ’ ‘ગુલબકાવલી’ ‘મનસુર મોહના’ વગેરે ચોપડીઓ તેણે વાંચી હતી. તેણે વિચાર્યું, ‘એ ગ્રંથોમાં દર્શાવેલી રીતનું અવલંબન કરવા અડચણ નથી. કેવળ શુરુઆતમાં સભ્યતાની ખાતર થોડો આત્મમંચમ દર્શાવવાની જરૂર છે. આરંભમાં જ પ્રેમાતિશયથી ‘તું’ નહિ કહેતા ‘આપ’ કહેવું જ વિશેષ ઉચિત છે. સભ્ય સ્ત્રીઓ કિંવા સુધરેલી સુંદરીઓ પ્રેમ કરતાં સ્વમાનન વિશેષ મ્હાલે છે. તાત્પર્ય કે, તે વિરક્ત થાય એવું કાંઈ સંભાવણું મ્હારે કરવું જોઇએ નહિ. બે આર દિવસ પછી એકાન્તમાં ‘માય કિયર’ અથવા ‘બ્હાલી’ કહીશ તો તેથી તેને માહું લાગવાનો સંભવ નથી.’

આવા વિચારોમાં જ કેશવલાલની રાત્રિ પસાર થઇ ગઇ. બીજે દિવસે સહવારે ગ્રાન્ટરોડ ઉતરી તે સીધો નેશનલ હિંદુ લોન્જમાં ગયો અને રાત પડવાની અધીર જીવે રાહ જોવા લાગ્યો.

છેવટે રાત્રે આઠ વાગ્યે કપડાં પહેરી, જોખમ લોન્જમાં નહિ રાખતાં ખીસ્સામાં રાખી તે ઇચ્છિત સ્થાન તરફ જવા નીકળી પડ્યો.

એક બાઝાની વિકટોરિયામાં બેસી તે વિના વિલંબે હમિયત રથને ઉપસ્થિત થયો.

એ ગલીમાં અંધકારનું સાંત્રાજ્ય રથપાવલું હતું; છતાં ગલીને નાકે એક ઓટલા ઉપર એક માણસ બેઠો હતો. તેને પૂછવાથી તેણે મકાન બતાવ્યું. કેશવલાલે નીચેથી જ હાંક મારી પૂછ્યું:—“ શ્રીમાન અંધશંકર ઘેર છે કે ? ”

ઉપરથી રમણીના જેવા કામળકંઠે ઉત્તર આવ્યો:—“ હા જી, જંરા સચ્ચુર કરો. માણસ ફાનસ લાવે છે. ”

બે ચાર મિનિટમાં જ એક પટ્ટા જેવો ખનાવટી રામો ઉફે કાસમ ફાનસ લઈ નીચે આવ્યો તથા તેણે સંબધતાથી કહ્યું:—“ ચન્ના શેઠ, વરતી ચલા. ”

કેશવલાલ રામાની પાછળ પાછળ બે નિસરણીઓ ઓળંગી ખીજે માળ ગયો તથા એક બે ઓરડા વટાવી એક બેઠકખાનામાં ગયા પછી કેશવલાલને ઉદ્દેશીને રામાએ કહ્યું:—“ શેઠ ! છકડે બસા. મી શેઠજીલા પાઠવિતો. ”

આમ કહી રામો ચાલ્યો ગયો. કેશવલાલે જોયું કે, એ બેઠકખાનામાં ખુરસી, ટેબલો, કોચ કે એવું કંઈ ફરનીચર નહોતું. કેવળ એક જાજમ ઉપર એક ગાદી અને બે તકીયા બિછાવ્યા હતા અને મધ્ય ભાગમાં એક લેમ્પ સળગતો હતો. ગાદી ઉપર એક પાન સોપારીની પીત્તળની પેટી પડેલી હતી.

થોડા વખત પછી મહમ્મદખાને એક ગુજરાતી ગૃહસ્થના વેશમાં એ બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું:—“ આપનું જ નામ કેશવલાલ કે ? ”

“ જી હા. આ સેવકનું નામ જ કેશવલાલ છે. ”

“ વાહ ! આપનાં દર્શનથી ઘણો આનંદ થાય છે. આપને આવતાં વિશ્વંચ થતો જોઈ મહેં વિચાર્યું હતું કે, આપ અત્રે ભોજન લેવાનું નિમંત્રણ બૂલી ગયા હશે ! ચાલો આવી પહોંચ્યા તે સારું થયું. તાપ સખ્ત છે. થોડું શરખત મંગાવું ? ” મહમ્મદખાને ચઢ જ બેઠા શૂલીપરની વાત ચલાવી.

કેશવલાલે વિચાર્યું કે, જો પોતે શરખત પીવાની હા પાડશે તો કદાચ તેના મનમાં રમી રહેલી મૂર્તિ જ શરખત લઈ આવશે અને એ નિમિત્તે તેનું દર્શન કરવાનો અલબ્ધ લાભ મળશે. આમ વિચારી તેણે મંમતિ દર્શાવી. તત્કાળ મહમ્મદખાને કેશવલાલની આશાનો ભંજ કરી રાખાને બોલાવી તેને શરખતનો એક ગ્લાસ લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી.

વિના વિલંબે માદક દ્રવ્યવાળું શરખત આવી પહોંચ્યું. તૃપ્તિ વિશેષ લાગેલી હોવાથી કેશવલાલ સધળું શરખત પી ગયો. પાંચ મિનિટ પછી તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે તેની આંખો ધેરાવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“મહાશય ! આમ કેમ થાય છે ? મહારું માથું કેમ ફરે છે ? ”

“ ગાડીમાં આખી રાતનો ઉઝગરો હોવાથી કદાચ એમ થતું હશે. ખાંધ પી આરામ લેશો એટલે મટી જશે. આપ ગીત વાદ જાણો છો કે ? અમારા કુટુંબની મહિલાઓને ગીત વાદ વિશેષ પ્રિય છે. ” મહમ્મદખાને કહ્યું.

આ વખતે નસાથી કેશવલાલનું મસ્તક ભમી જતું હતું. પોતાની ચારે તરફ અસંખ્ય દીપકો સળગતા હોય એવો તેને ભાસ થવા

લાગ્યો. હજી માણસો જાણે કે ચોતરફથી તેને ઘેરી સીતાર, હાર્મોનિયમ, તબલા, સારંગી વગેરે લઈ બેઠાં હોય એમ તેને લાગ્યું. કેમ તેઓ જાણે કે તાલે તાલે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં.

કેશવલાલે ઉઠી ઉભા થઈને કહ્યું:—“ સંગીત ? સંગીત સાંભળવું કોને ન ગમે ? ”

આમ કહી આંખો મીંચી તેણે લલકાર્યું કે:—

‘ ખતા દે સખિ કૌન ગલિ ગયે મેરે શ્યામ,

ગોકુલ દુંદા

મિન્દ્રાખન દુંદા—”

વિશેષ શબ્દો કેશવલાલના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. તે એકદમ તમ્મર ખાધ જમીનદોસ્ત થયો. થોડા વખત પછી કાસખાન એ સ્થળે ઉપસ્થિત થયો. તેણે કહ્યું:—“ કેમ ? શિકાર ખરાબર જાળમાં ફસાયો છે ને ? ”

મહમ્મદખાને હસીને કહ્યું:—“ હા. ખરાબર ફસાયો છે. હવે આપણે જોઈએ કે એની પાસે શું છે ! ”

આમ કહી મહમ્મદખાને અચેતન કેશવલાલનું સર્વાંગ તપાસી સોનાની ઘડીઆળ, છેડો, ખટન, વીંટી, રોકડ રૂપિયા, સોનાની સિગારેટ કેસ વગેરે કાઢી લીધું. પછી મહમ્મદખાને રૂપિયા ગણતો ગણતો કાસખને કહ્યું:—“ કપડાં કાઢ-સુંદર કપડાં છે ! ”

ગુરુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે કાસમ કેશવલાલનાં કપડાં કાઢી લઈ તેને એક હાટયું તટયું વસ્ત્ર પહેરાવવા લાગ્યો. આ વખતે મહમ્મદખાને કહ્યું:—“ કાસમ ! તું એને લંગોટાખાન સંન્યાસી બનાવી છોડી દે. કાલે રહવારે જ્યારે એનો નશો ઉતરી જશે ત્યારે ખાશે શું ?

તેને એક ભગવી કૌપીન પહેરાવી દે. તેના આખા શરીરે ભસ્મ ઝોળી દે. તે સાથે એક ઝોળી પણ આપ. મુંઝાઇ જેવા શહેરમાં સંન્યાસીનો વેશ હશે તો એને બૂખે મરવું નહિ પડે ! ”

કાસમે ગુરુના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. મહામહાને પોતાના ખી-સ્સામાંથી થોડા પૈસા બહાર કાઢી કહ્યું:—“ આટલા પૈસા એની ઝોળીમાં મૂકી દે. હમણાં બે કલાક સૂંચી એને અત્રે પડ્યો રહેવા દઇ વિશેષ અંધકાર થશે એટલે સ્હામેના બગીચામાં સૂરાડી, આવીશું. બગીચાની ઠંડી હવાથી સ્હવાર થતાં ન થતાંમાં તો તેનો નશો ઉતરી જશે. ”

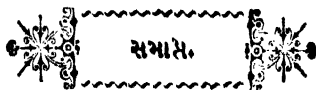
*

*

*

*

છેવટે બધી મુશ્કિત વેઠી કેશવલાલ કંગાલ સ્થિતિમાં થેર ઉપસ્થિત થયો. તેની એવી દુર્દશા થવાનું કારણ તેણે કોઇને પણ કહ્યું નહિ.



સામાજિક નવલકથા

સંસારનું સુંદર પ્રતિબિંબ

અનંગમોહિની

સુવિખ્યાત બંગાળી નવલકથાકાર શ્રીયુત યતીન્દ્રમોહન સિંહ કવિરંજનની એક અત્યંત લોકપ્રિય નવીન બંગાળી નવલકથાનું સુંદર ગુજરાતી ભાષાંતર. આ નવલકથામાં સમાજની અને દેશની ઉન્નતિ સંબંધીના પ્રત્યેક વિષયની નિપુણતાથી આલોચના કરવામાં આવી છે. વિધવાનું આદર્શ જીવન, ખોટા સુધારામાં છુપાઈ રહેલી રમણીય ભયંકરતા, હિંદુધર્મનો ઉપદેશ, ગામડાંઓની ઉન્નતિના ઉપાયો, નિમ્નજાતિના ઉદ્ધારનો માર્ગ, વિધવાનું બ્રહ્મચર્ય, પતિપરાયણ પ્રમદાનો દૈવી પતિપ્રેમ, વિલાસિની સ્વાધીન રમણીનો સ્વચ્છંદાચાર વગેરેથી આ નવલકથા પરિપૂર્ણ છે. અગાઉથી આહક થનાર માટે પોરતે જ માફ. પાકું સોનેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પૃદ્. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૪૦૦. છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ. આજે જ આહક તરીકે નામ નોંધાવો.

લુહાણા-અંધુ કાર્યાલય—અમદાવાદ

અત્યંત લોકપ્રિય વાંચવા લાયક નવલકથાઓ અને લાયબ્રેરી ઉપયોગી પુસ્તકોનું સંક્ષિપ્ત સૂચિપત્ર.

અગત્યની સૂચના.

કાગળ, છપામણી, બંધામણી વગેરેની અસાધારણ મોંઘવારીને લીધે ઘણાં ખરાં પુસ્તકોની કિંમતમાં દિવસે દિવસે વધારો થતો જાય છે; છતાં અમે અમારા ગ્રાહક બંધુઓને જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે, દરેક પુસ્તકની અમારા તરફથી વ્યાજબી કિંમત લેવામાં આવશે તથા જથ્થાબંધ ઓર્ડરો ઉપર પણ સારું કમીસન આપવામાં આવશે. એક વખત ઓર્ડર આપી ખાતરી કરવાની નમ્ર વિનંતિ છે.

આ સંક્ષિપ્ત સૂચિપત્રમાં દર્શાવેલાં તેમજ બીજાં તમામ ગુજરાતી પુસ્તકો અમારી પાસેથી ઘણી કિંમત કિંમતે મળશે.

પરદેશ વી. પી. જઈ શકતાં નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમતની રકમ ઓર્ડર સાથે અગાઉથી મોકલી આપવી.

✍ સર્વ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો:—

વ્રજલાલ જાદવજી ડાહ્યા.

મેનેજર લુહાણા-બંધુ ઑફિસ.

અમદાવાદ (ગુજરાત.)

સ્વરાજ્યનો સંદેશો.

અસહકાર અને સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

મહાત્મા ગાંધી સૂચિત.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો મહામંત્ર

અથવા

ભારતવર્ષનો ઉપકાળ.

(રાજનૈતિક અને સામાજિક નવલકથા.)

પ્રયોજક, મજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક અને જ્ઞાનોત્તેજક છે કે, એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. હિન્દુસ્તાન કયી રીતે સ્વરાજ્ય મેળવી શકે તેમ છે એ વિષયના બિન્ન બિન્ન સિદ્ધાંતો અને તેના લાભાલાભ દર્શાવી છેવટે પૂજનીય મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ અને અસહકારની હકીકત પ્રમાણ સાથે દર્શાવવામાં આવી છે. આ નવલકથાના વાંચનથી પ્રત્યેક વાંચક સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહામંત્રને સમજી શકશે. વળી આ નવલકથામાં સ્વદેશભક્તિ ઉપરાંત વહીલ ઍરિસ્ટરોની ભેદનીતિ, સ્વદેશી ઉદ્યોગ હુન્નરોને આપાદ કરવામાં નડતી અડચણો અને એ અડચણો દૂર કરવાના ઉપાય દર્શાવ્યા છે. વળી ધણા સાંસારિક વિષયોનો સમાવેશ પણ આ નવલકથામાં થયેલો છે. ગ્રેમનું પ્રામલ્ય, કુલટાની કુટિલતા, સદાચારીઓની સત્યપ્રિયતા, આદર્શ વિધવાના જીવનનો આદર્શ વગેરેનો પરિચય પણ આ નવલકથાના વાંચનથી પ્રાપ્ત થશે. પાકું સોનેરી પૂઠું, માત્ર મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ અઢી આજેજ મંગાવો:—

‘લુહાણા-બંધુ’ કાર્યાલય.

અમદાવાદ.

સચિત્ર ઐતિહાસિક પ્રેમકથા.

તૈયાર છે.

ભુવનમોહિની અથવા જગતની જ્યોતિ.

પ્રયોજક, વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ત્રિભુવનમોહિની નૂરજહાનના રસિક ઐતિહાસિક વિષયને અનુસરી આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. શાહજહા સલ્તનના અંતરમાં સળગતો વાસનાનો પ્રયંડ જ્વાળામુખી જેવો હોય, શેર અફઘાન જેવા વીર પુરુષના દૈવી પ્રેમનું દર્શન કરવું હોય, એક પકાણુ કન્યાની લીધણુ પ્રતિદ્વિસાવૃત્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય, રજપૂત રમણીની તેજસ્વીતા અને પતિભક્તિ જાણવી હોય. પ્રેમ, મોહ, વાસના, શત્રુતા, પ્રપંચ, વગેરેના તરંગો ઉછળતા જેવા હોય તો આ રસિક ચિત્તાકર્ષક સચિત્ર નવલકથા જરૂર વાંચો. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૪-૦

અત્યંત બોધપ્રદ, જ્ઞાનપ્રદ તેમ જ ચિત્તરંજક અત્યદૃષ્ટ
સચિત્ર સામાજિક નવલકથા.

સચિત્ર] **ખંસરીખાલા.** બીજી આવૃત્તિ.

પ્રયોજક, વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આ સામાજિક નવલકથામાં આધુનિક હિન્દુ કુટુંબનું યથાર્થ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. સંયમના અભાવથી આજકાલના યુવકો ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થઈ પાપના માર્ગમાં કેવી સ્વચ્છંદતાથી સંચાર કરે છે તથા પોતાના મુખમય-શાન્તિમય સંસારમાં અશાન્તિનો કેવો પ્રયંડ જ્વાળામુખી સળગાવે છે, અભિમાનની પત્ની અભિમાનમાં મરડાઈ પોતાના પરમાત્મા સમાન પતિના જીવનને કેવું દુઃખમય અને ચિંતામય બનાવી દે છે અને છેવટે પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થતાં તેમનાં હૃદય કેવાં કંપી લે છે, ધર્મજ્ઞાનવિમુખા બાળવિધવા સ્વર્ક્તવ્યને ભૂલી પાપાચરણુ આચરી જાણી જોઈને પોતાનો વિનાશ કેવી રીતે કરે છે વગેરે મનોમુગ્ધકર, બોધક અને રસિક વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર આ સચિત્ર સામાજિક નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યું છે. સોનેરી પુઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ આજે જ મંગાવો.

‘લુહાણા-ખંધુ’ દાર્યાલય—અમદાવાદ.



આર્યસંસારનો આધુનિક ચિતાર ! (સામાજિક વાર્તાસંગ્રહ.)

સંસારદર્શન.

પ્રયોજક, પ્રજાલાલ જાદવજી ઠક્કર.

સુધારાનો સાર, કુધારાનો ડોપ, સ્ત્રીસ્વાધીનતાનું પરિણામ, ધર્મશૂન્ય શિક્ષણને લીધે સંસારમાં ચાલતો સ્વચ્છંદાચાર, સ્ત્રીજાતિનાં ગૃહકર્તવ્ય, વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયોનો આ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વદેશની પરિસ્થિતિથી પરિચિત થવું હોય, કુટુંબકલેશ કિંવા ગૃહકલેશમાંથી મુક્ત થવું હોય, પતિ-પત્નીએ પરસ્પરના પ્રેમમાં લીન બની સ્નેહમય જીવન ગુળરનું હોય તો આ વાર્તાસંગ્રહ અવશ્ય વાંચો. પાકું સોનેરી પૃકું; મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

અત્યંત ચિત્તહર મનોરંજક ઐતિહાસિક નવલકથા.

મરૂભૂમિની મોહિની. ૪૨૨

પ્રયોજક:—પ્રજાલાલ જાદવજી ઠક્કર.

જે બહાદુર રજપૂત જાતિએ પોતાની અતુલનીય સ્વદેશભક્તિથી પોતાની જાતિને ગૌરવાન્વિત કરી છે તે જ રજપૂત જાતિના ઇતિહાસને લગતી આ નવલકથા છે.

વડોદરાથી પ્રકટ થતું સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર સાહિત્ય જણાવે છે કે:—“ **મરૂભૂમિનો-કોટાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આ પુસ્તક સારું છે. **આ નવલકથા માટેનો અમારો અભિપ્રાય ઘણો સારો છે ને દરેક જણને તે વાંચવાની અમે બેધડક ભલામણ કરીએ છીએ. ” પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, પાકું સોનેરી ત્રણ નામતુ લાયબ્રેરી શોભાવે એવું પૃકું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦

‘ લુહાણા-બંધુ કાર્યાલય ’-અમદાવાદ.



સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.

પંખખ રહસ્ય

જનની જન્મભૂમિએ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એ મહાન સ્વદેશભૂતનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો આ ઐતિહાસિક નવલકથા અવશ્ય વાંચો. એક રાજપૂત રાજકુમારનું પોતાની શૈશવાવસ્થામાં અર્થાત્ માત્ર એક જ વર્ષની ઉંમરે ભાગ્યયોગથી માતાપિતાથી વિખુટા પડતું, એક સદાશય અંગ્રેજ લશ્કરી અમલદારના આશ્રય નીચે ઉછરી તેનું મ્હોટા થવું, સ્વદેશસેવાના મહામંત્રની સાધનામાં તેણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું, દગાખાજ દેશખંધુઓદ્વારા તેનો છળ થવો એ વિષયો ઉપરાંત મહારાણા રણજીતસિંહના રાજદરબારમાં ચાલતાં કંટા-તંત્રોનો ઇતિહાસ આ નવલકથામાં રસિકતાથી વર્ણવેલાં છે. ખાકું સોનેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું પૂકું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦

નવલકથાઓનો કોહિનૂર ! સ્વર્ગીય પ્રેમનું અપૂર્વ ચિત્ર !

રનેહ-સદન અથવા પ્રણય રહસ્ય !

આધુનિક ભારતવર્ષની સ્થિતિનું હૃદયભેદક ચિત્ર જોવું હોય, કપ-ટીઓની કપટલીલાનું દર્શન કરવું હોય, પ્રેમમયી પ્રેમદાના પ્યારની કસોટી જોવી હોય, કર્મક્ષેત્રમાં મસ્ત રહેવું નિષ્કામ જીવન જોવું હોય, બેન્ડોના ઘોઠાળાનો પરિચય પામવો હોય, વેધવ્ય જીવનનો સર્વોચ્ચ આદર્શ સમજવો હોય, આત્મિકતા તો અહં દ્રઢ્ય તેમજ તત્ત્વમસિ નાં સૂત્રોનું રહસ્ય શિખવું હોય તથા તે ઉપરાંત સુધારાનો સરો-સ્વતંત્રતાનું સત્યાનાશ-ઈશ્વરના સાક્ષર નિરાક્ષર સ્વરૂપનું રહસ્ય વગેરે અનેક વિષયોનું સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રનેહસદન નવલકથા અવશ્ય વાંચો. કિંમત રૂ. ૧ એક.

‘લુહાણા-ખંધુ’ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

સંતતે શયતાન અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ-ભા. ૧-૨-૩
મુખમાં રામ ખગલમાં છુરી લાઇ કરનારા, મનુષ્ય પિશાચ તથા
માનવી પિશાચિકાનું આ નવલકથામાં એક રસિક અને ચિત્તાકર્ષક
ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. કિં. ૩. ૬.

કલંદરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર ભાગ ૧-૨-૩
શયતાની ચક્ર, ભોંયરાનાં ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, છુપી કટારીનું પરાક્રમ
આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો
સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. ત્રણે ભાગનું મૂલ્ય ૭-૮-૦

મણી મોહન—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલાં વાર્તાનાં
પુસ્તકોમાં મણી મોહનને પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. એટલુંજ
કહેવાથી એની લોકપ્રિયતા સમજી શકાય તેમ છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

સ્નેહમયી અને વિધમયી—એ વિરોધી સ્વભાવવાળી યુવતી.
એની આ નવલકથા વાંચવા લાયક છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૫

મુરાદેવી ભાગ ૧-૨-૩. નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિ-
માન અને કૌટિલ્ય વિદ્યાવિશારદ ચાલુક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના
શી રીતે કરી, તે સર્વ વિષયોનું વિવેચન ઘણુંજ રસિક છે. ત્રણે
ભાગની કિં. ૩. ૬-૦-૦

રાજા દેવીદાસ અથવા રમણીની રણભૂમિ—સતી સાધ્વીની
શરવીરતા અને બહાદુર બહારવટીઆઓની બહાદુરીવાળા પ્રસંગોથી
આ વાર્તાનું પાનેપાનું ભરેલું છે. મૂલ્ય ૩. ૩-૦-૦

રાક્ષસોની રતિકીડા—ભયંકર ભેદો, લુચ્યાઓની લુચ્યાઇઓ,
તિલસ્માતી મદનોમાં થતાં દારસ્થાનો, વગેરેનું રસિક વર્ણન છે.
પાકું સોનેરી મનોહર પુઠું. ૨-૮-૦.

મહાકાળીનું ખડ્ગ—આ નવલકથા અદ્ભુત ખતાવોથી ભર-
પૂર હોઇ વાંચકની જીજ્ઞાસા વધારે છે પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨.

અહ્લાઉદ્દીનનો ઉદય—આર્થ સન્નારીઓના શિશ્યોનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા તેનું વર્ણન ઘણુંજ રસિક છે. પાંચ ચિત્રો છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૥

કુતરો કે કાળ ?—હિટેકટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઈ, બહાદુરી અને કુશળતા વાપરે છે તેની ખુબી ઓરજ છે. પાકું પુઠું મૂલ્ય ૩. ૨)

કમનસીમ લીલા (ભાગ ૧-૨)—આ નવલકથામાં સાંસારિક ઘટનાઓ તાદૃશ્ય દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉભીજ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. આજે જ મંગાવો અને જ્ઞાન સાથે અપૂર્વ આનંદ મેળવો. બન્ને ભાગનું પાકું પુઠું કિં. ૩. ૪૥

મધુર મિલન—તમારી પત્નીને આ નવલકથા વંચાવો, તમે વાંચો, પ્રેમની દિવ્યતા શિખો અને તમને પૃથ્વીપર અપૂર્વ આનંદમય સ્વર્ગ દેખાશે. કિં. ૩. ૨-૦-૦

કલંકિત કાઉન્ટેસ યાને ખુની કોણ ? (હિટેકટીવ નોવેલ) પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણવાની દિવ્યવૃત્તિ, હૃદયની કુમાશ અને પ્રેમાળ હૃદયનું માધુર્ય ધડીભર પ્રેમના રસપૂર્ણ હોઝમાં સ્નાન કરાવશે કિં. ૩. ૩.

સૌન્દર્યવિજય—(ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫) રેનોલ્ડઝના રાય-હાકિસ પ્લોટનું અક્ષરસહ ભાષાન્તર. વાર્તા મનોહર અને ત્રિતાકર્ષક છે. પાકું પુઠું પાંચે ભાગની કિં. ૩. ૧૦૥

દશલાખનો દહલો અથવા રત્નકંકણ—હિટેકટીવ વાર્તા રસપૂર્ણ અને રોમાંચ ઉપજાવે તેમ છે. કિ. ૨૥

કલંકિત કુમારિકા—હિટેકટીવ વાર્તા અસંખ્ય ભેદ ભરેલા બનાવોથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિ. ૨૥

મુન્દર અને વિદ્યાનંદ—આ નવલકથામાં તેના વિદ્યાન લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું આબેહુય આલેખન કર્યું છે. પાકુ પુઠું કિં. ૧।

મધુર મધુરી અથવા મુંબઈની મોહિની—રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. ચાર ચિત્રો સહિત પાકુ પુઠું કિં. ૧।

પંદર લાખપર પાણી—શ્રીમંત ગૃહસ્થે પોતાના દીકરાને આપેલો પંદર લાખ રૂ.નો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અરસામાં કેવી રીતે ઉઠાવી નાંખ્યો તેનું વર્ણન છે. પાકુ પુઠું કિં. ૧।

રતનમંજરી—આદિથી અંત પર્યંત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રદેશમાં વિચરી, માયા પટને છિન્ન બિન્ન કરી પરમપદમાં નિયોજી, વિલીન થાય છે. (સચિત્ર) કિં. ૨

બેગમહાલ (ભા. ૧-૨)—આ નવલકથાના માધુર્યનું વર્ણન માત્ર શબ્દોથી થાય તેમ નથી. આજે જ વાંચો અને ભાગની કિં. ૪

કામાંધ કામિની—ટિટેકટીવ વાર્તા. એક ચોર એવું સરસ કામ ભજવી બતાવે છે કે તેની બહાદુરી માટે ‘ વાહ વાહ ’ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. પાકું પુઠું. કિં. ૨।

ભક્તાણી કે ભામટી ?—આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે. પાકુ પુઠું કિં. ૩. ૧।

બગદાદનો બાદશાહ—શયતાનિતથી ભરેલી સુંદરીઓ સંસારમાં કેવા અનર્થો કરે છે એ ખાસ વાંચવા લાયક છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨।

રાણી પ્રજામુંદરી—બ્રાહ્મણ કન્યામાંથી રાજરાણી થઇ પતિ દાળા પહાડની સહામે રણભૂમિમાં ફૂદી પડવું વગેરે સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપૂર કીં. ૩. ૨।

ભયંકર ભદ્ર—રેનોલ્ડકૃત ફેસ્ટનું આ અક્ષરસહ ભાષાન્તર નારાયણ વિસનજી ઠક્કરે કર્યું છે. સચિત્ર(ભા.૧-૨) પાકું પુઠું કિં.૩.૫।

રમણી કે રાક્ષસી ?—અખળા જ્યારે મદનના મદથી ઉન્મત્ત
બની જાય છે ત્યારે પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવાં ભયાનક કૃત્યો
કરે છે તેનો ચીતાર છે. કિં. ૨૧ ૩.

નાદીરનો દોરડામ્મ નારાયણ વિસનજી હંકુરકૃત નવલકથા.
કિં ૩. ૨૧

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા—એક નિરાધાર અખળાનો
આર્તનાદ ! હંકુર નારાયણકૃત સામાજિક નવલકથા. ખાસ વાંચવા
યોગ્ય છે. કિં. ૨૧ ૩.

લતા અને લલિતા ભાગ ૧ થી ૫ (સચિત્ર) આ વાર્તાનો
દરેક ભાગ અત્યંત રસિક તથા મનોહર છે આ વાર્તા આનંદ સાથે
સદુપદેશથી સંપૂર્ણ ભરેલી છે. પાકું પુઠું કી. ૩. ૮૧.

કાશ્મીર અને કેસરી—(ખીજી આવૃત્તિ) રસિક ઐતિહાસિક
નવલકથા પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પુઠું કિં. ૧૧ ૩.

પિશાચમંદિર ભાગ ૧-૨—(સચિત્ર) રેનોલ્ડઝ કૃત
બ્રોન્ઝસ્ટેચ્યુનું ભાષાન્તર. પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જ્ઞાસારસની જાણે કે સરિતા જ
વહે છે. કિં. ૬૧ ૩.

ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર—આ સચિત્ર નવલકથા અનેક ઘટના-
ઓથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિં. ૨ ૩.

કંગાલ કેદી અથવા રનેહુ અંધન (સચિત્ર) ભાગ ૧-૨
આ નવલકથા અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. પાકું
પુઠું કી. ૪૧ ૩.

દગાખાજ દુનિયા—સચિત્ર-૨૧. વજ્રલાલ હંકરકૃત, વાર્તાની
વસ્તુસંકલના એવી અદ્ભુત, પરંતુ સંભવિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે
વાંચકની જ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. કિં. ૨૧ ૩.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા—પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રીને આ નવલકથા વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે. ચાર સુંદર ચિત્રો, પાકું પુઠું કિં. ૧૥

પિશાચિની કે પ્રેમદા ?—ભૂતપ્રેતના ભયંકર ઉપદ્રવને લીધે ઉપજતું ભ્રમભૂલક દુઃખ વગેરે ઘટનાઓ ઘણી રસિક છે. કિં. ૧૥

સ્વર્ગમાં શયતાન—આ નવલકથા અનેક રસિક ચમત્કારિક, અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિં. ૧૥

મૃગલોચની અથવા માયાપ્રાપ્ત્ય—ભાગ ૧ થી ૧૦ આ નવલકથા વાર્તાપ્રિય વાંચકોને એક વખત વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ ઘણા ભેદભરેલી ભરપૂર છે. કિં. ૩ ૨૧.

આજકાલનું હિંદુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ—ભાગ ૧-૨-૩ ચાલુ સમયની ખાસ વાંચવા લાયક નવલકથા. અવશ્ય વાંચો. સચિત્ર. ઠંકુર નારાયણ વિસનજીકૃત ત્રણે ભાગની કિંમત રૂ. ૮-૮-૦

રણધેલા રજપૂતો—સતીઓનું ચરિત્ર ભાગ ૧-૨ (આવૃત્તિ ત્રીજી) રજપૂતોની વીરતા, અને કર્તવ્યપરાયણતા જાણવા માટે આ ઉત્તમ વાર્તા છે. પ્રજલાલ જા. ઠંકુર કૃત. અન્ને ભાગની કિં. ૪૫

મધુ-માલતી ભા. ૧-૨-આ સામાજિક નવલકથામાં સામાજિક વિષયોનું ઘણું રસિક આલેખન કરેલું છે. પાકું પુઠું કિં ૩-૦-૦.

મનોહારિણી માયા—આ નવલકથાની વરતુસંકલના એટલી બધી રસિક છે કે એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. પાકું પુઠું કિં. ૧૥ ૩.

તારાસુંદરી—આર્ચ બાળાઓની ધાર્મિકતા તથા કઠોરમાં કઠોર સંયોગમાં પણ તેમના પાતિવ્રત રક્ષણની કુશળતા જોવી હોય. તો વાંચો કિં. ૩. ૩

સંસારસંઘામ ભાગ ૧-૨-ધર્મપરાયણ સાધ્વી કેવી અડગ

અને અચળ રીતે પતિભક્તિમાં લીન રહે છે વગેરે વિષયો અપૂર્વ છે. કિં. ૩. ૩૥

પરાક્રમની પતાકા (ડીટેક્ટીવ) જાપાનના પ્રિન્સે ભેદી ખૂન શી રીતે કર્યા તથા તેનો પત્નો છેવટ સૂઝી શા કારણથી ન મળ્યો વગેરે જાણવા વાંચો. પાકું પુઠું કિં. ૨૥ ૩.

ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨—રજપૂત બાળિકાઓના ધીર વીરતાનાં બનાવો વાંચતાં આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા માટે છે. પાકું પુઠું કિં. ૩૧. ૩૥

ગોરા—ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથની પદ્માલિત્યવાળી અને ભાવનામય લેખિનીથી લખાયેલી આ નવલકથાની પ્રશંસા કરવાની જરૂર નથી. પાકું પુઠું કી. ૩૧

ખંસરીખાલા—(સચિત્ર) આ સામાજિક નવલકથાની એક જ વર્ષમાં બીજી આવૃત્તિ થઈ છે એ ઉપરથી તેની લોકપ્રિયતા સમજી શકાશે. સોનેરી પુઠું મૂલ્ય ૩. ૩ ત્રણ

કંચન—(ભાગ ૧-૨) આનંદસહિત ઉપદેશ મેળવવાનું આ નવલકથા સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. મૂલ્ય પાકું પુઠું. કિં. ૩-૦-૦

નૌકાકુખી—કિંવા આશ્ચર્યઘટના જગવિખ્યાત કવીન્દ્ર સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નૌકાકુખીનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે. પાકું પુઠું. કિં. ૩. ૩૥

ભેદી ખજનો—ડીટેક્ટીવ વાર્તા. ખૂની કોણ છે, ચોર કોણ છે અને જસુસ કોણ છે એ આખર સૂઝી સમજાવુંજ નથી. આ ભેદ ભરેલા બનાવોવાળી વાર્તા છે. પાકું પુઠું કિં. ૨૥ ૩.

ગેખી ખુન—ડીટેક્ટીવ વાર્તા. ખરો ખૂની કોણ છે અને ખૂનનો આરોપ કોનાપર આવી પડે છે વગેરે અદ્ભૂત બનાવોથી ભરપૂર મૂલ્ય ૩૧. ૨૧

બાગે શયતાન (તલવારનું તુફાન)—એક શયતાન હુંદા-
રાનાં બીષણ કાવત્રાં આદિ વિષયો વાંચતાં અશુભોર્થાંથી અશ્રુજળની
વૃષ્ટિ થાય છે. કિં. ૨૥ ૩.

કિશોરસિંહ અથવા દુઃખનો પહોડ—(ભાગ ૧-૨-૩)
રેનોદ્ભૂત કેનેથનો અનુવાદ. ઘણા ઘણા રોમાંચકારક બનાવોથી આ
વાર્તા ભરપુર છે. પાકુ પુઠું ત્રણે ભાગની કિં. ૮ ૩.

તરૂણ તપસ્વિની—ભા ૧-૨ (સચિત્ર) સાધુના વેશમાં ફરતા
શયતાનો કેવી પ્રપંચબળ પાથરી ભોળા મનુષ્યોને ભરમાવે છે
તેનો યથાર્થ ચિતાર છે. પાકુ પુઠું કિં. ૬ ૩.

વસંત વિજય ભા. ૧-૨-૩ ચડતી પડતીના ચમત્કાર—
એક નિષ્ઠુર હૃદયના દંપતિનાં રાક્ષસી કુકર્મોનો અસરકારક ચિતાર.
કિં. ૩. ૮-૪-૦.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર—(ભાગ ૧-૨) ધર્મનીતિ,
સત્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે.
(આવૃત્તિ ૪ થી) કી. ૫-૮-૦.

કુસુમકાન્ત (સંસાર શેત્રંજ)—સતી સાધ્વી સ્ત્રીઓ
સતીત્વને કેવી રીતે નભાવે છે અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરે છે વગેરે
સર્વ વિષયોનું ઉજ્જ્વલ ચિત્ર. મૂલ્ય ૩. ૨.

બુદ્ધી બલિમ યાને ધ્રુજતી ધરા—સચિત્ર અદ્ભુત કા-
રશ્યાનો અને ભેરવના મંદિરના ભેદી ભોંયરાના બચંકર પ્રપંચોનો
ચિતાર છે. કિં. ૩. ૩

પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ—(સચિત્ર) દુંકાલમાં આ
નવલકથા સૌએ અવશ્ય વાંચવી જ જોઈએ કિં. ૩. ૨-૪-૦.

કલ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન—આ
એક ઐતિહાસિક વાર્તા પૂર્વનો કોષ ઓરજ ખ્યાલ આપે છે. પાકું
સાચેરી શોભાવે પુઠું કિં. ૩. ૨૫.

નટવર—(ચંડાલ ચાંકડી) અથવા મ્હોટાનાં છોકરાં શ્રીમંતોના છકેલ છોકરાંઓનો ચિતાર. ચીત્રો સહિત ત્રણ ભાગ સાથે કિં. રૂ. ૩.

કલિકૌતક—(હાસ્યરસનો હોજ) રોતી સુરતને પણ ખડ-ખડાટ હસાવશે. આજે જ મંગાવી ખાત્રી કરો. કી. રૂ. ૧૧.

રતિશાસ્ત્ર કિંવા કોકશાસ્ત્ર. (આવૃત્તી ખીજ સચિત્ર) રતિ તથા પુરુષ કામવાસના, મૈથુન દોષ વર્ણન, રતિપ્રકાર, આસનવિવરણ, ઇચ્છાનુસાર પુત્ર પુત્રી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, માખાપ કાળાં હોવા છત સદેહ બચ્ચાં ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય, ગર્ભસ્ત્રાવ અને ગર્ભપાત, ચાંદી, ખદ, મુત્રરોગ, નપુંષકત્વ વગેરે ધણા ઉપયોગી વિષયોથી ભરપુર છે. પાકું પૂઠું મૂલ્ય રૂ. ૩૥

જીવનશિક્ષા—જીવનના ઉંચામાં ઉંચા સિધાન્તોનું આ પુસ્તક છે. આ પુસ્તક વાર્તા નથી પણ જીવનનો પાથો છે. કિં. રૂ. ૧-૮-૦

નવદંપતિને શીખામણ—પતિપત્નીઓએ આ પુસ્તક પોતાના નિત્યના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું જોઈએ. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૨-૦-૦

આનન્દઝરણાં—(એક સુંદર કથાગુચ્છ) જગપ્રસિદ્ધ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની એક ભાવમયી સંપૂર્ણ વાર્તા સાથે કિં. રૂ. ૨-૪-૦

ધી સેલ્ફ ઇંગ્લીશ ઈન્સ્ટ્રક્ટર (રાજભાષા) આ પુસ્તક ઇંગ્રેજી ભણનારાઓને એક રત્નરૂપ છે. થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું ભણવાથી આ પુસ્તકના આધારે ઇંગ્રેજી શીખી શકાય છે. જરૂર મંગાવો કીંમત ૧-૮-૦

ધી એન્હુરી ડે કોરસપોન્ડન્સ—અથવા રોજનો પત્ર વ્યવહાર. આમાં સ્નેહીઓ, સગાંવહાલાં, અરજીઓ, ભલામણ પત્રો, રેલવે કંપની, પોસ્ટ મંદવાડ મરણ, વગેરે સર્વ પ્રકારના પત્રવ્યવહારના

જોધયે તેવા તૈયાર નમુના તથા તેનો ગુજરાતીમાં અર્થ સાથે આ-
પેક્ષો છે. કિં. રૂ. ૧-૮-૦

બેલી કુમુભ—સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહસ્થાશ્રમ, બાળિકા શિક્ષણ,
પુનર્જન વગેરે વિષયો ધણા સારા ચર્ચ્યા છે. પાકું પૃ. ૬ કિં. ૨-૦-૦

જીવનચંદ્ર—એક સારો ખ્યાલ આપતી સામાજિક નવલકથા
કિં. રૂ. ૨.

વ્યવહાર નીતિ દર્શણ—આ પુસ્તક તમે એકજ વખત
વાંચશો તો તમારો એક સુખોદક મિત્ર થશે. પાકું પૃ. ૬ રૂ. ૨-૮-૦.

નારાયણ ગદ્યગંગા—રા. હંકુર નારાયણના સાહિત્ય અને
ઇતિહાસ વિષયક અત્યંત ઉત્તમ, માર્મિક ગદ્ય લેખોનો મંત્રહ
(સચિત્ર) કી. રૂ. ૩-૮-૦

લાવણ્યમયી અને ગાયંડ જવાળામુખી—આમાં બે ઐતિહા-
સિક વાર્તાઓ છે. બન્ને રસિક, ચિત્તાકર્ષક અને જ્ઞાનપ્રદ હોઇ વાંચવા
યોગ્ય છે. રૂ. કિં. ૨૥

પીનલકોડ—(ફોજદારી કાયદો) ગુજરાતીમાં દરેક ફોજદારી
ગુન્હાઓમાંથી બચવા આ પુસ્તક પ્રત્યેકે પોતાની પાસે રાખવાની
જરૂર છે. કિં. ૯ રૂ.

કબીરકાવ્ય—ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયવાળા માણસને પણ આ
પુસ્તક સાંઝે જ્ઞાન આપી નૂતન જીંદગીમાં પ્રવેશ કરાવે છે કિં. ૩-૪-૦

બુલબુલ—સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી નોવેલનો અનુવાદ ધણીજ સરળ
અને રસજ્ઞ ભાષામાં હોવાથી વાંચવા યોગ્ય છે. કિં. રૂ. ૩-૮-૦

યૌવનચંદ્ર—નારાયણ વિસનજી હંકુરકૃત નવીન રસિક નવલ-
કથા. ધણી જ રસિક હોઇ હમણાંજ બહાર પડી છે. કિં. રૂ. ૩-૦-૦

ખીજ વાંચવા લાયક રસિક નવીન નવલકથાઓ અને ઉપયોગી પુસ્તકો.

| | | |
|--|-----|------|
| દક્ષિણનો વાઘ (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા) | ... | ૩—૦ |
| ચમત્કારિક ગુફા ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર) ... | ... | ૫—૮ |
| સૌન્દર્યજ્વળા ભાગ ૧-૨ ... | ... | ૩—૮ |
| અહલુત હાંટારો (સચિત્ર) ... | ... | ૩—૮ |
| અક્ષયારિણી ... | ... | ૧—૮ |
| સત્તરમી સદીનું ક્રાન્તિ (નવલકથા.) | ... | ૨-૧૪ |
| ચક્રવર્તી હમીર... .. | ... | ૩—૮ |
| રૌનકમહેલથી રાજખટપટ ... | ... | ૨—૮ |
| અનંગમદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ. | ... | ૩—૮ |
| આર્ય આદિત્ય બાપા રાવળ... | ... | ૦-૧૨ |
| આમ્યગૌરી (સચિત્ર નવલકથા.) | ... | ૨—૮ |
| ચાંદબીબી (સચિત્ર) ... | ... | ૧—૮ |
| જનનાખાનાની બીબીઓ ... | ... | ૧—૮ |
| જાતમહેનત ... | ... | ૫—૦ |
| ઝાંસીની રાણી... .. | ... | ૩—૦ |
| રાંજ ભોજ અને કવિ કાલિદાસ (સચિત્ર) | ... | ૪—૦ |
| પતિવ્રતા સતીઓ (સચિત્ર)... .. | ... | ૪—૦ |
| મહારાજ પ્રતાપાદિત્ય ... | ... | ૨—૦ |
| માર્ગોપદેશિકા (ધાર્મિક) ... | ... | ૧—૪ |
| કામરૂદેશની કામિની (સચિત્ર) ... | ... | ૧-૧૨ |
| ન્યાયના ખૂનમાં નીતિ (સચિત્ર) | ... | ૨—૦ |
| માયાવી મોહિની ... | ... | ૩—૦ |

| | | | |
|-----------------------------|-----|-----|-----|
| નોકરીનો ઉમેદવાર (સચિત્ર) | ... | ... | ૧—૪ |
| સંસાર કે નરકાગાર ? | ... | ... | ૧—૮ |
| ગુલવાડીનું ગુલામ | ... | ... | ૩—૮ |
| મણિકાન્ત કાવ્યમાળા | ... | ... | ૩—૦ |
| કુંજકિશોરી (સચિત્ર) | ... | ... | ૨—૪ |
| જીવનચંદ્ર | ... | ... | ૨—૦ |
| પદ્મલતા | ... | ... | ૨—૦ |
| રાજનંદિની | ... | ... | ૧—૪ |
| વિલક્ષણ વેર | ... | ... | ૨—૮ |
| વહેમો વનિતા... | ... | ... | ૨—૮ |
| સુરતીલાલ (સચિત્ર) | ... | ... | ૧—૪ |
| ગુલશાના (પ્રેમકથા) | ... | ... | ૧—૮ |
| ગૃહસ્થાશ્રમ (સચિત્ર) | ... | ... | ૨—૮ |
| સાધ્વી શશીકળા | ... | ... | ૧—૦ |
| અનુપકુમારી | ... | ... | ૧—૮ |
| મુળરાજ સોલંકી (સચિત્ર)... | ... | ... | ૩—૦ |

આ સિવાય ગુજરાતી ભાષાનાં તમામ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી ઘણી કિંદાયત કિંમતે મળશે. આફ્રિકા તથા પરદેશ વી. પી. જઈ શકતાં નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમતની રકમ ઑર્ડર સાથે અગાઉ મોકલવાની કૃપા કરવી. સધળો પત્રવ્યવહાર નીચેને શીરનામે કરવો.

| | | |
|--------------------------|---|-------------------------|
| ત્રજલાલ જાદવજી ડક્કર. | } | ત્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર. |
| મેનેજર, હુદાણા બધુ ઑફિસ. | | મેનેજર હુદાણાબંધુ ઑફિસ. |
| અમદાવાદ (ગુજરાત). | | અમદાવાદ (ગુજરાત). |

ધી હાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું, સલાપોસ્ટરોડ-અમદાવાદ.

